

040421000213

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

НА ПРАВАХ РУКОПИСУ

ХАРЧЕНКО ВАДИМ ЮРІЙОВИЧ

УДК 94 (477) "18"

**ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА**

07.00.01 – ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

**ДИСЕРТАЦІЯ НА ЗДОБУТТЯ НАУКОВОГО СТУПЕНЯ
КАНДИДАТА ІСТОРИЧНИХ НАУК**

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК

КАТРЕНКО АНДРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

ДОКТОР ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОР

КИЇВ – 2000

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Історіографія та джерела	9
Розділ 2. Постановка соціального світогляду й національного ставлення (1834–1863)	40
Розділ 3. Перший період піднесення громадської діяльності: від гміни до громади (1857–1863)	71
Розділ 4. Трансформація ідейно-тактичних засад і початки політики (1864–1884)	105
Розділ 5. Другий період піднесення громадської діяльності: поза громадою (1885–1908)	137
Висновки	177
Джерела та література	182

ВСТУП

Відродження української державності та формування національно-політичної ідеології на сучасному етапі вимагає кардинально нового погляду, а подекуди й переосмислення історії визвольних змагань української нації, її боротьби за духовну й державну незалежність, як базового спадку попередніх поколінь. У цій історії роль національного піднесення як у Східній, так і в Західній Україні другої половини XIX століття є визначальною, оскільки саме протягом цих десятиріч були сформовані головні ідеологічні й стратегічні підвалини новітнього визвольного руху перших декад XX століття, коли було досягнуто реалізації державно-політичної ідеї, що була найбезпосереднішою попередницею до подій сучасності. Діяльність конкретних культурних, громадських діячів, політиків та науковців як складова національного процесу в цілому є, поза всяким сумнівом, тим стрижнем, що повинен сполучити весь комплекс дослідів, присвячених вітчизняній історії вказаного періоду. Значення Володимира Боніфатійовича Антоновича (1830/4 – 1908), як одного з десятків видатних імен у пантеоні українського відродження другої половини XIX століття, заслуговує на окремий, вельми ґрунтовний та багатоплановий розгляд.

Найяскравіший представник хлопоманського руху кінця 1850-х – початку 1860-х років, співзасновник та активний член проводу Київської громади протягом кількох десятиріч, послідовний речник галицького культурно-політичного відродження, ініціатор та провідник Всеукраїнської загальної безпартійної організації наприкінці 1890-х – на початку 1900-х років, студентський ватажок та ліберальний професор, здібний полеміст та дипломат. Антонович увібрав у собі, здається, не одну епоху українського національного піднесення в його різноманітних громадсько-політичних виявах. Про масштаби його діяльності, впливи його авторитету, унікальність його постати зазначали ще сучасники, тому вже незабаром по смерті В.Антоновича не було потреби доводити його визначну роль в національному рухові, бо вона вважалася

очевидною.

Однак, докладне вивчення й аналіз громадських заходів та національно-політичної ідеології В.Антоновича на науковому рівні виявилось не таким простим завданням навіть для дослідників, що близько знали професора. У наступні десятиріччя зміна державної ідеології та недоступність архівних матеріалів ще більшою мірою ускладнили процес дослідження його біографії у громадському контексті. Ґрунтовні роботи з антоновичезнавства почали з'являтися тільки в останні роки, та вказаній сфері досі приділяється зовсім недостатня увага. На сьогодні лише кілька присвячених В.Антоновичеві політикові розправ можна визнати за цілком наукові й новаторські, але майже всі вони носять фрагментарний, іноді тенденційний чи взагалі поверховий характер. У зв'язку з цим зазначену сферу діяльності В.Антоновича слід оцінити як нерозкрити в науковій літературі ані за цілісним тематичним і джерельним охопленням, ані за ґрунтовністю й глибиною досліді, ані за неупередженістю оцінок та виваженістю висновків.

Дана робота, що звертає увагу на громадський доробок одного зі славетних студентів і професорів Імператорського університету Св. Володимира, є пов'язаною із загальною дослідницькою й видавничою програмою Київського університету імені Тараса Шевченка, спрямованою на вивчення життя й діяльності його випускників та викладачів, їхнього впливу на науково-освітній, інтелектуальний та суспільний розвиток *alma mater*.

Метою дисертаційного дослідження є, таким чином, виявити головні сфери й напрями громадських заходів В.Антоновича, обґрунтувати передумови, історичну виправданість і наслідки його діяльності у цих сферах, визначити й охарактеризувати його роль у тих чи інших громадсько-політичних акціях, подіях, товариствах, відносинах тощо, з'ясувати його місце в українському й польському національних рухах середини ХІХ – початку ХХ століть та конкретний вплив на розвиток історичного процесу в Україні вказаного періоду. Дрібнішими задачами даної роботи є показати ідейне становлення

В.Антоновича як громадського діяча, подальшу еволюцію його національно-політичних переконань та їхній вплив на практичну специфіку його діяльності; розробити необхідну структуру його «громадської» біографії, обґрунтувавши її окремі етапи як з індивідуальної, так і з об'єктивно-історичної точки зору; розібратися у найбільш суперечливих та неоднозначних деталях та оцінках теми, що побутують в історіографії, вийшовши на всебічно зважене їх вирішення; запропонувати в свою чергу нові погляди на малоз'ясовані події з життя В.Антоновича; подати можливі розв'язки дилем характеру його особистих стосунків з іншими діячами громадського й національного рухів, беручи до уваги головним чином особистісний чинник у тій чи іншій суспільній орієнтації; спробувати висунути новий підхід до біографічних студій в цілому. Реалізацію висунутої мети і задач дослідження передбачається здійснювати у спосіб найширшого охоплення джерельної бази до теми, її всебічного критичного та порівняльного аналізу та побудові на цій основі наукового викладу з урахуванням усього доступного історіографічного надбання та застосування найбільш ефективних біоісторіографічних методик дослідження.

З суто формальної, кількісної точки зору, наукова новизна даної роботи полягає у тому, що громадсько-політична діяльність В.Антоновича та дотичні до неї змістові епізоди є вперше досліджені в усій їхній повноті на найдовшому хронологічному проміжку в усіх можливих сферах їхнього застосування. Крім того, робота виконана з максимально широким залученням різноманітної джерельної інформації та використанням усіх наявних на сьогодні у спеціальній літературі поглядів на цей предмет. Що стосується змістової новизни, то поряд з підтвердженням та іноді подальшим розвитком слушних усталених оцінок і характеристик В.Антоновича-громадянина в цілому та його поодиноких заходів зокрема, дисертант висунув низку істотно нових положень, що виправляють деякі хибні погляди попередників, узагальнюють та у природній спосіб структурують багато в чому перед тим подрібнений та безсистемний матеріал, спричиняють постановня цілком нових висновків. Причому останні стосуються в

кінцевому підсумкові не лише біографічних подробиць антоновичевої діяльності, але й відчутним чином впливають на панівні в історичній науці погляди на польський патріотичний рух у Києві перед Січневим повстанням, Київську громаду, особливості політичних змагань галицьких українців на рубежі 1880-х – 1890-х років та вплив на них наддніпрянських діячів, київські студентські гуртки 1880-х – 1890-х років, окремі персоналії громадсько-політичного руху тощо. Отже, розкриття порушеної теми дає також додаткову можливість переглянути певні стереотипні уявлення, що склалися у науковців щодо значно ширших і, безумовно, суттєвіших проблем нової історії України другої половини ХІХ – початку ХХ століть.

Серед найбільш значних нових наукових положень за темою, запропонованих цим дослідженням, варто назвати такі. Провідна участь В.Антоновича у польських студентських товариствах в кінці 1850-х років сформувала його як громадського діяча-практика та дозволяє говорити про його специфічну участь у польському національному русі. Соціальна та почасти психологічна мотивація В.Антоновича у його національному виборі, зафіксованому остаточно в «Моей исповеди» (1862). Відсутність державно-політичного складника з кінця 1850-х років та соціального – з початку 1860-х років було характерною рисою громадської програми В.Антоновича і в наступні часи. Починаючи від 1863–1864 років настає період відносної громадської пасивності В.Антоновича, діяльність якого концентрується у науково-просвітній сфері. Водночас триває поступова трансформація його ідеології та тактики громадських заходів, що призводить на середину 1880-х років до нового піднесення його діяльності, що збігається з фактичним виходом його з Київської громади. Характерними рисами цього періоду (до середини 1890-х років) було втручання у громадсько-політичне життя Галичини з метою перш за все досягнення компромісної угоди з польською стороною, що провадилося на рівні індивідуальної ініціативи. Ідейні зміни призвели В.Антоновича на цей час до розробки теорії диференційованого націоналізму – у виборенні національних

прав та опорів асиміляційним процесам, що породжував ідеї культурного й політичного сепаратизму. Відхід В. Антоновича від програми активних дипломатичних і політичних заходів простежується вже з другої половини 1890-х років, коли він знову звертається до організаційної діяльності у межах Київської громади, а згодом – Всеукраїнської загальної безпартійної організації. До останніх, фактично, років життя В. Антонович не припиняє виявляти себе як вагомий речник київського українства.

Практичне значення одержаних дисертантом результатів дослідження закономірно полягає у безпосередньому, більш чи менш частковому їх використанні при вивченні суміжних з темою наукових сфер шляхом спирання на наявні висновки особливо у тих випадках, коли вони не збігаються з усталеними вже у вітчизняній історіографії положеннями. Рекомендується в першу чергу враховувати результати роботи при досліді з історії польської національної меншини на Правобережній Україні у ХІХ столітті, з історії Київської громади, еволюції ідейної та тактичної програми українського національного руху й окремих його представників у вказаний період. Переосмислену участь В. Антоновича в культурно-політичному розвитку Галичини необхідно врахувати і аналізуючи національні змагання на Західній Україні у 1880-х – 1890-х роках. Заслужують на запозичення і певні розроблені й застосовані в роботі методи біоісторіографічного дослідження, що мають сенс у підході до розгляду діяльності інших представників національного й громадського рухів України ХІХ – початку ХХ століть. Зокрема ідеться про серйозне врахування особистісного, психологічного чинника та ідейно-детермінованість системи практичних заходів, що у викладі мусить передувати останній. Нарешті, практична наукова цінність даної роботи полягає також і в можливості та необхідності запозичення у тій чи іншій формі її результатів при упорядкуванні синтетичних оглядів, навчальних курсів та програм, довідкової літератури і підручників з вітчизняної історії, політології, філософії, журналістики, а також з вузких галузей і розділів гуманітарного знання,

спеціальної літератури.

Результати поданого дисертаційного дослідження пройшли апробацію насамперед в обговоренні на засіданнях кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Крім того, у фаховому науковому середовищі – під час роботи Третьої (11–12 грудня 1995 року) і Четвертої (26–28 березня 1998 року) академій пам'яті професора Володимира Антоновича у Києві – були виголошені й дискусійні висновки по окремих розділах дисертації: з дидактично-наукової теорії націоналізму В.Антоновича (вперше) й з перегляду усталеної загальної біографічної схеми В.Антоновича (вдруге). Рівнобіжно з цим результати інших фрагментів роботи пройшли апробацію на засіданнях просемінарію професора В.Ульяновського, на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка – з питань зафіксованої у мемуарах усної традиції біографічних подробиць з життя В.Антоновича у 1997 році, з приводу виходу монографії В.Ульяновського та В.Короткого «Володимир Антонович: образ на тлі епохи» у 1998 році та щодо ідейного світу В.Антоновича у 1860–1880-х рр. – у 2000 році. Всі слушні виправлення, зауваження, поради, дотичні до теми дослідження, висловлені в обговореннях професорами, доцентами, аспірантами й студентами історичного факультету були максимально враховані при написанні й редагуванні дисертації.

Окремі результати дисертаційного дослідження були опубліковані у збірках доповідей і матеріалів Третьої і Четвертої академій пам'яті професора Володимира Антоновича (відповідно у 1996 та 1999 роках), а також у першому, другому й четвертому випусках «Просемінарію» професора В.Ульяновського (відповідно у 1997, 1998 та 2000 роках).

РОЗДІЛ I

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

Розвиток наукової розробки теми тривав украй нерівномірно, залежно від політико-ідеологічної ситуації, національної приналежності й особистих уподобань та орієнтирів авторів. Література громадсько-політичної діяльності Володимира Антоновича налічує на сьогодні в цілому близько сотні монографій і статей українських, польських, російських, німецьких, французьких істориків, виданих протягом останніх дев'яноста років як в Україні, так і Росії, Європі та Сполучених Штатах Америки.

Перші історіографічні праці, дотичні до окремих, як правило дуже дрібних сфер громадської роботи В.Антоновича, цю статтю якого не стояла в центрі уваги їхніх авторів, з'явилися ще у 1860-х рр. Серед них можна назвати історію «Південно-Західного краю» В.Шульгина (1864 р.)¹, історію петербурзького польського підпілля М.Гогеля (1866, 1867 рр.)² та серію статей М.Драгоманова «С галицкой границы» (1867 р.), що зачіпали окремі сторони польського національного руху в Києві на рубежі 1850–60-х рр. та виникнення хлопоманів³. До цього ж розряду відносяться роботи останнього 1870–80-х рр., зокрема «Восточная политика Германии и обрусение» (1872 р.), «Евреи и поляки в Юго-Западном крае» (1875 р.) та «Историческая Польша и

¹ Шульгин В. Югозападный край в последнее двадцатипятилетие (1838–1863). – Киев, 1864. – 275 с.

² Гогель Н. В. Иосафат Огрызко и петербургский революционный ржонд в деле последнего мятежа. Вильна, 1866. – 127 с.; 1867. – 184 с.

³ Драгоманов М. «С галицкой границы» (Письма в редакцию «Санкт-Петербургских ведомостей») // Пам'ять століть. – 1996. – №2. – С. 27–40.

великорусская демократия» (1882 р.)¹. В. Антоновича-хлопомана й громадівця кінця 1850-х – середини 1870-х рр. намагалися представити вже у 1890-х рр. О. Пипін в історії української етнографії (1891 р.)², О. Огоновський в історії української літератури (1891, 1894 рр.)³. В. Пулиборовський в історії «двох років» (1892 р.)⁴, О. Мончаловський в одному з перших загальних оглядів українофільства (1898 р.)⁵. Галицькі інтереси В. Антоновича на початку 1890-х рр., зокрема в справі утворення кафедри історії України досить детально розкрив О. Барвінський у дописі до «Руслана» (1898 р.)⁶. Остання, так би мовити, передісторіографічна праця із надзвичайно розюгим висвітленням участі В. Антоновича у польському національному русі перед Січезвим повстанням – двотомник з історії 1863 року «на Русі» (1902–03 рр.) Ф. Равіти-

¹ Драгоманов М. П. Восточная политика Германии и обрусение // Драгоманов М. П. Политические сочинения. – Москва, 1908. – Т. 1: Центр и окраины. – С. 4–184; Он же. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Там же. – С. 185–342; Он же. Историческая Польша и великорусская демократия. – Genève, 1882. – 406 с.

² Пыпин А. Н. История русской этнографии. – Санкт-Петербург, 1891. – Т. III: Этнография малорусская. – 489 с.

³ Огоновский О. История литературы рускон. – Львовъ, 1891. – Ч. III. I. Вѣд. – 546 с.; 1894. – Ч. IV. – 457 с.

⁴ Z. L. S. Historya dwóch lat. 1861–1862. – Kraków, 1892. – T. 1: Część wstępna. 1856–1860. – 496 s.

⁵ Мончаловский О. А. Литературное и политическое украиннофильство. Львов, 1898. – 273 с.

⁶ Барвінський Ол. В справі кафедри рускої історії // Руслан. – 1898. – Ч. 141. – С. 1–2.

Гавронського¹.

Почиток водночас української, російської та польської історіографічної традиції, зосередженої спеціально на громадській сфері діяльності В. Антоновича, привав на 1906–12 рр. Першою працею, присвяченою цьому питанню, стала видана 1906 р. стаття В. Доманицького «Володимир Антонович» із цілісним, хоч і дуже поверховим, поданням постати В. Антоновича-громадянина із домішкою власних спогадів². Друга спеціальна публікація на цю тему вийшла після смерті історика – вкрай стислий пропагандивний реферат І. Стешенка «Антонович, як суспільний діяч» (1908 р.)³. Тоді ж у статті «Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності» М. Грушевський накреслив зокрема біографічну схему громадської праці свого вчителя, що закріпилася на десятиліття⁴. На ролі В. Антоновича у суспільнім житті Києва кінця 1850-х – початку 1860-х рр. зупинився у своїй історії українського й польського національних рухів (1908 р.) М. Лозинський⁵. З нагоди річниці смерті В. Антоновича, у 1909 р. вийшли дві розправи про нього, як громадського діяча, – С. Сфремова «Перед судом власної совісті»⁶

¹ Rawita-Gawroński Fr. Rok 1863 na Rusi. Lwów, 1902. – Т. 1: Ruś czerwona i wschód. – 392 s.; Lwów, 1903. – Т. 2: Ukraina, Wołyń, Podole. – 411 s.

² Доманицький В. Володимир Антонович. З нагоди 45-літнього ювілею наукової і громадської діяльності // Нова громада. – 1906. – №9. – С. 27–46.

³ Стешенко І. Антонович, як суспільний діяч // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. 1908. – Кн. 3. – С. 29–32.

⁴ Грушевський М. Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності // Там само. – С. 5–14.

⁵ Лозинський М. Польський і руський революційний рух і Україна. – Київ, 1908. – 79 с.

⁶ Сфремов С. Перед судом власної совісті. Пам'яті Вол. Б. Антоновича // Рада. – 1909. – №54. – С. 1.

(розширений варіант 1925 р.) та Ф.Матушевською «В.Б.Антонович при світлі автобіографії та даних історії»¹. Остання з них, на відміну від популярних попередніх публікацій, була написана на дещо ширших джерелах та є фактично першим науково-популярним дослідом з цієї теми.

У 1912 р. з'явилося відразу дві книги офіційної російської історіографії, в яких, подібно до названої праці О. Мончаловського, з російських шовіністичних та централістських позицій розглядається історія українського національного відродження із залученням значної джерельної бази. Це були дослідження С.Щоголева «Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма»² та А.Стороженка «Происхождение и сущность украинофильства»³. В обох книгах простежено роль В.Антоновича як одного з провідників політичного й культурного українства другої половини XIX ст. У тому ж році була опублікована «Україна і справа українська» Л.Василевського, в якій аналогічним чином подано історію національного руху, лише з його специфічно польським баченням, так само неоднозначно охарактеризовано цю статтю В.Антоновича⁴. Останній факт був зокрема оскаржений у рецензії В.Липинського (1912 р.)⁵. Черною монографією про В.Антоновича з оглядом його громадсько-політичної ідеології та заходів стала видана 1912 р. книга

¹ Матушевський Ф. В.Б.Антонович при світлі автобіографії та даних історії. – Київ, 1909. – 44 с.

² Щоголев С. Н. Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма. – Київ, 1912. – 592 с.

³ Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинофильства. – Київ, 1912. – 89 с.

⁴ Wasilewski L. Ukraina i sprawa Ukrainiska. – Kraków, 1912. – 229 s.

⁵ Правобережечь В. Кілька уваг з приводу книжки Л. Василевського «Україна і справа українська» // Літературно-науковий вісник. – 1912. – Кн. 9. – С.333–344.

Ф.Равіти-Гавронського «Włodzimierz Antonowicz. Zarys jego działalności społeczno-politycznej i historycznej»¹. Її автор, всіляко підносячи роль В.Антоновича у польській патріотичній організації кінця 1850-х рр., різко негативно оцінює його відхід та участь в українській громаді 1860-х рр. Упереджене ставлення до діяльності В.Антоновича наступних десятиліть Ф.Равіта-Гавронський у дивний спосіб сполучає з симпатією до нього, як до поляка та прихованого ворога російського царизму. Шляхи еволюції польської молодіжної організації у Києві на рубежі 1850–60-х рр. та місце у ній В.Антоновича викладено в дослідженні історії політичних ідей в Польщі В.Фельдмана (1917 р.)².

Надзвичайно плідною була українська історіографія життєвого шляху В.Антоновича у 1920-і рр., коли з'явилися перші детальні дослідження окремих епізодів його громадської діяльності. На початок 1920-х рр. припадають розправи В. Міяковського, який уперше залучає архівні матеріали для розкриття маловідомих сторінок біографії В.Антоновича. Так, його робота «В.Б. Антонович. Перед слідчою комісією» (1923 р.) зосереджена на висвітленні громадських заходів історика на рубежі 1850–60-х рр. на підставі слідчої справи таємної частини канцелярії київського генерал-губернатора про «товариство комуністів» (1860–62 рр.)³. Роль В.Антоновича у зародженні й ранній діяльності Київської громади аргументовано викладена у статті В.Міяковського ««Киевская громада» (из истории украинского общественного движения 60-х

¹ Rawita Gawroński Fr. Włodzimierz Antonowicz. Zarys jego działalności społeczno-politycznej i historycznej. – Lwów, 1912. – 144 s.

² Feldman W. Geschichte der politischen Ideen in Polen seit dessen Teilungen (1795–1914). – München–Berlin, 1917. – 402 s.

³ Міяковський В. В.Б.Антонович. Перед слідчою комісією // Червоний шлях. – 1923. – №3. – С. 234–244.

г.г.)» (1924 р.), що залишалася донедавна взірцевою розробкою теми¹. Дрібніші фрагменти культурно-наукових та громадських ініціатив В.Антоновича були розглянуті у досліді М.Грушевського з історії підготовки й видання «Исторических песен Малорусского народа» (1924 р.)² та розширеній версії О.Барвінського статті 1898 р., що з'явилася під назвою «Заснованне катедри історії України в Львівському університеті» (1925 р.)³. Тоді ж був опублікований короткий нарис історії українського національного руху А.Стороженка (1925 р.), який, пропагуючи яскраво українофобські погляди, намагався вихити тоді ще недостатньо з'ясовану участь В.Антоновича у політичному житті Галичини, зокрема в справі українсько-польської угоди 1890р.⁴

Серія українських досліджень кінця 1920-х рр., періоду найбільшого розвитку антоновичезнавства, була спрямована на певне узагальнення ідеологічних засад та практичної діяльності вченого. Переглянути концепцію утворення й характеру Київської громади перших років з попередньої праці В.Міяковського мала на меті значно ширша робота І. Житецького «Київська

¹ Міяковский В. «Киевская громада» (Из истории украинского общественного движения 60-х г. г.) // *Летопись революции*. – 1924. – №4. С.125–150.

² Грушевський М. П'ятдесят літ «Исторических песен Малорусского народа» Антоновича і Драгоманова // *Україна*. – 1924. – Кн. 1/2. – С. 98–109.

³ Барвінський О. Заснованне катедри історії України в Львівському університеті // *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. – Львів, 1925. Т. СХLІ. С. 1–18.

⁴ Царинный А. Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям // *Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник*. – Москва, 1998. – С.133–252.

Громада за 60-тих років» (1928 р.), що неслухно применщила участь хлопоманського гуртка й В. Антоновича особисто у витоках громади¹. При тому істотно нового матеріалу чи його аналізу до ранньої історії Київської громади дослідження І. Житецького не принесло. Видана у тому ж році ювілейна стаття М. Грушевського «З соціально-національних концепцій Антоновича» торкнулася теоретичної платформи культурної діяльності історика, простежила характер і еволюцію його громадських та патріотичних переконань, стала певним синтезом поглядів автора на свого вчителя². Найповнішою та водночас найглибшою до останніх років роботою про громадську сферу діяльності В. Антоновича стала значна за обсягом публікація М. Кордуби «Звязки В. Антоновича з Галичиною» (1928 р.), що не втратила своєї наукової цінності і тепер³. Написана на підставі десятків опублікованих і архівних джерел, мало відомих тоді на Східній Україні, стаття М. Кордуби з усією докладністю накреслила вплив В. Антоновича як у громадській, так і в науковій царині на Галичину протягом більш як сорока років. Роль ученого в утворенні, реформуванні й сприяттвній діяльності Наукового товариства імені Шевченка у Львові висвітлена у п'ятдесятип'ятирічній історії товариства К. Студинського (1929 р.)⁴.

Початок 1930-х рр. в історіографії В. Антоновича ознаменувався виходом ґрунтовної книжки Ф. Савченка про історію Емського указу 1876 р. (1930 р.), в

¹ Житецький І. Київська Громада за 60-тих років // Україна. – 1928. – Кн. I. – С. 91–125.

² Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 3–16.

³ Кордуба М. Звязки В. Антоновича з Галичиною // Там само. – С. 33–78.

⁴ Студинський К. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1928) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1929. – Т. CL. С. III–XXIX.

якій передусім на основі численного архівного матеріалу, що був опублікований як додаток, була викладена по суті історія Київської громади 1860-х – половини 1870-х рр., подані нариси історії Південно-Західного відділу російського географічного товариства, розвитку тогочасної журналістики та участі в цьому В.Антоновича¹. Після розвідок В.Міяковського та М.Кордуби праця Ф.Савченка була черговим дослідженням високого наукового рівня, що виявило певдомий дити документальний апарат до теми. Через два роки був виданий перший і останній том запланованого дев'ятитомника творів В.Антоновича, що обійняв зокрема науково-полемічні й публіцистичні праці вченого². Автором передмови й наукового коментаря до текстів була К.М.Мельник-Антонович, а М.Ткаченко склав першу й істотно не поновлену досі бібліографію праць В.Антоновича та праць про нього. Це видання замкнуло фактично попередній напрям позитивних дослідів біографії В.Антоновича в українській історичній науці. Оцінки діяльності вченого почали докорінним чином переглядатися ще в 1920-і рр., коли, наприклад, літературознавець О.Дорошкевич, критикуючи в огляді персоналії українського письменства (1923 р.) аполітичне культурництво XIX ст. за відсутність революційності, закидав між іншим В.Антоновичеві хитання й навіть сервілізм³. Ще різкіше висловився у статті про зв'язки М.Коцюбинського з Братством тарасівців (1930 р.) С.Козуб, звинувативши громадського діяча у намірах віддати українські трудящі маси польській шляхті в результаті галицької угоди 1890 р. Однак, справжнім і вирішальним наступом на здобутки антоновичезнавства був вихід «рецензії» І.Слизького на перший том творів В.Антоновича (1934 р.), упорядники якого були названі ворожими до

¹ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – Харків-Київ, 1930. – 327 с.

² Антонович В. Твори. – Київ, 1932. – Т. I. – 310 с.

³ Дорошкевич О. Ідеологічні постаті в українській літературі після Шевченка (Спостереження і уваги) // Червоний шлях. 1923. – №3. – С.199-264.

радянської влади націонал-фашистами, а самого вченого як буржуазного примиренця й ліберал-реформатора було відтоді буквально викинуто з національної історії¹. Незабаром з'явилися й перші штучні перекручення й оббріхування громадсько-політичної діяльності та біографії В.Антоновича в цілому, що з роками обростатимуть новими сфабрикованими подробицями. Так, академік О.Палладін у передмові до збірки наукових праць з історії Київського університету (1935 р.) ствердив, ніби В.Антонович систематично доносив на найбільш неблагонадійних студентів у жандармерію, одержуючи за це платню².

Подальший розвиток українська історіографія В.Антоновича дістала в еміграційній літературі. Зокрема стаття Д.Дорошенка «Prof. V. Antonovyč, «panslavismus» a rakouská policie» (1933 р.) виявила невідомі громадські зв'язки професори в Австро-Угорщині, подавши документи австрійського Міністерства внутрішніх справ з нагляду за В.Антоновичем під час його закордонних подорожей 1880-90-х рр³. У виданій того ж року брошурі О.Мицюка «Українські хлопомани» розкрито зміст та показано еволюцію руху українських хлопоманів, велику увагу приділено постаті В.Антоновича не лише у власні хлопоманський «період», але і в наступні десятиліття⁴. Завершальним підсумком українських досліджень над В.Антоновичем-громадянином за першу

¹ Слизький І. Про націонал-фашистські настанови у виданні І тому творів В.Антоновича // Записки історико-археографічного інституту. – 1934. – Т.1. – С.121–156.

² Палладін О. В. [Передмова] // Розвиток науки в київському університеті за сто років. – Київ, 1935. – С. IX–XVIII.

³ Dorošenko D. Prof. V. Antonovyč, «panslavismus» a rakouská policie // Časopis Národního Musea. – 1933. – Sv. 3/4. – S. 171–183.

⁴ Мицюк О. Українські хлопомани. – Чернівці, 1933. – 119 с.

половину ХХ ст. стала монографія Д.Дорошенка «Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність» (1942 р.), що з урахуванням практично всієї на той момент української історичної літератури до теми й усіх опублікованих в Україні джерел відобразила у максимальній цілісності життя видатного вченого¹. Значну частину книжки – її перших п'ять глав (С. 3-98) – Д.Дорошенко присвятив громадсько-політичній діяльності В.Антоновича, виклад якої, щоправда, носив суто компілятивний характер, бо поза необхідними узагальненнями розпорошеного перед тим матеріалу автор не запропонував ані нових джерельних подробиць, ані нового підходу до теми.

Вже у 1930-х рр. зміни надходять у польській історіографії участі В.Антоновича в національному й суспільному рухах, представленій доти у лайливих памфлетах Ф.Равіти-Гавронського та компромісних публікаціях Л.Василевського. Енциклопедична стаття Я.Мйодушевського про В.Антоновича (1935 р.), цілком позбавлена негативістських тенденцій, з рідкісною проникливістю висвітлює відхід поляка-хлопомана від боротьби за відновлення Речі Посполитої та його наполегливу працю на українській ниві, підриваючи основи царського режиму². Доволі зважено й об'єктивно подав місце В.Антоновича у студентських корпораціях наприкінці 1850-х рр. та його пізнішу долю В. Вежейський в ескізах з історії польської молоді у Києві 1834-1920 рр. (1939 р.)³, працю якою доповнює певною мірою еміграційне дослідження Ю.Олехновича, який викладає власне тлумачення ролі

---

¹ Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. – Прага, 1940. – 163 с.

² Mioduszeński J. Antonowicz Włodzimierz (1830-1908) // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1935. – Т. 1. – Zesz. 2. – S. 142-144.

³ Wierzejski W. K. Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie 1834-1920. – Warszawa, 1939. – 165 s.

В.Антоновича в польському національному русі (1963 р.)¹. Польська історіографія після Другої світової війни розвивається з одного боку під впливом власної попередньої традиції, а з іншого – радянських наукових схем та оцінок, які часто суперечать першій. Наприклад, якщо у статті про польсько-українське братство (1956 р.) Л.Базильов сприймає В.Антоновича виключно як буржуазного націоналіста, що лише прагнув відриву України від Росії, то у статті С.Кеневича з тієї ж збірки погляд на громадського діяча відрізняється більшою науковістю, а в його ж розділі з багатотомної історії Польщі про Січневе повстання (1959 р.) цілком докладно й логічно викладено мотиви й наслідки відходу В.Антоновича від польського передповстанчого руху². Хоча в польських дослідженнях 1960–70-х рр. суттєвого кроку наперед у вивченні громадської роботи В.Антоновича зроблено не було, однак з урахуванням різних поглядів на його особу польські науковці спробували узагальнити характер і результати його діяльності в різні періоди. Наприклад, ушлив В.Антоновича на галицькі політичні справи слушно окреслила у монографії про співпрацю українських та польських радикалів у Галичині (1968 р.) Е.Горнова³. Окремі фрагменти участі В.Антоновича в польському національному русі в Києві висвітлили в тому ж році у своїх статтях Я.Табішь та О.Басредорф⁴.

¹ Ołechnowicz J. Polska myśl patriotyczna i postępową na ziemiach ukraińskich w latach 1835–1863 // Pamiętnik Kijowski. – Londyn, 1963. – T. 2. – S. 1–48.

² Historia Polski. – Warszawa, 1959. – T. II: 1764–1864. – Cz. III: 1831–1864. – 651 s.

³ Hornowa E. Ukraiński obóz postępowy i jego współpraca z polską lewicą społeczną w Galicji 1876–1895. - Wrocław-Warszawa-Kraków, 1968. – 297 s.

⁴ Tabiś J. Polskie rewolucyjne organizacje studenckie na uniwersytecie kijowskim w XIX wieku // Kraków-Kijów. Szkice z dziejów stosunków Polsko-Ukraińskich. – Kraków, 1968. – S. 15–71; Beiersdorf O. Kijów w powstaniu styczniowym // Ibid. – S. 72–131.

Проте, найбільш повне та аргументоване з одного боку, а з іншого – найбільш об'єктивне відображення громадської ідеології та вчинків В.Антоновича у 1850–60-х рр. знаходимо у книзі Я.Табіша «Polacy na uniwersytecie kijowskim 1834–1863» (1974 р.), яка на сьогодні залишається найкращою розробкою теми у польській історіографії в цілому¹.

Радянська повоєнна історична наука протягом більш як сорока років як правило замовчувала про громадську працю В.Антоновича, а при згадці представляла її винятково у чорних барвах. У 1950-х рр., розглядаючи єдність польських повстанців 1863 р. з російськими революціонерами (1957 р.), О.Барабой затаврував протилежного цьому рухові В.Антоновича буржуазним націонал-лібералом², а Г.Марахов у статті про тасмну друкарню в Києві 1861–62 рр. (1958 р.) зробив з нього безпринципного ліберала, що трохи не доносив тасмниці польського підпілля царському урядові та прагнув розпалити міжнародну ворожнечу³. Дещо поміркованішим був автор двох монографій з історії української журналістики середини ХІХ ст. (1959 р.) М.Бернштейн, який окреслив антоновичеві громадські позиції як цілком праві та відвів йому взагалі другорядну роль у тодішньому літературному процесі⁴. Дослідження

¹ Tabiś J. Polacy na uniwersytecie kijowskim 1834–1863. Kraków, 1974. – 209 s.

² Барабой А. З. Попытка украинских революционеров организовать помощь польскому восстанию 1863 года // Вопросы истории. – 1957 – №1. – С.109–116.

³ Marachow G. Stefan Bobrowski i tajna drukarnia w Kijowie (1861–1862) // Przegląd historyczny. – 1958. – Т. ХІ.ІХ. – Zesz. 4. – S. 700–713.

⁴ Бернштейн М. Д. Журнал “Основа” і український літературний процес кінця 50–60-х років ХІХ ст. Київ, 1959. – 216 с.; Він же. Українська літературна критика 50–70-х років ХІХ ст. – Київ, 1959. – 492 с.

Р.Таубіна «Из истории пропаганды «революционной партии» среди крестьян и солдат в годы революционной ситуации» (1960 р.), в якому автор, не будучи знайомим з чинними історіографічними канонами, намагався представити хлопоманський гурток на чолі з В.Антоновичем як загальком революційний елемент, з'єднавши його з групою А.Красовського й братів Синьогубів, було нещадно, хоча значною мірою справедливо розкритиковано¹. Надшлі В.Антонович розглядався радянською історіографією або у контексті досліджень польського й українського революційних рухів 1850–60-х рр., як у монографіях Г.Марахова (1967, 1981, 1984 рр.)², або у зв'язку з вивченням діяльності М.Драгоманова, як, наприклад, у роботі Д.Заславського та І.Романченка (1964 р.)³, або ж на тлі окремих ідеологічних течій та сюжетів, зокрема в книжці В.Дмитриченка про соціалістичну думку на Україні (1974 р.)⁴ та О.Поліщука про концепцію держави в буржуазній ідеології (1981 р.)⁵. В усіх цих дослідках окрім стереотипних оцінок та звинувачень, свідомого викривлення та підтасовування фактів, скільки-небудь серйозний науковий погляд на роль

¹ Таубин Р. А. Из истории пропаганды «революционной партии» среди крестьян и солдат в годы революционной ситуации // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. – Москва, 1960. С. 380–422.

² Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – Киев, 1967. – 258 с.; Он же. Социально-политическая борьба на Украине в 50-60-е годы XIX века. Киев, 1981. – 160 с.; Он же. Киевский университет в революционно-демократическом движении. – Киев, 1984. 119 с.

³ Заславський Д. Романченко І. Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність. – Київ, 1964. – 199 с.

⁴ Дмитриченко В. С. Соціалістична думка на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. Київ, 1974. 224 с.

⁵ Поліщук О. О. Реакційна сутність концепції держави в ідеології українського буржуазного націоналізму. – Київ, 1981. – 157 с.

В.Антоновича в громадському житті України XIX – початку XX ст. був зовсім відсутній.

В українській еміграційній літературі, яка в джерельному відношенні перебувала ще в скрутнішому становищі, ніж польська, з'явилося до кінця 1980-х рр. хіба кілька присвячених В.Антоновичеві нотаток (І.Лисяка-Рудницького¹, О.Пріцака², Ю.Лавріненка³), можливо, цікавих за своєю синтетично-порівняльною суттю, втім таких, що мало чим по суті доповнювали історіографічний доробок першої половини XX ст. Певним винятком із такої загальної картини був опублікований 1984 р. текст лекції В.Міяковського «Володимир Антонович» (1964 р.), у якій на підставі порівняння маловідомих та частково оприлюднених архівних джерел та польської мемуаристики розглядалися деякі деталі біографії хлопоманського лідера 1860 р.⁴ Деяко нове бачення В.Антоновича-громадянина й політика накреслив у 1980-х – на початку 1990-х рр. онук історика Марко Антонович у коментарях до публікацій невідомих джерел до історії українського національного руху XIX ст. Найбільшим відкриттям цього періоду стало його виправлення до друку

¹ Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Київ: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 170–265; Він же. Українці в Галичині під австрійським пануванням // Там само. – С. 398–460.

² Пріцак О. Місце Липинського в українській інтелектуальній історії // Сучасність. – 1983. – Ч. 1–2 (261–262). – С. 198–210.

³ Лавріненко Ю. Українська «політика власного ґрунту і сили» Володимира Антоновича // Сучасність. – 1985. – Ч. 6 (290). – С. 74–77.

⁴ Міяковський В. Володимир Антонович // Unpublished and forgotten writings by Volodymyr Mijakows'kyj. Political and intellectual trends of the nineteenth century. Modern Ukrainian literature. – New York, 1984. – P. 322–334.

листування діда з Ф.Вовком на громадські теми (1988–89 рр.)¹.

Починаючи від 1989 р. ставлення до особи В.Антоновича змінюється в українській радянській історіографії на прихильніше, що послужило запорукою серйозних дослідів на цю тему історичної науки незалежної України в наступні роки. Перші публікації, присвячені громадській сфері діяльності В.Антоновича мають відносно популярний та узагальнюючий характер – такими є статті М.Брайчевського «Європець рідної історії» (1989 р.)² та О.Кияна «Життєвий та творчий шлях В.Б.Антоновича» (1991 р.)³. Від часу першої Академії пам'яті професора (березень 1993 р.) з'являються цілком наукові розробки нових аспектів порушеної проблеми, про що свідчать зокрема роботи І.Гирича «М.Грушевський та В.Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди» (1994 р.) та О.Козирєва «Ставлення В.Б.Антоновича до закордонної місії М.П.Драгоманова» (1994 р.)⁴. У захищеному в 1995 р. дисертаційному дослідженні І.Чорновола про польсько-українську угоду в Галичині 1890–94рр.

---

¹ Антонович М. Недруковані листи В.Б.Антоновича до Ф.К.Вовка (з архіву УВАН) // Український історик. – 1988. – №1/4 (97/100). – С. 148–164; 1989. – № 1/3 (101/103). – С. 92–105.

² Брайчевський М. Європець рідної історії // Україна. 1989. – №44. – С.8–9; №45. – С.15.

³ Киян О. І. Життєвий та творчий шлях В.Б.Антоновича // Український історичний журнал. – 1991. – №2. – С. 64–76.

⁴ Гирич І. М.Грушевський та В.Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича 16–18 березня 1993 р. м. Київ. Доповіді та матеріали. – Київ, 1994. – С. 133–160; Козирєв О. Ставлення В.Б.Антоновича до закордонної місії М.П.Драгоманова // Там само. – С. 161–167.

було справедливо визначено місце в ній київського професора¹. Цей період звернення новітньої української історіографії до В.Антоновича завершується виданням після понад півстолітньої перерви збірки його творів та зокрема публіцистики (1995 р.), передмова до якої В.Ульяновського включала ґрунтовно й докладно підготований огляд його громадсько-політичної діяльності².

Друга половина 1990-х рр. є періодом виходу ширших монографій про В.Антоновича, оприлюднення невідомих джерел до його біографії, глибокої розробки поодиноких фрагментів його громадських заходів. У 1996 р. Б.Клідом було опубліковано й прокоментовано листа В.Антоновича до О.Барвінського у справі нової ери³, а також з'ясовано деякі моменти ідеологічної полеміки ученого з М.Драгомановим у статті О.Козирєва ««Вільна спілка» і «Стара громада»»⁴. У виданих наступного року двох монографіях В.Антоновичеві, як суспільному діячеві, приділено особливу увагу – в розділі «Політичне кредо. ідеї, теорії, дії» (С. 33–55) книги В.Ульяновського та В.Короткого «Володимир

¹ Чорновол І. П. Польсько-українська угода 1890–1894 рр.: тєнеза, перебіг подій, наслідки. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Львів, 1995. – 24 с.

² Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В. Б. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори. – Київ: Либідь, 1995. – С. 5–76.

³ Клід Б. До історії «Нової ери». Неопублікований лист Володимира Антоновича до Олександра Барвінського // Україна модерна. – 1996. – Ч. 1. С. 146–149.

⁴ Козирєв О. «Вільна спілка» і «Стара громада» // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича 11–12 грудня 1995 р. м. Київ. Дієповіді та матеріали. – Київ, 1996. – С. 273–281.

Антонович: образ на тлі епохи»¹ та параграфі «В.Б.Антонович – ученый и общественный деятель» (С. 15–35) роботи С.Михальченка «Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики)»². Маючи у розпорядженні найширшу джерельну базу, автори обох дослідів прагнули, здається, у досить популярній формі більше синтезувати історіографічний доробок за темою, аніж привнести нові погляди в цю суперечливу проблему. Література останніх двох років призвела до перегляду сформульованої перед тим ролі В.Антоновича у Київській громаді, зокрема в працях М.Палієнко (1998 р.) та С.Світленка (1998 р.)³, його місця у перекладенні центру національно-культурної діяльності у Галичину в 1880–1890-х рр. у статті Л.Зашкільняка (1998 р.)⁴, висвітлення антоновичевих переконань і заходів на неопублікованими джерелами у статті О.Козирева про спогади О.Михалевича (1999 р.) та подання зокрема громадських підстав участі В.Антоновича в

¹ Ульяновський В. І., Короткий В. А. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – Київ: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1997. – 218 с.

² Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). – Москва–Брянск, 1997. – 227 с.

³ Палієнко М. Київська стара громада у суспільному та науковому житті України (Друга половина XIX – початок XX ст.) // Київська старовина. – 1998. №2. – С. 49–84; Світленко С. Українські громади другої половини XIX – початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності) // Там само. – С. 3–27.

⁴ Зашкільняк Л. Львів як центр формування української науки (друга половина XIX ст.) // Lwów · miasto, społeczeństwo, kultura. – Kraków, 1998. – Т. II. – С. 387–402.

інституціоналізації національної науки в роботі З.Зайцевої (1999 р.)¹. Великим значимим внеском у дослідження неоднозначної національної і громадської позиції В.Антоновича наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. стала масштабна робота В.Ульяновського ««Ранній» Володимир Антонович: поза контекстами» (1999 р.), що за глибиною аналізу та широтою охоплення джерельного матеріалу стоїть незрівнянно вище всієї попередньої історіографії². Автор публікації запропонував істотно новий, «позаконтекстуальний» спосіб розкриття біографії видатного громадського діяча.

Іноземна література останніх п'ятнадцяти років представлена головним чином двома роботами французького вченого Д.Бовуа про соціально-економічний аспект побуту польської шляхти на Правобережній Україні в ХІХст. (1985, 1993 рр.)³, в яких автор побіжно зачіпає питання хлопоманської ідеології та специфіки національного вибору В.Антоновича. У своїй історії польсько-українських стосунків у Галичині на рубежі століть (1996 р.) Ч.Партач зупиняється й на ролі київського професора в підготовці польсько-української

---

¹ Козирев О. В.Антонович і Київська громада у споминах О. Михалевица // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 26-27 березня 1998 року: Доповіді та повідомлення. Київ, 1999. – С. 151–154; Зайцева З. Володимир Антонович та інституціоналізація української національної науки // Там само. – С. 62–71.

² Ульяновський В. «Ранній» Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. – 1999. – №1. – С. 117–145, №2. – С. 122–153.

³ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831–1863). – Київ, 1996. – 416 с.; Він же. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – Київ, 1998. – 334 с.

угоди 1890–1894 рр.¹ В освітньому ключі розглядає соціально-політичні течії серед польської молоді Київського університету до Січневого повстання Л.Заштовт у монографії «Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawniej Rzeczypospolitej» (1997 р.), ідучи в оцінках тодішніх студентських товариств та зокрема В.Антоновича у річищі своїх польських попередників².

Дисертація виконана на підставі догичного до теми комплексу джерел, що включає близько 150 публікацій документів та матеріали понад 20 фондів дев'яти архівосховищ Києва, Львова та Санкт-Петербурга, значна частина яких запроваджується у науковий обіг у зв'язку з порушеною проблемою вперше.

Документальні матеріали охоплюють, зважаючи на специфіку громадсько-політичної діяльності В.Антоновича в умовах Російської та частково Австро-Угорської імперій, здебільшого документи слідчих органів різних рівнів та різноманітних державних структур з наглядацько-слідчими та поліційними функціями. Найбільш інформативними та персоніфікованими з-поміж документальних матеріалів є особисті свідчення у слідчих комісіях та жандармських управліннях. Відомо чотири випадки стягнення свідчень з самого В.Антоновича – у справах товариства комуністів (лютий 1861 р.)³, В.Синьогуба, В.Пилипенка й В.Потоцького (січень 1865 р.), Ф.Варавського (липень 1865 р.) та Я.Невестюка (липень 1892 р.) (Центральний державний історичний архів України, м.Київ, Ф. 442, 473, 317). Крім того, ім'я В.Антоновича фігурує у

¹ Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908. – Toruń, 1996. – 359 s.

² Zasztowt L. Kresy. 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawniej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – 480 s.

³ Із слідчої справи на Володимира Антоновича 1860–1862 року (оригінал) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х томах. - Київ, 1997. - Т.2. - С.25–32.

свідченнях інших учасників національного та соціально-політичного рухів, серед них І.Андрущенко, З.Янчевського, В.Рудницького, О.Авейде, К.Маєвського, В.Синьогуба, В.Пилипенка, І.Касьяненка, В.Курлока, Ф.Варавського – 1860-х рр. (Центральний державний історичний архів України, м.Київ, Ф. 473, 442), Ф.Курицина, А.Богословського, В.Велєдницького – 1870-х рр., Й.Рокачевського – 1880-х рр. та Я.Невестюка – 1890-х рр. (Центральний державний історичний архів України, м.Київ, Ф. 274, 317)¹.

Більш опосередкованим джерелом у числі документальних матеріалів є довідки, донесення, рапорти, офіційні листи з інформацією стосовно таємного поліційного та адміністративного стеження й нагляду за В.Антоновичем. До цієї категорії належать передусім відомості департаменту виконавчої поліції про

¹ Показания И.А.Андрущенко в Петербургской следственной комиссии о программе и деятельности московской организации общества «Земля и Воля»... (7, 10 и 12 сентября 1863 г.) // Русско-польские революционные связи. Восстание 1863 г. Материалы и документы. – Москва, 1963. – Т.2. – С.130–136; Zbiór zeznań śledczych o przebiegu powstania styczniowego. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1965. – 472 s.; Zeznania śledcze o powstaniu styczniowym. – Wrocław, 1956. – 394 s.; Дополнительные показания Ф.Варавского в варшавской следственной комиссии о содержании писем его к Ф.Лабудзинскому (12 (24) декабря 1863 г.) // Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1862 гг. Сборник документов. – Київ, 1963. – С.313–335; Определение Полевого аудиторната войск Варшавского военного округа по делу Ф.Варавского (18 декабря 1865 г.) // Русско-польские революционные связи. Восстание 1863 г. Материалы и документы. – Москва, 1963. – Т.1. – С.334–349; Из полицейских расследований 1882 года касательно «противоправительственных сообществ нестоль вредных» // Былое. – 1906. – №4. – Апрель. – С.301–321; Свод указаний, данных некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях // Былое. – 1907. – №6/18. – Июнь. – С.116–128.

осіб, що перебувають під наглядом за 1860-і рр. (Російський державний історичний архів, Санкт-Петербург, Ф. 1286). Матеріали пильного стеження за В. Антоновичем містяться також у справах канцелярій київського цивільного губернатора про нагляд за студентами (1860 р.) (Державний архів Київської області, Ф. 2) та київського генерал-губернатора про товариство комуністів (1860–61 рр.), періодичні видання (1862–63 рр.) та товариства хлопomanів (1863–64 рр.) (Центральний державний історичний архів України, м.Київ, Ф.442). Серед дрібніших документів з висновками про нагляд за громадською діяльністю В. Антоновича 1860-х рр. є донесення жандармського полковника Грибовського у III відділення (1862 р.) (Центральний державний історичний архів України, м.Київ, Ф. КМФ-22), записка генерал-майора Сіверса про товариство хлопomanів (1862 р.), лист начальника III відділення князя Долгорукова київському генерал-губернатору про Київську громаду (1863 р.) (Центральний державний історичний архів України, м.Київ, Ф. 442), рапорт флігель-ад'ютанта Мезенцова (1863 р.) та спеціальна довідка про В. Антоновича (листопад 1868 р.) (Центральний державний історичний архів України, м.Київ, Ф. КМФ-22)¹. З висновків з нагляду за В. Антоновичем у наступне десятиліття відомо листування попечителя Київської навчальної округи з міністром народної освіти (1875 р.)², думка київського генерал-губернатора щодо залучення В. Антоновича до комісії у справі «малоросійського партикуляризму»

¹ Герцен А. И. Полное собрание сочинений и писем. – Петербург, 1920. – Т. XVI. – С. 296; Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – Харків-Київ, 1930. – С. 196–198.

² Докладная записка попечителя Киевского учебного округа П.А.Антоновича товарищу министра просвещения А.Н.Ширинскому-Шихматову об украиннофилах (19 июля 1875 г.) // Общественно-политическое движение на Украине в 1863–1864 гг. Сборник документов. – Київ, 1964. – С.430–433.

(1876 р.) (Центральний державний історичний архів України, м.Київ, Ф. КМФ-22) та анонімна заява київському генерал-губернатору про товариство радикалів-українофілів у Києві (1877 р.) (Російський державний історичний архів, Санкт-Петербург, Ф. 1282). За 1880-і рр. наглядові матеріали про В.Антоновича містяться передусім у записці про українську мову харківського генерал-губернатора (1880 р.)¹ та листі міністра внутрішніх справ міністрові народної освіти про студентські заворушення у Київському університеті (1884 р.) (Російський державний історичний архів, Санкт-Петербург, Ф. 733). Результати постійного стеження за В.Антоновичем та його будинком і квартирантами знаходимо також у рапортах та донесеннях у київське губернське жандармське управління (1898–1900 рр.) (Центральний державний історичний архів України, м.Київ, Ф. 274). Нагляд за громадською діяльністю В.Антоновича під час його закордонних відряджень 1880, 1885 та 1891 рр., а також донесення польського емігранта з Женєви про національні рухи в Росії (1884 р.) зафіксовано у повідомленнях австрійської поліції². Спорадична інформація про громадські заходи В.Антоновича трапляється і в матеріалах стеження за іншими особами, зокрема у справах політичного столу канцелярії київського генерал-губернатора про Ю.Половського, Б.Познанського, Ф.Лабудзинського, Т. та Ю. Рильських, К.Михальчука за цершу половину 1860-х рр. та почасти у справі губернського жандармського управління про заворушення студентів у Київському університеті за 1884 р. (Центральний державний історичний архів України, м.Київ, Ф. 442, 472, 274).

Важливим підвидом використаних документальних матеріалів є

¹ Найближчі відгуки указу 1876 р. про заборону українського писемства // Україна. - Київ, 1907. - Т. II. - Іюнь. - С. 253–263.

² Doroženko D. Prof. V.Antonovyč, «panslavismus» a rakouská policie // Časopis Národního Musea. - 1933. - Sv. 3/4. - S. 171–183.

здебільшого офіційні характеристики В.Антоновича у контексті його громадської діяльності, складені з нагоди тих чи інших подій у його біографії. До цих джерел у першу чергу відносяться: лист київського генерал-губернатора в Міністерство народної освіти з приводу статті «Общественные вопросы» (1862 р.) та лист київського генерал-губернатора губернаторові Царства Польського стосовно влаштування В.Антоновича у холмську гімназію (1865 р.) (Центральний державний історичний архів України, м.Київ, Ф. 707, 442), листування київського генерал-губернатора з київським цивільним губернатором у справі затвердження В.Антоновича на посаді доглядача за благоустроєм початкового училища (1874 р.) (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, Ф. 1), лист попечителя Київської навчальної округи міністрові народної освіти, викликаний питанням про затвердження В.Антоновича ординарним професором (1878 р.) (Російський державний історичний архів, Санкт-Петербург, Ф. 733), доповідна записка голови Комісії для розгляду давніх актів київському генерал-губернатору про зняття В.Антоновича з посади головного редактора комісії (1882 р.), доповідна австрійського консула в Києві міністру закордонних справ Австро-Угорщини про українські національні прагнення (1893 р.)¹.

Окремим документальним джерелом є матеріали, вилучені при обшуку, що, як відомо, провадився у В.Антоновича один раз, а саме у будинку його сестри Е.Васневської в селі Солин Бердичівського повіту Київської губернії 21 січня 1861 року (Центральний державний історичний архів України, м.Київ,

¹ Доповідна записка голови комісії М.В.Юзефовича київському генерал-губернатору О.Р.Дрентельгу про кадрові зміни в комісії (16 вересня 1882 р.) // Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843 – 1921. Нарис історії і діяльності. – Київ, 1993. – С. 152–154; Дорошенко Д. Український рух 1890-х років в освітленні австрійського консула в Києві // З минулого. Збірник. – Варшава, 1938. – Т. I. – С. 59–70.

Ф.442).

Мемуаристика належить до найбільшої за кількістю та найрозмаїтішої за змістом категорії джерел до досліджуваної теми*. На першому місці стоять «Автобіографічні записки» («Мемуари») (1897–1908 рр.) самого В.Антоновича, які, однак, охоплюють незначний період його громадської діяльності та через тенденційність і обмеженість є незадовільними. Це основне джерело доповнюють певною мірою дрібніші спогади В.Антоновича, а саме про перебування в Другій одеській гімназії (1898 р.) та замітки-некрологи про О.Кістяківського (1885 р.), А.Свидницького (1886 р.), А.Ролле (1894 р.) та Л.Житинського (1900 р.).

Серед вельми значної кількості споминів зі згадками про окремі, часто дрібні фрагменти громадсько-політичної діяльності В.Антоновича лише декілька присвячені йому, як громадському діячеві, цілком. До розряду таких першорядних синтетичних мемуарних джерел належать: брошура В.Доманицького «Володимир Антонович» (1906 р.), стаття О.Русова «Спомини про В.Антоновича» (1908 р.), робота С.Єфремова «Перед судом власної совісти» (1909, 1925 рр.), «Спогад про В.Б.Антоновича» (1910 р.) та «Спомини про «Кнівську громаду»» (1923 р.) О. Михалеви́ча, спомини П.Жительського у передачі С.Єфремова (1912 р.), спогади О.Александровського (1920-і рр.), стаття С.Егунової-Щербини «Пам'яті В.Б.Антоновича» (1928 р.), «Пам'яті В.Б.Антоновича» О.Лотоцького (1928 р.), пізніше як складова частина другого тому його «Сторінок минулого» (1933 р.), довідковий коментар К.Мельник-Антонович мемуарного характеру у першому томі «Творів» В.Антоновича – «До видання I тому творів В.Антоновича» й «Додаткові примітки та відомості до «мемуарів»» (1932 р.) та присвячені В.Антоновичеві значні розділи

* Бібліографічні посилання до розгляду цієї та наступних джерельних груп не подаються тут через брак місця, див. їх повний бібліографічний опис за списком джерел та літератури.

«Спогадів» М.Славінського (1943 р.).

Мемуарна література стосовно першого періоду піднесення громадської діяльності В.Антоновича (кінець 1850-х – початок 1860-х рр.) складається головним чином з польських джерел, найціннішими серед яких є спомини близьких до В.Антоновича по університету й студентській організації А.Мйодушевського, Л.Сирочинського, Т.Бужинського, П.Свенцицького, В.Лясонького й Т.Бобровського. У мемуарах інших поляків цього часу особа В.Антоновича постає більш опосередковано, зокрема в працях М.Дубецького, В.Мільовича, В.Кошиця, Г.Верченського, М.Боговітін-Кожерадської, анонімного шляхтича з Бердичівського повіту, Ф.Равлі-Гавронського, М.Вронського, З.Мілковського, М.Залеського. З-поміж мемуарних джерел до громадської роботи В.Антоновича 1860-х рр. українського й російського походження варто виділити спогади Б.Познанського, К.Михальчука, П.Житецького, М.Драгоманова, В.Юзефовича, М.Чапля, М.Ренненкампа, І.Жукова, О.Косач-Кривинюк, М.Славінського (1908 р.), анонімі спогади про Київський університет 1868–72 рр., щоденник В.Гнілосирова, некролог В.Антоновича В.Ляскоронського та енциклопедичну довідку про В.Антоновича Ф.Вовка. Джерелом до громадських заходів В.Антоновича 1870-х – першої половини 1880-х рр. є мемуарні нотатки М.Драгоманова, Ф.Вовка, І.Линниченка, В.Науменка, спомини Д.Овсянико-Куликовського, В.Новицького, В.Ляскоронського, щоденники О.Кістяківського й Ф.Вовка.

Значною є мемуаристика другого періоду піднесення громадської діяльності В.Антоновича (середина 1880-х – середина 1890-х рр.). Вона охоплює спогади С.Шелухина, А.Верзилова, А.Сипявського, Б.Кістяківського, П.Тучагського, А.Маршинського, В.Самійленка, В.Леонтовича, М.Грушевського, М.Василенка, М.Беренштам-Кістяківської, А.Стороженка, І.Житецького, Я.Невестюка, М.Галина, Л.Василевського, Я.Е.Хмелевського та інших. Зв'язки В.Антоновича з галицькою громадськістю цього часу відбиті у споминах О.Барвінського й Б.Дідицького. Згадки про громадську роботу

останніх п'ятнадцяти років життя В.Антоновича зафіксовані у мемуарах Г.Берло, С.Єфремова, В.Доманицького, М.Кононенка, Д.Лук'яковича, Д.Антоновича у поданні О.Мицюка, С.Чикаленка, некролозі В.Антоновича С.Томашівського, щоденнику С.Єфремова.

Епістолярія громадсько-політичної діяльності В.Антоновича є надзвичайно широкою джерельною групою, що включає передусім його листи до інших респондентів. Хоча листування В.Антоновича збереглося досить погано, однак найбільш цінна інформація до теми міститься частково в його листах до А.Мйодушевського і Г.Немировського – 1850-х рр., В.Гнилюсирова – 1860-х рр., М.Драгоманова – 1870–80-х рр., В.Дідушицького, Ф.Вовка – 1880–90-х рр., М.Грушевського, О.Огоновського та Наукового товариства імені Шевченка – 1890-х рр., Б.Познанського, О.Барвінського – 1890–1900-х рр., візитних картках до М.Бучинського, О.Барвінського, І.Франка. Значно гірше збереглися листи до В.Антоновича на громадські теми, що як правило знищувалися їх одержувачем. Серед цієї уцілілої епістолярії найбільший інтерес становлять листи від М.Драгоманова, Б.Познанського та галицьких культурних і громадських діячів – О.Огоновського, І.Шараневича, К.Паньківського, Б.Дідицького, І.Франка, І.Белея, О.Барвінського, М.Павлика.

Чимало важливої інформації про В.Антоновича як громадсько-політичного діяча знаходимо в листуванні інших, часто наближених до нього осіб. Першорядне місце у цьому комплексі джерел посідають як листи М.Драгоманова до М.Павлика, І.Франка, М.Бучинського, Т.Окуневського, О.Кониського, О.Барвінського, Старої громади, так і листи до М.Драгоманова від М.Павлика, І.Франка, М.Бучинського, О.Кониського, В.Беренштама, Є.Трегубова, П.Житецького, І.Рудченка-Білика, Старої громади. Крім того, для висвітлення другого періоду піднесення громадської діяльності В.Антоновича істотне значення мають листи О.Кониського до О.Барвінського, В.Вовка-Карачевського до О.Кониського та М.Лисенка до Б.Познанського. Нарешті, деякі поодинокі листи більш випадкових адресатів подають принагідно

конденсовані й надзвичайно цінні характеристики громадських заходів і ідеології В.Антоновича. До їх числа відносяться: лист А.Петкевича до П.Вільконської 4 лютого 1862 р., лист В.Мови до Ф.Заревича 30 листопада 1862р., лист Л.Совіньського до А.Ролле 13 травня 1867 р., лист М.Бучинського до В.Навроцького 24 жовтня 1874 р., лист О.Кістківського до О.Котляревського 26 лютого 1875 р., лист Т.Окуневського до М.Драгоманова 20 листопада 1891 р., лист І.Белея до О.Барвінського 19 березня 1893 р. та лист Д.Антоновича до О.Барвінського 9 вересня 1926 р.

Окрему групу складають колективні листи, одним з ініціаторів і провідних авторів яких був В.Антонович. Не рахуючи опублікованих колективних листів, що вже стали набутком публіцистики, маємо три листи Київської громади до Львова, перший з яких був особисто переданий В.Антоновичем – два листи до Ю.Романчука у зв'язку з його депутатською діяльністю 1891 та 1894 рр. та лист до проводу Наукового товариства імені Шевченка стосовно політичних тенденцій у товаристві 1896 р.

Публіцистичні виступи на різноманітні громадські теми являють собою чергове джерело порушеної проблеми. В.Антоновича навряд чи можна назвати активним публіцистом, незважаючи на що декілька його статей переважно полемічного характеру звертають на себе увагу. Більшість з них сконцентрована на ранньому періодові його громадської роботи першої половини 1860-х рр. Три публіцистичні виступи В.Антоновича спрямовані на подолання польських національно-історичних стереотипів та боротьбу з наклепами поляків на його громадську позицію, а саме – надруковані в «Основе» статті «Что об этом думать?» (1861 р.) і «Моя исповедь» (1862 р.) та публікація у «Киевлянин» під редакційною назвою «Современный польский валленродизм» (1866 р.), згодом відома як «Поясіння на наклеп Й.Отризка». Інші три статті з цього ж періоду мали на меті виправдати хлюкоманів-українофілів у звинуваченнях російської громадської думки, що закидала їм спільність з «польською інтригою» та соціальний екстремізм, сполучений з політичним сепаратизмом. Це

опублікований після смерті автора рукопис статті, згодом названої «Про українофілів та українофільство» (перша половина 1860-х рр.), колективний лист Київської громади «Отзыв из Киева» (спершу «Общественные вопросы») (1862 р.), надрукований у «Современной летописи» катковського «Русского вестника» та колективний лист від кількох хлопоманів (1864 р.), що з'явився у «Киевлянинне» без назви.

З публіцистичної спадщини В.Антоновича наступних десятиліть відомий колективний «Одкритий лист з України до редакції «Правди»» Київської громади (1873 р.) з оцінкою політичних тенденцій галицьких партій, стаття «Міністерство графа Д.А.Толстого» (1880 р.) з характеристикою урядової освітньої політики та невеличка замітка «Лист подорожного» (1889 р.) на літературні теми. Всі ці публікації були оприлюднені на сторінках львівської «Правди». Певний інтерес для вивчення громадсько-політичної позиції В.Антоновича становить також рукописна й друкowana публіцистика насамперед його опонентів, зокрема листи Мошродзєя з Волині (1859–60 рр.), З.Фіша (1861 р.), «Заяка» В.Будзиновського та П.Риневецького (1891 р.), ціла низка публікацій у «Народі» першої половини 1890-х рр., у першу чергу М.Драгоманова й К.Арабаджяна.

Наукова спадщина В.Антоновича настільки, наскільки вона має громадський та в цілому актуальний характер, повинна розглядатися як чергова категорія джерел. У цьому аспекті цікавими для визначення наукової мотивації та дослідження рідної ідеології В.Антоновича є перші його розвідки 1863 р. на актовому матеріалі Київського центрального архіву щодо соціальної історії України XVI–XVIII ст. ст. Чітка національна орієнтація й громадський ідеал проглядають у рефераті «О воспроизведении исторических событий в поэзии Шевченко» (1881 р.) та у рецензії «Історичні байки п. Маріяна Дубецького» (1888 р.). Не меншу цінність при розгляді теми становлять видані у Галичці конспекти приватних викладів ученого з антропології та історії козацтва – «Три національні типи народні» (1888 р.) та «Бесіди про часи козацькі на Україні»

(1897 р.). Складена В.Антоновичем у 1880–90-х рр. рукописна записка з теорії та історії українського національного руху, видана лише у 1928 р. під назвою «Погляди українофілів», є найбільш цілісним науковим джерелом до його громадської діяльності. Врешті, до цієї ж джерельної групи належать дві науково-полемічні роботи В.Антоновича, що виборюють повноправність українській мові. Це опублікована «Києвскою стариною» стаття «К вопросу о галицко-русской литературе» (1900 р.) та складена 1905 р. рукописна «Записка в справі обмежень української мови».

Белетристичні твори, що у певний спосіб відображають історичні реалії, є, хоч і виключно допоміжним, але іноді необхідним джерелом для осягнення повноти не досить прояснених у інших джерелах подій. Серед художньої спадщини перш за все слід згадати ранні твори самого В.Антоновича, його рукописний начерк п'єси з часів української боярщини (кінець 1850-х рр.) та перші поезії «Весняне сонце над степами...» (кінець 1850-х – початок 1860-х рр.) і «З колишнього» (1863 р.), що в них відбилися як тодішні погляди молодого історика на українську минувшину, так і його етично-виховний ідеал. Серед белетристичних творів інших авторів, присвячених подіям громадського життя Києва на рубежі 1850–60-х рр., провідним учасником яких був В.Антонович, варто виділити дебютну повість Г.Сенкевича «На тарпе» (1872 р.) та драму Л.Совінського «На Україні» (1873 р.). В обох творах змальовується зокрема побут київських студентських гмін напередодні Січневого повстання, своєрідно представлено місце В.Антоновича у польському національному русі. Громадське середовище міста тих років, ідейне та організаційне підґрунтя хлопоманії, зародження української громади розкрив у художній формі О.Копицький у частково автобіографічній повісті «Юрій Горовенко. Хроніка з смутного часу» (1885 р.).

Підсумовуючи вище викладене, слід підкреслити, що історіографію теми не можна назвати вагомою кількістю, бо абсолютна більшість публікацій надзвичайно побіжно зупиняється на досліджуваному аспекті або ж являє

собою чергові повтори попередніх. За своїми, так мовити, якісними показниками історична література В.Антоновича-громадського діяча не зробила до останніх років масштабного поступу, оскільки її напрями – російський та польський шовіністичні (до 1920-х рр.), ранній український (до початку 1930-х рр.), український еміграційний (1930–80-і рр.), новітній польський (від 1930-х рр.), радянський (1930–80-і рр.) та новітні український і російський (від кінця 1980-х рр.) – розвивалися майже автономно, не складаючи взаємопов'язану та взаємодоповнювану послідовність. Справді позитивний та науково результативний характер носять лише дослідження української історіографії 1906–32 рр., еміграційної 1930–40-х рр. та новітніх української та російської 1990-х рр. Поза панівним екстенсивним способом викладу, спираючися на наявні історіографічні стереотипи у межах відомого джерельного комплексу, останнім часом намітилася тенденція пошуку нових аналітичних методик і підходів у вивченні діяльності Володимира Антоновича, що обіцяє незабаром принести істотні зсуви у студіях над цією проблемою.

При позірній розмаїтості всього залученого комплексу джерел рівень його збереженості потрібно визнати в цілому незадовільним. Така характеристика відноситься в першу чергу до джерельних груп документальних матеріалів та епістолярії. Інформативність більшості джерел до теми, що є у розпорядженні дослідника, є вкрай низькою. Беручи до уваги надмірну природну конспіративність В.Антоновича, найбільший інтерес становить джерельна інформація опосередкованого характеру, головним чином мемуари та листування третіх осіб. Спогади, листи, публіцистику, наукові й белетристичні твори самого В.Антоновича для розкриття його громадсько-політичної діяльності необхідно провести через певну багатоступіньову критичну програму, оскільки пряме й буквальне використання цих джерел призводить нерідко до надто односторонніх і навіть хибних висновків. Унаслідок цього в описі й оцінці

РОЗДІЛ 2

ПОСТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО СВІТОГЛЯДУ Й НАЦІОНАЛЬНОГО СРЕДО (1834–1863)

Першому періодові громадської активності В.Б.Антоновича передував трицятирічний процес формування тих національно-ідеологічних, суспільних та загальносвітоглядних засад, що скерували відповідним чином його перші виступи на громадському терені. Аби усвідомити витoki антоновичевого феномена, слід послідовно розглянути всі відомі нам складові цього процесу та визначити питому вагу впливу кожного з них у їхньому взаємозв'язку.

Головним та найбільш загальним чинником утворення соціально-класових та загальнокультурних переконань необхідно визнати те родинне й громадське середовище, в якому минули роки дитинства й ранньої юності В.Б.Антоновича. Перше десятиріччя його життя (1834–1844) сплинуло в оточенні дрібної правобережної шляхти, що була уособлена для маленького хлопця передусім у постаті його матері – Моніки Гурської. Саме вона була втіленням багатьох негативних рис шляхетської верстви, що їх з такою заплістю картатиме усе свідоме життя В.Б.Антонович. Оскільки матір була водночас і першою вчителькою та вихователькою, – від неї були запозичені не лише ази науки, але й культурні стереотипи та етичні критерії, які нав'язувалися у досить жорсткий спосіб. Несприйняття материного методу виховання та її характерних рис закономірно потягло за собою й цілковите несприйняття Володимиром тієї верстви, яку представляла в його очах Моніка. Малюючи у своїх мемуарах стан тогочасного польського суспільства на Україні, В.Б.Антонович не ніколиє чорних барв для опису неосвіченості, розбещеності, пихатості та просто так зловісності місцевого шляхетства та єзуїтів. Характерно, що поряд з цим хлопець зауважив і грубість та некультурність росіян, які обіймали вищі офіційні посади у провінції. Лише згодом Володимир ототожнить негативні враження від етики росіян та поляків з

відповідними соціальними верствами України, на які й перенесе свою органічну відразу.

Світлі сторінки у першому десятилітті життя В.Б.Антоновича вписала насамперед його бабуся, Евеліна, позашлюбна дочка князя Любомирського, завдяки лагідному ставленню якої, малий онук з особливим захватом затямив собі її прихильні оповіді про гайдамаків та народні сніви. Відчутного впливу на хлопця справила й дружина його рідкого дядька Каєтана Гурського – французенка, вихована на раціоналістичній філософії кінця XVIII століття, яка мала чимале зібрання французьких книжок, що ним міг користуватися Володимир. Нарешті, варто виділити й «салон» поміщика Оттона Абрамовича, в маєтку якого доживав життя його колишній учитель Бонифатій Антонович та де провів свої останні передгімназійні роки Володя. Поміщик мав на собі деякі риси багачульства, володів гарною книгозбірнею, приймав чимало шляхетської молоді та, що найголовніше, влаштовував у себе вечірні читання, під час яких малому хлопцеві вперше довелося почути про козаччину з повістей Михайла Чайковського, в яких він уперше стикнувся з українофільством.

Таким чином, у роках 1834–1844 у В.Б.Антоновича були вже закладені певні підвалини культурної орієнтації та етичних принципів, поки на рівні дитячих вражень, які, однак, були переведені згодом через горнило практичного життєвого досвіду та наукового обґрунтування та стали міцним фундаментом його соціального світогляду.

Мабуть, визначальним для становлення В.Б.Антоновича як громадського діяча був його гімназійний період – роки навчання у Рішельєвському ліцеї (1844–1847) та Другій одеській гімназії (1848–1850). Уперше вирвавшись зі шляхетського замкненого середовища юнак потрапив під вплив космополітичного міста, де міг далі розширити свої уявлення про тогочасне суспільство України, вперше познайомитися з його національною й класовою структурою. Докорінним чином змінилась і його освітня система: замість засубрювання сухого матеріалу з малозрозумілих книжок під наглядом матері,

хатнього гувернера чи Боніфатія Антоновича хлопець одержав змогу здобути систематичні й ґрунтовні знання під керівництвом, як видно, доволі талановитих викладачів. Саме в Одесі В.Б.Антоновичеві були прищеплені засади гуманізму, культурного прогресу, принципів добра і правди, внаслідок чого п'ятдесятьма роками по тому він зможе ствердити: «якщо хоч найменша частка громадської користі принесена мною, я завдячую нею школі, що виховала мене»¹.

Однак, найвпливовішим чинником у розвитку юнака за часів навчання в Одесі слід визнати постать просвіченого угорця Яноша Джидая, який тримав пансіон для хлопців при міській гімназії, що в ньому виховувався Володя. Генеалогія та біографія цієї людини, справжнього європейського демократа і поступовця, сповнена карколомних пригод і перипетій, не могла не зачарувати хлопця, адже була геть не схожа на шляхетських типажів з правобережної провінції. «Я зобов'язаний йому oprіч науки, – зазначить В.Б.Антонович у 1903 році, – прищепленням засад справжнього демократизму»². Кількома десятиліттями згодом літній професор навіть представить громадській олінії одеського наставника як свого справжнього батька.

Ймовірно, саме під орудою Я. Джидая тривав надзвичайно плідний, особливо наприкінці 1840-х років, процес самоосвіти Володимира, що полягав у читанні різноманітної літератури. В Одесі на зміну скромним книгозбірням Кастана Гурського та Оттона Абрамовича прийшла до послуг хлопця бібліотека його вихователя, який сам заохочував Володю до читання. Не задовольняючися навіть цими книжками, юнак простоював цілими годинами біля рундука

¹ Слабченко Т. До життєпису В.Антоновича // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. - Київ, 1927. - Кн. XV. - С. 211-212.

² Три листи Володимира Антоновича до Антонія Мйодушевського // Записки Наукового товариства імени Шевченка. - Львів, 1909. - Т. LXXXIX. - Кн. III. - С. 150.

буквістичної крамниці, де за кілька копійок йому дозволялося користуватися літературою, що йшла на продаж. Можна припустити, що цей самоквітний багаж знань позитивно відбився і на навчанні, зокрема на його гімназійних творах, у яких, як справедливо доводить В.Ващенко, можна віднайти ті зародки ідейних переконань та світоглядних позицій, що були розвинуті В.Б.Антоновичем у подальшому¹.

Величезну роль у формуванні особистості хлопця відіграв самий предмет його літературних зацікавлень – французька класика, переважно просвітницька, кінця XVIII століття. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що знання французької мови були для нього базовими, на ґрунті яких розвинулися й інші наукові дисципліни, переважно гуманітарні. Яке враження справили на В.Б.Антоновича тоді, в молоді ще роки, ідеї французьких енциклопедистів, видно з того, як він уже в похилому віці з гордістю звав себе «останнім вольтер'янцем». «Енциклопедисти були, так мовити, першим його інтелектуальним засівом, – слушно висновкує М.Славінський, – стали вихідною точкою його дальшого розвитку, що означений уже іншими іменами, такими, як Огюст Конт, Дарвін, Герберт Спенсер... Це був інтелектуальний засів, що дав йому багаті основи у подобі власної своєрідної ідеології»².

Першорядна важливість ознайомлення з передовою європейською суспільною думкою на її оригінальних творах присутня саме у контексті «відкриття» молодим В.Б.Антоновичем української ідеї, а згодом і безкомпромісного та остаточного переходу на її позиції. Адже ані у часи гімназійної науки, ані в перші університетські роки – період завершення

¹ Ващенко В. З рукописної спадщини В.Б.Антоновича (до питання наукової цінності гімназичних творів В.Б.Антоновича) // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича 11–12 грудня 1995 р. м. Київ. Доповіді та матеріали. - Київ, 1996. - С. 86–89.

² Славінський М. Спогади // Америка. – 1950. Ч. 43.

букіністичної крамниці, де за кілька копійок йому дозволялося користуватися літературою, що йшла на продаж. Можна припустити, що цей самосвітній багаж знань позитивно відбився і на навчанні, зокрема на його гімназійних творах, у яких, як справедливо доводить В.Ващенко, можна віднайти ті зародки ідейних переконань та світоглядних позицій, що були розвинуті В.Б.Антоновичем у подальшому¹.

Величезну роль у формуванні особистості хлопця відіграв самий предмет його літературних зацікавлень – французька класика, переважно просвітницька, кінця XVIII століття. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що знання французької мови були для нього базовими, на ґрунті яких розвинулися й інші наукові дисципліни, переважно гуманітарні. Яке враження справили на В.Б.Антоновича тоді, в молоді ще роки, ідеї французьких енциклопедистів, видно з того, як він уже в похилому віці з гордістю звав себе «останнім вольтер'янцем». «Енциклопедисти були, так мовити, першим його інтелектуальним засівом, – слушно висновок М.Славинський, – стали вихідною точкою його дальшого розвитку, що означений уже іншими іменами, такими, як Огюст Конт, Дарвін, Герберт Спенсер... Це був інтелектуальний засів, що дав йому багаті основи у подібні власної своєрідної ідеології»².

Першорядна важливість ознайомлення з передовою європейською суспільною думкою на її оригінальних творах присутня саме у контексті «відкриття» молодим В.Б.Антоновичем української ідеї, а згодом і безкомпромісного та остаточного переходу на її позиції. Адже ані у часи гімназійної науки, ані в перні університетські роки – період завершення

¹ Ващенко В. З рукописної спадщини В.Б.Антоновича (до питання наукової цінності гімназичних творів В.Б.Антоновича) // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича 11–12 грудня 1995 р. м. Київ. Доповіді та матеріали. – Київ, 1996. – С. 86–89.

² Славинський М. Спогади // Америка. – 1950. – Ч. 43.

формування особистості – для юнака було майже цілковито недоступне, власне, українське друковане слово, з якого він міг би почерпнути зерна національної ідеї. Унаслідок цього, саме завдяки французькій просвітницькій літературі Володимир підійшов до українства не як до безпосередньо національного феномена, але ж як до соціального організму, суспільного «елементу», і сприйняв його саме в цій іпостасі. Перший урок свого народознавства досить красномовно виклав сам В.Б.Антонович: «Став я придумувати, як на своєму ґрунті примінити загальні принципи теоретичної демократії. Оказалось, що демократичний елемент в краю – це селяни. Тут знов появилось питання щодо народності. Ясно було, що селяни складають народність особну. (...) Притулюючи слабі знання про українство до загальної демократичної французької теорії, я одкрив сам собою українство. І чим більше займався наукою, чим більше читав і знайомився з історією, тим більше переконувався у тому, що відкриття мое – була не зайва вигадка»¹.

Таким чином, в одеський період свого життя, під впливом соціально й національно різноманітного міста та взірцевого на той час навчального закладу, постати Я.Джидая та французьких просвітителів В.Б.Антонович оформив свою несвідому антипатію до шляхетського стану та зацікавлення українофільством у певну систему наукових знань із яскравим забарвленням гуманістичних ідеалів та віри у людський поступ. На рубежі 1840–1850-х років набуває виразніших рис соціальний світогляд юнака, якого дедалі більше починає приваблювати селянська верства, серед якої він полюбляв провадити вільний час та прихильність якої вмів так легко собі здобувати. І лише ототожнення місцевого селянства з відповідною національною культурою, самобутньою етнічною цілістю й, нарешті, суб'єктом історії було підвалиною до становлення світогляду національного.

¹ Автобіографічні записки Володимира Антоновича // Літературно-науковий вісник. - Київ, 1908. - Т. XI.ІІІ. - Кн. IX. - С. 396.

Наступною віхою у розвитку громадської й національної самосвідомості В.Б.Антоновича стали роки навчання на медичному факультеті Київського університету св. Володимира (1850–1855). Приїхавши до міста, молодий студент намагався передати свої переконання іншим, що на перших порах не знаходило жодної підтримки. Вкрай тяжко було й розшукати серед студентів однодумців: лише Г.Самусь поділився фолькорними збірками, Ф.Панченко вразив своїм демократизмом та М.Ковалевський захопив українофільською ідеєю. Так само непросто довелось юнакові у пошуках літератури, що її потребував. Тільки 1853 року вдалося Володимирові вперше прочитати «Кобзаря», поїм «Історію Русів», козацькі літописи, максимовичевого «Киевлянина» та збірки пісень, а також дізнатися про кирило-мефодіївців.

Студентське середовище початку 1850-х років було, тим не менше, чи не найсприятливішим ґрунтом для еволюції радикальних ідеологій, гуртування молодих творчих сил та полеміки. Як іронічно зауважує Л.Совінський, В.Б.Антонович оточив себе ще в 1851 році невеличким «литовським» гуртком, який уже восени 1854 року займався читанням «найзапальніших памфлетів та демагогічних пасквілів»: «Може й було в тому таборі щось добре: імовірно, мрії про піднесення народу, але, передусім, вражав там цинізм і ненависть до всякої вищості. То був зав'язок розвитку шістьма роками згодом хлопоманії¹. Ця литовська «котерія», до якої слівце не входили, власне, литвини, об'єднувала зокрема братів Г. і Ю. Ожеховських, а також талановитого поета Т.Комара, який уславився вкрай їдкими й безжальними сатирами на тогочасне польське суспільство. Звичайно, такий гурт радикальних максималістів не міг не привабити молодого демократа Володимира, надзвичайно критично налаштованого щодо старшого шляхетського покоління.

Усвідомлюючи себе поляком, В.Б.Антонович, зустрічаючи труднощі у

¹ Rolle M. Włodzimierz Antonowicz. (Kilka rysów do sylwetki) // Rolle M. In illo tempore... - Brody-Lwów, 1914. - S. 267.

кондуках українофільського ґрунту й пропаганди (до якої, певно, ще не був готовий), намагався спертися на постукові ідеї польського університетського середовища, тим більше, що медичні студії мало цікавили його. Вплив таких визнаних уже постатей, як Л.Совінський, І.Коперницький, З.Мілковський, А.Петкевич, В.Лясоцький не міг пройти повз молодого студента. Особливо приязними зав'язалися стосунки В.Б.Антоновича зі старшим за нього на рік студентом медицини А.Ролле (відомим багатьма роками пізніше письменником і публіцистом D-r-em Antonim J.), в особі якого надібав споріднене своєму зацікавлення історією та побутом українського народу. Згадуючи студентські роки, у некролозі свого друга В.Б.Антонович зауважить: «Поміж товаришами він славився кращим знавцем історії рідного краю та користувався у цьому відношенні цілком заслуженим авторитетом»¹.

Своє припущення дізнатися більше про українство молодий студент-медик уже в першій половині 1850-х років почав реалізовувати практичними кроками, піби втілюючи набуте ним теоретичне знання про українську минувшину (за історичними джерелами та творами А.Скальковського, М.Маркевича, Д.Бантиш-Каменського та О.Рігельмана) і народний фольклор. Уже в ці часи В.Б.Антонович здійснює декілька подорожей у сільську місцевість – певних прототипів його пізніших мандрів по Україні, – протягом яких знайомиться в першу чергу з економічним та соціально-правовим станом українського селянства. А.Ролле у зв'язку з цим зазначав, що Володимир «за час навчання на медичному факультеті дуже цікавився національними питаннями, соціально-економічним становищем селян-кріпаків та їх взаємовідносинами до поміщиків»². Маємо відомості також про невідому докладніше історію з

¹ В. А. Иосиф Иосифович Ролле (D-r Antoni J.) Некролог // Киевская старина. Киев, 1894. – Т. XLIV. Кн. 2. – С. 305.

² Спогади про Київський університет 1868-1872 років // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х томах. – Київ, 1997. – Т. 1. – С.351.

середни 1850-х років, що «малює дуже гарно особу Вол.Б.Антоновича в його односинах до дівчини-селянки»¹.

Остаточний, проте, перехід студента-поляка на українські позиції, що, безумовно, мусив співпасти у часі з завершенням формування його соціального світогляду, вбачаємо у перехідному періоді 1855–1856 років. Імовірно, навесні 1855 року помирає Моніка Гурська, по суті, єдина особа, що генетично міцно в'язала Володимира зі шляхетською верствою та виразно польською культурою, відразу уособлюючи собою синову антипатію до цієї верстви та її культури. Не склавши іспита на звання повітового лікаря, В.Б.Антонович на останньому місяці залишає ненависні йому медичні студії, чого не наважувався зробити за живої матері. Тоді ж, улітку, він робить своєму близькому другові й пізнішому антагоністові, знаному польському поетові Л.Совіньському пропозицію «у душі козацько-шляхетському» та, отримавши відмову, вирушає на Київщину практикувати лікарем при цукровому заводі². Як свідчить з оповідань І. В.Антоновича В.Ляскоронський, цей період був особливо тяжким для медика-недоучки, оскільки край тоді навідала холерна пощесть³. Якщо й був у житті В.Б.Антоновича час найближчого спілкування з селянською верствою, переймання її інтересами та потребами, співжиття з нею в одній тяжкій атмосфері, то таким часом найвірогідніше видається нам ця перерва в університетському навчанні. Саме у ці півтора року молодому народолюбцеві довелося пережити болючу душевну кризу, зміст якої лишився нам невідомим,

¹ Центральний державний історичний архів України, м.Львів. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 13 зв.

² Відділ рукописних фондів і текстології Інституту української літератури ім. Т.Г.Шевченка Національної Академії Наук України. – Ф. 3. – Спр. 1607. – Арк. 351.

³ Ляскоронский В. В.Б.Антонович (Некролог) // Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1908. – №6. – Ч. 15. – С. 54.

але яка привела його до кінцевого морального розриву зі шляхетським спадком та усвідомленням історичної долі українського народу, бажанням послужити його культурному й економічному розвоєві.

Восени 1856 року двадцятидвохрічний В.Б.Антонович вдруге вступає в університет, на історико-філологічний факультет, завершуючи тим самим пошук власної ідентичності у царині фаху. Його перший академічний рік приніс з собою відчутну відлигу й похвавіння до університетської атмосфери, пов'язані з початком загальних змін у суспільстві. Тоді ж до університетських лав прилучилася нова плеяда запальної й талановитої польської молоді, вельми значна частина якої була радикально налаштована на реформування польського суспільства та становила першу шеругу покоління майбутніх повстанців 1863 року. Досить хутко старшому за віком В.Б.Антоновичеві вдалося здобути не лише симпатію, але й незаперечний авторитет та пошану однокурсників. «Ти го'ови є в уніве'ситеті, – заявляв один з найближчих товаришів Володимира, хлопоман Ю.Половський, не вимовляючи при тому кількох літер, – Мі'ович, Антонович та я з б'атем»¹. Уже в студентські роки у В.Б.Антоновича проявляються ораторські здібності, вміння гуртувати одиодумців та легко здобувати їхню підтримку своїм переконанням. Кількома десятиліттями згодом оцю ейфорію навколо постати студентського лідера пригадував його близький соратник Б.Познанський: «Гмінн», – «кнайпи» – Загурські, Левки, Йоти, Паценкова... вигук: «Тихіше, тихіше! Antopowicz mówić!» – ось той антураж, в якому в моїй перестарілій пам'яті відновлюється твій дорогий образ...»²

У спадок ще зі звичаїв кінця 1840-х років тогочасне студентство запозичило гультю, пиятики, карткові ігри, розпусту – риси, що стояли на перешкоді сданню молоді в ім'я вищих громадських ідеалів, плямували її

¹ М. W. Ze wspomnień kijowskiego purysty. – Lwów, 1903. – S. 6.

² Два письма: Б. С. Познанского и проф. В.Б.Антоновича // Украинская жизнь. – Москва, 1914. – №1. – С. 86.

моральне обличчя. Реакцією на негідну поведінку юнаків постав туризм, ініційований, як випливає з указівки М.Дубецького, саме старшими студентами, зокрема й В.Б.Антоновичем: «Поміж тієї нової зміни бачимо й кунку децю старших, що навчалися вже рік чи два, які брали слово й докладали рук у спільних справах, як у тому організуванні гмін, так і піднесенні морального рівня життя молоді. Друге питання впливлю навіть раніше за інші...»¹ На зборах з нагоди дня народження студента-медика Ф.Новицького 12 жовтня 1856 року, на яких був присутній і Володимир, іменинник виступив з промовою, в якій різко засудив ганебні вчинки й розбещену поведінку київських студентів, закликавши решту прислухатися до вимог «очищення» студентського життя та стеження за нормами поведінки товаришів. Кнайпа підтримала ідею Ф.Новицького та заходила на викорінювати негативні явища у своєму середовищі. Ініціаторів нового руху спершу було прозвано «галушкоїдами» («*kluskożercami*») за аналогією зі справою на іменинах 12 жовтня, але згодом до них прицелилося прізвисько туристів. Як і будь-яке реактивне явище, туризм, швидко завоювавши масу прихильників, носив на собі відбиток певної односторонності та навіть консерватизму. Туристи цілковито цуралися вживання алкоголю, відвідування шинків, будь-яких ігор, дорогої обстановки та одягу, поринувши з головою у навчання, часто лише з метою формальною, як успішне складення іспитів чи дістання прихильності професора². Та, безумовно, ефект цього явища перевищив його власні хиби. «Товариство туристів», внаслідок свого крайнього напрямку, жило не довго, та

¹ Dubiecki M. *Młodzież polska w Uniwersytecie Kijowskim przed R. 1863.* Kijów, 1909. S. 68.

² -ъ Записки об университетской жизни (1860-1864) // Киевлянин. - Киев, 1864. - №24. 25 августа. - С. 98.

зате й гульба згинула назавжди»¹.

Ідеологія пуризму була вкрай співзвучною ширшому демократизмові В.Б.Антоновича, який, проповідуючи засади модної на той час течії та зовсім підкорившись її вимогам, довів особисте ставлення до щоденного побуту до аскетизму. Його вражаюча скромність, манера одягатися та поводити себе у товаристві на все життя закарбували на собі ознаки пуризму середини 1850-х років. У його особистому контексті пуристичне захоплення можна розділити як свідоме тривале позбуття шляхетських звичок та прагнення зовнішнього наближення до простого народу, як тенденцію, що викличе в ньому внутрішній розкол, здолати який В.Б.Антонович не буде в змозі до кінця життя².

На кінець 1856 року припадає і генеза рукописної публіцистики у середовищі київського студентства – з'являються перші числа пуристичного органу «Вігос», який з влучною дотепністю глузував з вад окремих студентів, не називаючи їхніх імен, на сторінках якого, вірогідно, траплялися й перші публіцистичні виступи В.Б.Антоновича. Пишучи про ці первістки студентського газетярства у Києві, Л.Сирочинський підкреслив і тенденцію їхнього подальшого розвитку: «З разу в них тільки висміювалось загальне ще тоді (в 54, 55, 56 літах) зло – як карти, п'янство и т. п., але далій вони були розвитком жизненної ідеї»³.

З весни 1857 року можна вести мову про початок піднесення громадської

¹ -й С-ъ Несколько замечаний по поводу «Записок об университетской жизни», помещенных в 10, 12 и след. №№ «Киевлянина» // Киевлянин. – Киев, 1864. – №27. – 1 сентября. – С. 109.

² Харченко В. Відоме про Невідомого (Волюдимир Антонович в анекдотах) // Просемінарії. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. Київ, 1997. – Вип. 1. – С. 168–169.

³ Гончаренко Левко Значення Київського Університету для Українського народу // Мета. – Львів, 1863. №3. Листопад. – С. 225.

діяльності молодого студента-історика у зв'язку з заснуванням перших регулярних польських гуртків в університеті та їх об'єднанням у єдину мережу, тому на цьому етапі його світоглядні позиції та переконання дістають практичну реалізацію, що буде розглянута окремо. Тепер же зупинимось на ідейному підґрунті цього періоду піднесення, яке обумовило, в кінцевому підсумку, постання національного *сredo* В.Б.Антоновича та перенесення його діяльності у сферу українського національного руху.

Витоки ідеології хлопоманії, як провідного соціального напрямку кінця 1850-х - початку 1860-х років у середовищі молодих польських демократів, чільним представником якого вважається В.Б.Антонович, досі певно не визначені. Однак, ustalеною є думка про те, ніби коренів цього суспільного феномена слід шукати у так званій українській школі в польській літературі першої половини ХІХ століття, представленій іменами А.Мальчевського, Б.Залеського, С.Гощинського, Т.Падури, М.Чайковського, Ю.Крашевського, М.Грабовського, у творах яких переважно польська минувшина постає з виразним українським акцентом. Так, наприклад, ще О. Пипін уважав, що «хлопоманія, як усвідомлення неправильності й несправедливості польського політичного й особливо соціального ставлення до українського народу, має набагато раніші прецеденти, та саме ясні вираження її ми подибуємо ще в польській еміграційній літературі сорокових років»¹. Насправді, у творах української школи ледь чи можна відшукати вказаного «усвідомлення неправильності й несправедливості» ставлення поляків до українців, де, часом, не просто буває відрізнити одних від інших. Взагалі, напрям цієї школи, міцно пов'язаний з козакофільством та балагульством, був типовим виявом романтизму, якому, як відомо, не притаманні будь-які критичні методи. Через це хлопоманію, подібну лише формально до української школи, слід розглядати

---

¹ Пыпин А. Н. История русской этнографии. – Санкт-Петербург, 1891. – Т. III: Этнография малорусская. – С. 258.

не в ролі її спадкоємниці, а радше опозиційного заперечення. Певний виняток становить пізня творчість та громадська позиція М.Грабовського, який завдяки соціальній переорієнтації став ідеологом кардинально нового напрямку, щодо якого влучно зазначив Ф.Матушевський: «Це розчаровання ідеалами козакофільства і критика цих ідеалів і поклали перигу підвалину тому напрямкові в польському суспільстві й літературі, який зрештою привів де-яких юляків до «хлопоманії» чи до демократичного українофільства»¹.

Побутус також думка про відчутний вплив митців української школи, зокрема творів М.Чайковського, на «відкриття» українства В.Б.Антоновичем, та екстремістський погляд останнього на вказаний напрям не дозволяє припустити таку версію. Єдиним з цієї когорти, хто міг вплинути й, напевно, вплинув на ідейний розвиток студента-народолюбця, був згаданий М.Грабовський, але не ілюстраціями картинами захопленості в природу українського краю, місцеві побут і звичаї, – а радикальною соціальною пропагандою. Наприкінці 1850-х років, за свідченням В.Шиборовського, авторитет М.Грабовського у польському середовищі України змусував «монпродзеїв» та консервативну шляхту ховатися зі своїми поглядами на селянське питання, проте знаходив опору в демократичних колах: «Зате Грабовський і поступовці, хлопомани й нехлопомани, домагалися не тільки звільнення, але й розкріпачення»². Така постановка соціального питання польським письменником, його відомий демократизм, а також прихильне ставлення до піднесення української культури цілком відповідали прагненням В.Б.Антоновича, який, за спогадом Ф.Равіти-Гавронської «досить часто витирав його передноюю (...) і там черпав духу тієї критики, що завела його до

¹ Матушевський Ф. В.Б.Антонович при світлі автобіографії та деяких історії. Київ, 1909. С. 30.

² Z. L. S. *Historya dwóch lat. 1861–1862.* Kraków, 1892. – T. I. *Część wstępna. 1856–1860.* – S. 303.

групи запроданців та відступників»¹. Та, незважаючи на це, вже на початку 1860-х років В.Б.Антонович різко розійшовся зі своїм «натхненником» головню на ґрунті національно-політичному й більше про свої стосунки з М.Гравовським ніколи не згадував.

У цілому саме соціальну програму слід визнати головним ідейним стрижнем хлопоманії, руху, що досяг своєї кульмінації як раз напередодні селянської реформи, справедливе втілення якої стояло на порядку денному демократичної польської молоді. На противагу більшості польських губерніальних комітетів з вироблення проекту реформи, що наполягали на переведенні селян на оброк, «молодь, проте, та всі люди, пов'язані з нею й підлеглі її впливам, уважали навпаки, що селян слід розкріпачити, оскільки в розкріпаченні та радикальному розв'язку раз і назавжди всіх приводів незгоди й заздрості між селянами й шляхтою вбачали вони єдиний засіб зробити з селянина громадянина краю й залучити його до національної справи»². В особі ж В.Б.Антоновича хлопоманство було представлене своєрідним симбіозом просвітницької ідеї та прагненням поліпшити соціально-правовий і економічний статус українства, що вбачалося йому винятково у селянській верстві. Відкрите звернення хлопоманського лідера до гострої соціальної проблеми послужило приводом до представлення його трохи не класовим борцем чи лівим реформатором: «Стосовно ж переконань у ньому завжди боровся гуманіст з новітнім соціалістом-анархістом, який знав лише дві категорії людей – голодних і ситих, для якого певного роду керівною ідеєю є боротьба класів, а ідеалом – якийсь бездержавний фаланстер»³. Немає сумніву,

¹ Tadeusz Bobrowski i jego pamiętniki. Lwów, 1901. – S. 20–21.

² Z papierów po ś. p. Włodzimierzu Miłowiczu // Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863–1864. – Lwów, 1894. – T. IV. – Zesz. I. – S. 10.

³ Rawita Gawroński Fr. Włodzimierz Antonowicz. Zarys jego działalności społeczno-politycznej i historycznej. – Lwów, 1912. – S. 144.

що таке крайнє формулювання майже зовсім позбавлене слушності.

Другою складовою хлопоманської програми В.Б.Антоновича було просвітництво, а точніше намагання вивчити, зберегти і надалі розвинути. Піднести на якісно вищій рівень, просвітити культуру українського народу, а отже, селянську культуру. Адже, як він сам указував, вивчаючи народний побут, народолобці прийшли до висновку, що «в ньому, поряд з багатьма гіркими плодами кріпосного права й невігластва, збереглося чимало вельми моральних і людських засад, збереглося дуже багато суто національних, своїх відмін, загублених давно вищими верствами, які вельми довго наслідували захід на шкоду своїм народним формам життя»¹. Такі висліди, зроблені Володимиром ще в часи навчання на історико-філологічному факультеті, стали підґрунтям його концепції культури, яку він завжди вважав «узагалі єдиним надійним важелем до розумового, морального, економічного та політичного піднесення і звільнення народів»². Ніщо інше, як хлопоманія кінця 1850-х років була ідейним джерелом антоновичевого «культурництва», яке прийнято вважати за осердя його громадсько-політичного світогляду навіть 1880–1890-х років. Цікаво, що культурницький аспект хлопоманської доктрини В.Б.Антоновича-студента передбачав природньо змагання за прерогативи впливу з подібними «культуртрегерськими» кроками поляків, як про це свідчить Ф.Равіта-Гавронський: «Волод. Антонович прямо стверджував, що більше слід остерегатися впливу поляків, ніж Росії. У товариських суперечках висловлював він побажання спольщення руського народу на Україні за допомогою

---

¹ З невиданих рукописів В.Б.Антоновича // Україна. – Київ, 1928. – Кн. 6. – С. 55.

² Михальчук К. П. Из украинского былого (К воспоминаниям В.С.Познанского) // Украинская жизнь. – Москва, 1914. – №8–10. – С. 85.

шляхетських учителів, ксьондзів та шкіл, що деморалізує населення»¹. Сучасники-поляки, напевно, слухливо зазначали про крайнє перебільшення такої гадки. Хоч як там є, але офіційна політика русифікації стане значно відчутнішим та серйознішим опонентом культурницьким змаганням В.Б.Антоновича у подальшому.

Нарешті, необхідно згадати й політичний бік ідеології хлопоманів радикальної орієнтації. У своїх слідчих зізнаннях деякі підсудні поляки називали крайні сепаратистські цілі цього напрямку. Так, наприклад, З.Янчевський вів мову про «товариство русинів, на чолі якого став Антонович, з метою збереження незалежності України та малоросійської народності»². Ще красномовніше про політичні прагнення хлопоманської «партії», очолюваної зокрема В.Б.Антоновичем, говорить В.Рудницький: «Метою їхніх дій було: Мала Росія (Русь), вільна й не залежна ні від Польщі, ні від Росії, а засобом до досягнення цього – народне повстання, тому вони займалися переважно пропагандою поміж простим народом»³. Такі твердження цілком не відповідали дійсності, а були лише результатом дії слідчої муралйовської машини, що доводять, приміром, зовсім протилежні зізнання того ж В.Рудницького, складені роком пізніше за наведені вище: «...під їхнім [хлопоманів – В.Х.] керівництвом виховувалася польська молодь, яка й діяла переважно проти батьків своїх, що пригноблювали селян, але не мала жодних

¹ Rawita-Gawroński Fr. Stefan Bobrowski i dyktatura Langiewicza w roku 1863 // Przegląd narodowy. - 1914. - №3. - S. 289.

² Zeznania Zdzisława Janczewskiego // Zeznania śledcze o powstaniu styczniowym. - Wrocław, 1956. - S. 17.

³ Rudnicki W. Rys historyczny powstania 1863-1864 w południowo-zachodnich guberniach // Zbiór zeznań śledczych o przebiegu powstania styczniowego. - Wrocław-Warszawa-Kraków, 1965. - S. 197.

політичних цілей [підкреслення наше - В.Х.]»¹. Найбільш надійним джерелом у цьому питанні вважаємо вказівку хлопомана П.Свенцицького про очолювану «справжнім демократом-народником» В.Б.Антоновичем Громаду, що діяла при українській гміні, члени якої «не хотіли нічого знати про державні утворення, і тільки пращо над народом уважали за свою остаточну мету, решту лишаючи Провидінню...»² Суто політичні амбіції самого В.Б.Антоновича на рубежі 1850–1860-х років (як, втім, і пізнішого часу) залишаються для нас вкрай неясними, однак, зважаючи на його концепцію держави, сформульовану згодом, та інші чинники, можна припустити, що уявлення навіть про мінімальну політичну особність України було чужим йому, принаймні у цей період.

Підготування остаточного розриву з польськими колами мало також свої ідейні корені. Закидаючи В.Б.Антоновичеві нерозуміння політичної ситуації та скерованості повстанчих заходів, Я.Табішь, утім, зовсім справедливо відзначає: «Внутрішні перетворення Антоновича неквапливо рухалися по мірі його відходження від польського середовища. У певний момент Антонович відчув себе українцем, і цей момент слід уважати за його внутрішній перелом. Звідси свою глибоку відразу до польської шляхти та її зазіхань на землі України Антонович помилково переніс на польськість у цілому»³. Як уже зазначалося, вже від 1855–1856 років він не був зв'язаний зі своєю польською спадщиною та національною ідеєю морально, але щоб піти на розрив фактичний – потрібні

¹ Rudnicki W. Uwagi o artykule P.Cugałowskiego pt. «Очерк революционных происков в Юго-западном крае» // Zbiór zeznań śledczych o przebiegu powstania styczniowego. Wrocław Warszawa Kraków, 1965. - S. 254.

² P. S. Na gruzach. Powieść w dwóch tomach przez Teofila Szumskiego. Lwów. Drukiem i nakładem M.F.Poremby. 1866 r. // Siolo. – Lwów, 1866. – Zesz. drugi. - S. 162.

³ Tabiś J. Polacy na uniwersytecie kijowskim 1834–1863. – Kraków, 1974. - S.129.

були цілком реальні підстави, першу з яких хронологічно вбачаємо у крайньому загостренні стосунків з польськими поміщиками та консервативною партією на ґрунті обвинувачень у соціалістичній пропаганді та підбуренні селян до насильства. Хоча ці інсинуації й не мали якого-небудь антиукраїнського забарвлення, бо носили радше характер сунеречок, так би мовити, внутрішньокофесійних, між представниками формально однієї нації, однак звернення при цьому своїх супротивників до допомоги урядової тяжко вразила В.Б.Антоновича. У зв'язку з цим деякі колишні співники, тлумачачи причини його відходу від польської справи, навіть «приписують йому керування власним почуттям презирства й ломсти з приводу чийогось доносу, що наразив його на прикрості у 1859 [потрібно: 1860 – В.Х.] році»¹.

Другим стимулом до розриву могла бути смерть Бонифатія Антоновича, який за два роки перед тим, покликанши до себе Володимира, вручив йому якісь родинні папери, що ніби були підставою до затвердження його дворянського статусу, зі словами «ось це твоя єдина спадщина!» «Коли батько вмер, – засвідчує М.Славинський, – В.Б. розглянув ті документи і побачив, що всі вони були сфабриковані і само собою ніяких прав на дворянство не давали. В.Б. лишалось тільки кинуть їх в піч, що він і зробив»². Необхідно наголосити тут на тому, що духовна і матеріальна спадщина мала для В.Б.Антоновича дуже значну вагу: він міг вести з нею запеклу боротьбу або ж зробити предметом шагування, але ніяк не ігнорувати. Який пієтет викликала у нього ідея батькового спадку, видно з уривку задуманої ще студентом-істориком історичної п'єси з часів української боярщини. У цій старший син, зріхаючися пропонуваною йому частини родинного майна та пов'язаних з нею обов'язків,

¹ Mioduszewski J. Antonowicz Włodzimierz (1830–1908) // Polski Słownik Biograficzny. Kraków, 1935. T. 1. Zesz. 2. S. 144.

² Піснячевський В. В «Громаді» // Рада. - Київ, 1908. - №73. - 28 марта (10 квітня). - С. 2.

дістає жорсткого осуду свого батька та, разом з тим, і автора. В цій сцені присутній не лише момент соціальної, але й національної суперечності: «Мабудь лядські примхи звернули твою руську голову...»¹ Побачивши, що передана йому спадщина виявилася ілюзорною, В.Б.Антонович, імовірно, відчув себе скривдженим власною родиною, а отже, й суспільством, з яким уже не було чого ділити.

Нарешті, ще одним безпосереднім приводом до зречення своїх генетичних коренів та цілковитого віддання себе вже українській справі могла послужити поїздка В.Б.Антоновича до Санкт-Петербурга, задумана, ймовірно, ще у сфері польської передповстанчої конспірації. Зустріч київського делегата з В.М.Білозерським та столичним українським гуртом у цілому, ознайомлення з програмою «Основы» та інші можливі обставини вплинули на остаточне визначення В.Б.Антоновичем своєї національної орієнтації, національної приналежності та національного кредо. Тому до певної міри можна погодитися з судженням В. Міяковського, який доповнив слова В.Лясоцького про те, ніби В.Б.Антонович їздив до столиці «w charakterze polaka», «вказівкою на те, що він повертався до Києва «в характері» українця»². Оскільки всі три вірогідні передумови відкритого конфлікту молодого студента-випускника з його національним середовищем припадали на один і той самий період – весну, червень та грудень 1860 року, то саме цей рік доцільно буде вважати часом ідейного зародження вказаного розриву.

Крім того, ще одна обставина може бути долучена до трьох наведених, а саме вплив на В.Б.Антоновича його історичної освіти та власних наукових

¹ Центральний державний історичний архів України, м.Київ. – Ф. 832. ... Оп. 1. – Спр. 94. – Арк. 1 зв.

² Міяковський В. Володимир Антонович // Unpublished and forgotten writings by Volodymyr Mijakows'kyj. Political and intellectual trends of the nineteenth century. Modern Ukrainian literature. New York, 1984. p. 329.

пошуковань, які вже на 1860 рік, безумовно, визначили основне коло фахових інтересів та засади наукового світогляду майбутнього вченого. Ведучи мову про становлення В.Б.Антоновича-історика саме у зв'язку з еволюцією його громадсько-політичного світогляду, не можна проминути увагою постать його університетського наставника В.Я.Шульгина, трохи не першої людини з непольського суспільства, яка справила незаперечний вплив на молодого студента. Володіючи широкою науковою ерудицією, непересічними ораторськими здібностями, що сполучалися у нього з ліберально-поступовими й навіть демократичними переконаннями, В.Я.Шульгин був для В.Б.Антоновича ніби взірцем другого Я. Джидаєва, тепер уже в суто академічній сфері. Переїнявши у свого керівника поле історичних дослідів – всевітню історію (наскільки нам відомо з його студентських робіт, головним чином історію античну), В.Б.Антонович намагався розвинути і його демократичні погляди на історичний процес та суспільні відносини у цілому. Свідченням цьому є кандидатський твір випускника історико-філологічного факультету «Про торгівлю неграми» з різким осудом расизму й рабовласництва. Про цю першу наукову розправу молодого вченого слушно зауважив В.Ульяновський: «Тут вперше і, ймовірно, найбільш яскраво, відкрито та щиро проявилася та риса Антоновича-вченого, яку для подальших етапів його життя підкреслювали майже усі дослідники: тісне переплетіння науки і громадсько-політичних поглядів та переконань»¹.

Не меншу вагу для прояснення національного питання та визначення своїх стосунків з власним середовищем мали для амбітного й незламного студента початки наукових студій над історією вітчизняною і, зокрема, архівні заняття, до яких його ніби було захоплено ксьондзом Годлевським з метою

---

¹ Ульяновський В. Невідома перша історична праця В.Б.Антоновича // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича 11-12 грудня 1995 р. м. Київ. Доповіді та матеріали. Київ, 1996. С. 78.

написання української історії «у дусі католицизму й шляхетства». Дворічне ретельне ознайомлення з джерельним матеріалом переконало, проте, В.Б.Антоновича у тому, «що напрям католицький і шляхетський геть несумісний з історичним життям краю та що тому він доти й сам перебував в омані й заводив в оману інших»¹. Розрив «контракту» з Годлевським, що, ймовірно, разом з кандидатським твором та закінченням університету припадав знову таки на 1860 рік, являв собою ще один межовий пункт відходження В.Б.Антоновича від польських національних сфер та присвячення своєї громадської роботи виключно на користь українському народові.

Не маємо точної вказівки на час фактичного залишення В.Б.Антоновичем буквально всього свого польського минулого, який, щоправда, не є істотним для його ідейної еволюції, оскільки, як ми бачили, головні підстави до цього були наявні вже у 1860 році. Принаймні, рішучий крок до національного самовизначення був зроблений В.Б.Антоновичем між його статтями «Что об этом думать?» та «Моя исповедь», тобто у межах другої половини 1861 року. В своєму першому публіцистичному виступі «Что об этом думать?» недавно зарахований слухач педагогічних курсів вступив у полеміку з повідомленнями «Biblioteki Warszawskiej» та «Gazety Polskiej» щодо нібито віднайдених М.Гожковським архівних матеріалів, що плямували честь козачього війська Б.Хмельницького та його особисто, зокрема у релігійному плані, а також щодо панакхиди по Т.Шевченку, яка начебто правилася в уніатській церкві у Києві. Вкрай емоційні заперечення автора статті, що була оформлена як лист до редакції «Основы», засвідчили гарячий пістет В.Б.Антоновича до минувшини українського народу й готовність боронити його історико-культурне надбання від часом навмисних перекручень та безсоромних нападів з боку польських інтерпретаторів. Особливо гострого осуду дістала у статті «Что об этом

---

¹ Яворський М. Ємський акт 1876 року // Прапор марксизму. – Київ, 1928. №1. – С. 111–112.

думать?» історична роль шляхетської верстви та представників ордену єзуїтів по відношенню до українського народу. Наголошуючи на продовженні своєї вузьконаціональної тактики цими колами на Україні і в теперішньому часі, В.Б.Антонович застерігає їх словами народного прислів'я «Брехнею світ перейде, та назад не вернеться»: «Нам здається, що вельможна шляхта здійснила вже один – згаданий прислів'ям – шлях під проводом єзуїтів. Невже вона хоче повертатися тією ж дорогою?»¹

Принадібно зупинимося й на релігійному складникові громадської й національної позиції В.Б.Антоновича, що так виразно відбився вже у першій його публікації. Дослідники цього аспекту ідеології та діяльності вченого твердять, що, незважаючи на прищеплений йому ще в дитинстві «нетативізм» щодо католицького фанатизму та ознайомлення з атеїстичними теоріями французьких просвітителів, «власно релігійні погляди юнака не були витравлені, а лише приглушені», що підтверджується нібито «поступовим наближенням Антоновича до православної церкви»². Виходячи з особистого ставлення В.Б.Антоновича до церковних інститутів та релігії у подальшому, не маємо, здається, підстав уважати його людиною релігійною взагалі: у його особі вбачаємо радше втілення найбільш характерного типу скептика-раціоналіста. Відкинувши етично-культурні парадигми польського суспільства, прищеповані юнакові змалку, він zarazом позбувся й основ католицького виховання, що сприймалися як конечна складова цих парадигм. Більш за те, католицька церква завжди розцінювалася В.Б.Антоновичем у вигляді

¹ Антонович В. Что об этом думать? Письмо к редактору из Киева. (7 июля 1861) // Основа. – Санкт-Петербург, 1861. – №7. – С. 13.

² Ульяновський В. Релігійні погляди та історико-церковні розирани проф. В.Б.Антоновича (попередні нотатки) // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича 16–18 березня 1993 р. м. Київ. Доповіді та матеріали. – Київ, 1994. – С. 39.

неодмінної супутниці невідомої йому польської державності на українських землях, що й спричинило органічну відразу до цієї конфесії. Що ж стосується його «наближення» до православ'я, мусимо зазначити, що таке враження є цілковито оманливим, бо, зрештою, прийняття В.Б.Антоновичем православного обряду аж ніяк не було вислідом певного етапу його духовної еволюції чи то проявом його релігійного світогляду. Ревний неофіт-українець цим кроком лише хотів підкреслити з одного боку свою єдність з релігією того народу, до якого він прилучився, а з іншого – з релігією тієї держави, що їй мав служити. Слушність останньої тези підтверджує чотирьохрічний проміжок між визнанням себе українцем та переходом у православ'я, який, імовірно, був вимушений пошуком роботи у холмській гімназії. Таким чином, релігійний аспект національно-громадського світогляду В.Б.Антоновича у цей період, а в подальші часи й поготів, відігравав щонайбільше другорядну, похідну роль.

Зречення польськості, підготоване втраченою генетичних зв'язків, ворожнечею з консервативними колами, знайомством з петербурзькою громадою та усвідомленням польсько-українських стосунків у минулому, – було логічним та надзвичайно сміливим вчинком В.Б.Антоновича у добу гуртування польських національних сил зокрема в Києві та розвою конспірації. Висока відповідальність та віра у правдивість вибору відбита у рядках першого відомого нам вірша В.Б.Антоновича, в якому ніби екстраполюючи звернення Б.Хмельницького до козаків у теперішні часи автор закликає своїх однодумців:

«За волю, за правду своєї землі
Завзято ставайте до кращі остатній
Бо дужий (ще) лях і багатий та сильний
Він довго ще буде в потузі стояти,
Та правда, помічниця вірна, та нами...»¹

¹ Антонович В. «Весняне сонце над стелами...» // Антонович В. Твори. – Київ, 1932. – Т. 1. – С. 120.

Найтяжче, безумовно, було припинити відносини зі своїми університетськими товаришами-поляками, з якими єдали Володимира демократичні ідеали, прагнення працювати на користь місцевому краю й народові. Пояснюючи одному з найближчих друзів, А.Мйодушевському, мотиви свого розриву, В.Б.Антонович покликкується на те, як «природа тягне воєка до лісу», так і найліберальніший поляк рано чи пізно виступить тут у ролі колонізатора, з чим він не може узгодити своїх переконань. «Більше за вас, – підбиває підсумок щирій народолубець, – люблю ідеал і правду. (...) Жаль мені вас і моїх років, витрачених на шире, хоч і невдячне працю, але рух не складу й непохитно далі, вже в новому й відповідальнішому оточенні працюватиму над тим, що полюбив і що є для мене найвищим та найкращим ідеалом»¹.

Необхідність злиття з народом, присвячення всієї своєї діяльності його потребам була тим соціальним підмурком, що ліг в основу національного етосу В.Б.Антоновича, оформленого, по суті, одночасно з моментом його національного вибору. Залишатися поляком було для нього злочинним як з соціально-історичної точки зору, так і з огляду на сповідувану ним демократичну теорію. Те, що В.Б.Антонович не став українцем «мимоволі», а лише внаслідок досить тривалої еволюції соціального світогляду, підтверджують його власні програмові слова, звернені до польського хлюпоманського гурту: «Антонович суворо логічними висновками доводив, що жити серед українського народу і не злитись з ним, не перейняти його нац. інтересами, означає бути дармоїдом, паразитом, що на Україні, Поділлі й Волині не може бути мови про препопанденренцію поляків, здебільшого ополячених русинів, як значно меншої частини населення, що піде так не збігається ідея націоналізму з демократизмом, як в Україні; бути демократом.

---

¹ Lasocki W. Wspomnienia z mojego życia. Kraków, 1933. – Т. 1: W kraju. – S. 326.

стояти на боці нар. інтересів і не бути патріотом-українцем не можна»¹. Лише наприкінці 1861 року спровокований іронічним відгуком З. Фіша на «Що об этом думать?» В.Б.Антонович зважується у листі-відповіді польському публіцистові привселюдно проголосити своє справжнє національне credo, висловлене ним у надзвичайно визивній формі, схожій вже не на оборону від усіляких інсинуацій та звинувачень, а на рішучий наступ на польські національно-історичні стереотипи. Ідея соціальної нерівності й несправедливості у стосунках між польською шляхетською верствою й українським селянством, сформульована спершу в історичному аспекті, а згодом розвинута як проблема сьогодення, – ця ідея становила, безперечно, суть «Моей исповеди». Підхопивши кинутий З.Фішем термін «перевертень», сповідник, приклавши його нарочито до себе, виголосив наприкінці статті риторичний апотеоз своєму новому соціальному й національному виборюванню, який слід прийняти за підсумок попередньої еволюції переконань автора. Поставлення перед собою, як перед поляком-шляхтичем, дилеми – переселитися у середовище польського народу чи, лишившись з українцями, присвятити їм своє життя – являю собою, незважаючи на розв'язок, вже не соціальну, а суто національну маніфестацію. Найвагомішою, проте, рисою цієї сповіді вважаємо те, що В.Б.Антонович не розглядав своє рішення в особистісному ключі, а тлумачив його як одиничний випадок соціального явища, яке, на його думку, мало в майбутньому стати правилом: «Сподіваюся теж, що з часом, серед польського шляхетського суспільства, що мешкає в Україні, поворот до народу й усвідомлення необхідності працювати на його користь – раніше чи пізніше стане моральною потребою не лише окремих осіб – як тепер, а взагалі всіх, хто здатен буде збагнути своє становище й свої обов'язки, й не віддасть перевагу мрії перед нагальною, викликаною власним

---

¹ Познавский Б. С. Воспоминания // Украинская жизнь. – Москва, 1913 – №3. – С. 21.

сумлінням справою»¹.

Хоча В.Б.Антонович п'ятьма роками не тому зможе сконстатувати, що розрив усяких стосунків з польським суспільством вважає «кращою хвилиною мого життя»², все ж слідування настановам, заявленим у «Моей исповеди», було тяжким випробуванням для її автора. Втілення хлопоманських ідеалів народної просвіти та поліпшення економічного побуту селянства у світлі проголошеної реформи навіть не поляком-українофілом, а тепер вже «повноцінним» українцем, супроводжувалося підозрливістю, недовірою і часто ворожістю з боку офіційних російських кіл, що змінили собою польські переслідування. Потреба виправдання перед російськими, а часто і малоросійськими звинуваченнями була для В.Б.Антоновича тяжкою, а необхідні заперечення у лояльності – принизливими. Наскільки непростою виявилася позиція добровільного неофіта, можна судити з відчайдушної репліки на чергові звинувачення: «Якби ми залишилися в колі фанатиків, ми були б звинувачені в фанатизмі, вийшовши з нього, ми звинувачені в єзуїтизмі. Російське суспільство вірить лише тим, хто переходить до нього через своєкорисливі цілі, та не має наміру приймати людей, які переходять до нього за переконаннями»³.

Вже через півроку після опублікування «Моей исповеди» постала необхідність в оприлюдненні заяви-виправдання київської громади, що була покликана оборонити ідеологію цієї групи українофілів та ніби узаконити її дії, принаймні в офіційній opinio. Відкидаючи звинувачення у будь-якій підтримці

¹ Антонович В. Моя исповедь. Ответ пану Падалице по поводу статьи в VII книжке «Основы»: «Что об этом думать?» и письма г. Падалицы в X книжке // Основа. – Санкт-Петербург, 1862. – №1. – С. 96.

² Антонович В. Современный польский важенродизм // Киевлянин. – Киев, 1866. – №100. 25 августа. – С. 398.

³ По поводу нашей статьи об украинофильских тенденциях // Киевлянин. – Киев, 1864. №9. 21 июля. – С. 36.

ідей прокламації «Молодая Россия», чиненні опору проведенню реформи 19 лютого та політичному сепаратизмі, автори «Отзыва из Киева» так сформулювали свою основну програму: «Ми глибоко переконані, що єдиний обов'язок людей, які встигли дістати вищу освіту, полягає в тому, щоби докласти усіх можливих зусиль з метою надати народові можливість просвітитися, усвідомити себе, свої потреби, вміти заявити їх, одне слово, своїм внутрішнім розвитком стати на той щабель, до якого його піднесено законом»¹. Лист «Отзыв из Киева», головним автором якого слід уважати саме В.Б.Антоновича, що першим підписав його, був наочним виявом того утопічного погляду на громадські питання при зовнішній лояльності до пануючого режиму, який сповідував тоді гурт київських українофілів. Не можна не погодитися з судженням В. М'яковського щодо ідейних підвалин цієї заяви: «Якщо навіть 9/10 цієї фразеології записати на рахунок обов'язкових та примусових форм висловлення, особливо в такому журналі, як слов'янофільський «Русский Вестник», то й одна десята частка видає авторів з головою»². Вже від цього часу, з 1861–1862 років, В.Б.Антонович, втративши підтримку польського чинника, намагається заручитися прихильним ставленням з боку російської офіційної сфери, культивуючи в собі позірне враження відданого державній ідеології службовця. Ця особистісна риса уявного самоприниження вплинула й на його громадсько-політичні переконання у формі ідеалізації, запобігання перед суспільним ладом та розвитку своєї діяльності винятково у його межах.

Приблизно з жовтневих заворушень поляків у Київському університеті

---

¹ Отзыв из Киева // Современная летопись. – Москва, 1862. – Поябрь. – №46. – С. 3.

² М'яковский В. «Киевская громада» (Из истории украинского общественного движения 60-х г. г.) // Летопись революции. – Киев, 1924. №4. – С. 147.

1861 року В.Б.Антонович відкрито виявляє своє негативне ставлення до польських акцій, прилучаючись у цьому до табору російсько-українського. Як свідчить Ф.Равіта-Гавронський, у Києві у 1862 році була поширеною злюстива сатира-переробка на відомий національний гімн А.Фелінського «Boże, coś Polskę», авторство якої приписувалося В.Б.Антоновичеві. В ній, на протипагу оригіналові, висловлений різкий опір польським змаганням з точки зору України:

«Якби ж Польща знов захотіла підвестися,
Аби знову на Русі панувати,
Прохаємо тебе, Господи, розладнай її плани,
Щоби зникла з тією думкою навіки»¹.

Зрозуміло, що погляд радикала-хлопомана на ідею нової польської державності на українських землях був однозначно критичним, крім інших причин і через цілковите несприйняття політичних програм та домагань, як уже зазначалося вище. «У підготовчій роботі до руху 1863 р. участі не брав і з принципу не міг брати Антонович, – згадував у мемуарах Т.Бобровський, – оскільки як чистому народникові не було йому зовсім діла до політичних відносин і прав народу, передусім обходили його громадські відносини. Що йому було до політичних прав народу, якого доводилося ще спершу виховувати на громадян!»² Така позиція поляка-розкольникка була викликана, крім того, яким передбаченням поразки можливого повстання та усвідомлення неспідтримки його українським народом – останній чинник грав для В.Б.Антоновича визначальну роль. Перемогу ж польської справи він ототожнював виключно з поверотом колонізації та соціального гноблення, прибраного в інші національні маси. Провідникові кийвської української громади у 1862 році Чарнишові, прототипом

¹ Rawita-Gawroński Fr. Rok 1863 na Rusi. – Lwów, 1902. – Т. 1: Ruś czerwona i wschód. – S. XLIV.

² Bohrowski T. Pamiętnik mojego życia. – Warszawa, 1979. – Т. 2. – S. 239.

до якого була постать В.Б.Антоновича, Л.Совінський у своїй драмі «На Україні» вкладає у уста таку промову:

«Погибеллю для нас буде ділити польську долю:
 Бо хоч би нас зрівняли права і воля,
 В неволю відданий національний дух наш буде –
 І лях зі своїм багатим приданим подасть нам смерть»¹.

Поразка всіх політичних аспірацій поляків навесні 1863 року, що призвела до загибелі, емігрування та просто розпорошення по Україні багатьох антоновичевих товаришів-хлопоманів, як не дивно, відіграла надзвичайно позитивну роль у розвитку взаємин київського історика з польським світом у подальшому. Через два десятиліття В.Б.Антонович буде в змозі зваженіше оцінити характер і наслідки цієї події: «Ота ворохобня цілком не виявила сили народньої, аж коштовала вельми багато жертв і викликала неподські репресалії, за те ж вона примусила інтелігенцію польську схаменутися»². У певному відношенні схаменутися мусив і сам актор.

Підбиваючи підсумки процесу становлення В.Б.Антоновича як громадсько-політичного діяча, необхідно виділити кілька засадничих рис, визначальних передусім у його діяльності періоду 1857–1863 років. По-перше, у часи дитинства і юності Володимира були закладені негативні стереотипи у сприйнятті шляхетської верстви, до якої він належав, унаслідок чого свою соціальну й національну приналежність В.Б.Антонович дедалі ясніше розглядав як щось гріховне та прагнув дистанціюватись від неї. По-друге, його загальноосвітня, а згодом і наукова підготовка з одного боку та безпосередне

¹ *Na Ukrainie. Tragedya w pięciu aktach z prologiem i epilogem.* Poznań, 1873. - S. 54.

² Антонович В. Історичні байки п. Маріяна Дубецького (За приводом праці про початок Запорожя) // *Правда.* – Львів, 1888. – Вип. II. – Падоліст. – С.114.

знайомство з життям українського селянства – з другого відкрили шлях до усвідомлення споконвічного соціального антагонізму поміж гнобленою селянською верствою та експлуататорською шляхетською. По-третє, опинившись через розбіжність власного соціального статусу і громадських переконань у центрі цього антагонізму, В.Б.Антонович, ототожнивши ці суспільні верстви з відповідними етнічними спільнотами, зважився кардинально розв'язати особистий конфлікт шляхом «прийняття» українства. Втім, весь трагізм такого розв'язку, як слушно зауважив О.Пріцак, пов'язуючи його виток з незаконнонародженістю та комплексом вини В.Б.Антоновича, полягав у тому, що він «визнавав радше ідеологію ренегатства, ніж українізації власної шляхетської класи»¹. Наслідком такої ідеології стало відчуження інших суспільних верств (української буржуазії та пролетаріату) від національної справи під час революції 1917–1920 років.

На означених вище засадах була сформована й ідеологія першого періоду громадської активності В.Б.Антоновича – ідеологія радикального крила хлопоманського руху кінця 1850-х – початку 1860-х років. У її основі лежали прагнення радикально розв'язати земельне питання та просвітити селянську верству України, підвищити її тим самим на належний економічний і культурний рівень, виховавши з неї європейську націю. При тому державно-політичні програми і заходи були, як видно, цілком чужими культурницьким теоріям В.Б.Антоновича. Поборюючи польську апітацію і впливи, особливо після виходу «Моей исповеди», Володимир намагався дістати певне підпертя своїй громадській позиції в російських офіційних сферах. Повне розчарування такої

---

¹ Пріцак О. Місце Липинського в українській інтелектуальній історії // Сучасність. – 1983. – Ч. 1–2 (261–262). – С. 206.

ідейної орієнтації поряд з відносним розрядженням його максимально загострених стосунків з польським світом простежується вже по поразці Січневого повстання.

РОЗДІЛ 3

ПЕРШИЙ ПЕРІОД ПІДНЕСЕННЯ І ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ВІД ГМІНИ ДО ГРОМАДИ (1857–1863)

З початком утворення первісних організаційних структур київського студентства, що послужили надалі базою для розгортання польського національного руху та чинну участь в яких брав В.Б.Антонович, можна вести мову про його залучення до відкритої громадської роботи. Певним хронологічним стартом структуризації польської молоді Києва необхідно прийняти початок 1857 року – час заложення студентських гмін та сформування Тройницького союзу (*Związku Trojnickiego*).

Основи гмінної організації, зміст якої полягав в об'єднанні студентів за територіальним принципом, були закладені в Київському університеті ще в середині 1840-х років. Першими відомими нам гмінами були заснована студентом Нагурним волинська та очолювана студентом Козачинським литовська, які проіснували відповідно до 1847 та 1850 років. Діяльність гмін зводилася до спільних самоосвітніх заходів передусім національно-політичного характеру, спроб закласти студентську бібліотеку та власний журнал. Ці гміни другої половини 1840-х років об'єднували виключно поляків, хоча й цілком різномірних соціальних верств¹.

Певне відродження дістала практика гмінної структури в університеті на рубежі 1856–1857 років, навіть ще у більш систематичному вигляді. Постання студентських гмін було викликано спершу потребою матеріальної взаємодопомоги: касири («*kwesiarzy*»), які стояли на чолі гмін, збирали певний податок із заможніших студентів, витворюючи таким чином певну допомогову касу для найменш забезпечених. Гміни у той час об'єднували студентів –

¹ Шульгин В. Югозападный край в последнее двадцатипятилетие (1838–1863). – Киев, 1864. – С. 49–51.

вихідців з одних місцевостей (губерній чи повітів) або ж випускників одних гімназій, через що їхня кількість на початку була значною, а самі гміни не були численними. Імовірно, вже від 1857 року існувала серед інших київська (по-іншому: українська) гміна, провід якої перебрав В.Б.Антонович. На відміну від коронярської гміни, до складу якої входили уродженці Царства Польського, гміни поляків, власне, з України і, передусім, київська вирізнялися своєю поступовістю та виразними українофільськими тенденціями. З часом студентським отулом (сукупністю всіх гмін) було засновано студентську бібліотеку, банк, навіть театральний гурток. Самі гміни почали поступово перетворюватися на згуртовані кола однодумців, які влаштовували регулярні спільні засідання для обговорення не лише суто поточних гурткових, але й громадсько-політичних справ, колишні скромні касири стали справжніми лідерами («*terprezentantami*») тогочасної польської молоді.

Зважаючи на досвід 1840-х років, однією з перших постала гміна поляків з Волинської губернії, членом якої був, як вказують сучасники, і В.Б.Антонович, який, однак, не задовольняючися вузьким колом волиняків, відвідував збори й інших гмін. Та вже відтоді, як він очолив чи не найчисленнішу та найдемократичнішу українську гміну, його харизма запанувала у середовищі набагато молодших від нього студентів, особливо вступників 1858–1859 років. В.Рудницький свідчив, що у другій половині 1850-х років у Київському університеті молодь купилася головним чином навколо чотирьох осіб: В.Антоновича, І.Коперницького, Г.Шарамовича та О.Яблоновського – при тому, що тріє останніх взагалі належали до старшого й уже заслуженого покоління університетських корифеїв¹. Про авторитетність думки В.Антоновича свідчить і те, що розв'язання жодної суперечливої справи, яка зачіпала інтереси

¹ Rudnicki W. Wyjaśnienie różnych spraw związanych z powstaniem na Ukrainie // Zbiór zeznań śledczych o przebiegu powstania styczniowego. - Wrocław Warszawa Kraków, 1965. - S. 260.

всієї студентської корпорації, не обходилося без його прямої участі. Однією з них був судовий розгляд за поданням Т.Далькевича щодо негідної поведінки садівників та одного студента-росіянина в університетському ботанічному саду.

Втім, гмінна організація була, так мовити, загальним структурним тлом київського студентства та внаслідок своєї майже явної діяльності та широкого представництва не могла служити базою для реалізації соціально-культурних, а тим більше політичних програм, потреба в яких стала очевидною вже після надіння режиму Миколи I та поразки Росії у Кримській війні. Революційні події 1848 року в Західній Європі, а особливо визвольна війна італійського народу надихнули молоде покоління київських поляків витворити зародок підпільної демократичної організації для заявлення і можливого виборення національних і соціальних прав і свобод і на терені Російської імперії. Таким осередком став закладений у березні 1857 року Тройницький союз, «що він першим створив собі широкий план та одразу постановив зв'язати в єдину організацію всі патріотичні елементи як в краю, так і за кордоном»¹. Ініціаторами та фундаторами цього таємного гуртка стали В.Антонович, В.Мільович та В.Геншель (за іншою версією – Л.Гловацький). Етимологія назви тлумачиться по-різному: її пов'язують і зі структурою троячек, і з тим, що засновників організації було троє, і з троякою суттю правобережних земель (Україна, Волинь, Поділля) чи Речі Посполитої (Корона, Литва, Русь) і, нарешті, з особою учасника Коліївщини – поручником У.Тройницьким. Проіснувавши до самого кінця 1862 року, Тройницький союз являв собою певну законспіровану мережу, кадри якій постачали студентські гміни. Хоча через абсолютну таємничість структури, ідеології та напрямів роботи, діяльність цієї організації так і залишилася нез'ясованою, цілком очевидним видається той факт, що Союз був основою польських національно-визвольних змагань аж до подій 1863 року,

¹ Koszczyz W. Źródło ruchu 1863 r. i Akademicy Kijowscy // Gazeta narodowa. – Lwów, 1884. – №14. – 17 Stycznia. – S. 2.

причому не лише в Києві.

Здійснюючи керівництво українською гміною та Тройницьким союзом, В.Б.Антонович може незаперечно вважатися одним з чільних провідників польського національного руху в Києві кінця 1850-х – початку 1860-х років. Найвиразніше його громадська активність проявилася насамперед у роботі літературних гуртків та виданні рукописних органів, у чому був заявлений його безумовний талант полеміста та організатора. Ці гуртки збиралися як правило вечорами на приватних помешканнях у відповідні дні тижня, а щоби не привертати до себе уваги зібрання влаштовувалися з невеликої кількості учасників. За вечерею та часом співалося студентських та польських патріотичних пісень, обговорювалися злободенні проблеми.

У 1858 році з одного з таких регулярних зібрань, яке сходилося щоп'ятниці, витворився цілий редакційний комітет, що розпочав видавати рукописну газетку «Publicysta». Всі тринадцять членів редколегії були вихідцями з України (В.Антонович, Т.Рильський, А.Мйодушевський, Л.Сирочинський, брати Поповські та інші), що надаю новому органу явля українофільського та загальнодемократичного характеру. Поява нового часопису радикального спрямування, в якому відкрито заявлялися українські домагання, занепокоїла видавану гуртком коронярів аналогічну газету «Щєзнік», що була, однак, значно поміркованішою. Відсіч закидам «Щєзніка» від імені нового органу дав А.Мйодушевський за згодою більшості редколегії. Цікаво, що, не бажаючи розв'язувати між собою полеміку та створювати протистояння, В.Антонович з Т.Рильським опиралися вміщенню відповіді «Щєзнікові».

Незабаром несклади виявилися і всередині самого гуртка «Publicysty», який окрім редакційної роботи влаштовував регулярні обговорення історичних рефератів, приготовуваних заздалегідь його членами на теми, що цікавили загал. Так в одній статті А.Мйодушевського, присвяченій добі Яна Казимира, йшлося зокрема про факти пияцтва й торгівлі дівчатами Б.Хмельницького.

Захищаючи честь ватажка української національно-визвольної війни, В.Антонович розгорнув широку й надзвичайно запальну дискусію на цьому ґрунті, що скінчилася конфліктом та залишенням ним товариського зібрання. Проте до остаточного розриву між групою «Publicysty» й В.Антоновичем допривела восени 1859 року стаття В.Одипця «Powstanie czy rewolucja?», в якій проголошувалася необхідність повстання з метою відновлення історичної Польщі при залученні всіх суспільних верств; розв'язання соціального питання ставилося тим самим у залежність від розв'язання політичного та відсувалося взагалі на другий план. Визиваючи таку постановку зовсім неприйнятною для своїх громадських та національно-історичних переконань, В.Антонович намагався опротестувати публікацію цієї статті на шпальтах «Publicysty», після невдачі чого він разом з Т.Рильським був змушений вийти з редакції. Потреба у подальшій пропаганді своїх поглядів привела обох до думки про заснування опозиційного рукописного часопису, яким і став незабаром «Pebeusz». Втім, неспроможність В.Антоновича дістати підтримку в більшості польського студентства, безумовно, поміркованішого в українським питанні, мала наслідком припинення діяльності «Pebeusza» по виходу трьох чисел. На той самий час, тобто початок 1860 року, припав і занепад «Publicysty», що втратив в особах В.Антоновича й Т.Рильського своїх провідних співробітників.

Дискусії поміж В.Антоновичем та більш консервативними елементами польського суспільства навколо українського питання в його історичному та соціальному розумінні точилися і за інших обставин. Ще у 1856–1857 роках, будучи членом волинської студентської гміни, молодий студент-історик, провідуючи свою сестру, що мешкала у селі Брицькому Бердичівського повіту, в полеміці з її сусідом Л.Босняцьким на тему гноблення України Польщею «виступав дуже різко проти поляків, звинуватуючи їх та давню Річ Посполату

Польську в усіх можливих книжкових нещастях Руси й Русинів»¹. Дещо пізніше В.Антонович брав участь у регулярних зборах поляків, зокрема у помешканні старшого В.Лясоцького, не цураючися бувати в ідейно не згідному з ним середовищі, хоча його присутність на подібних засіданнях обмежувалася звичайно мовчазним спостереженням. Іншою була його тактика на зборах у гурткові І.Коперницького, в будинку якого він вкупі з іншими однокурсниками мав помешкання аж до 1860 року. Тут ідейна боротьба між різними течіями, найлівішу з яких представляв В.Антонович, доходила до відкритих конфліктів².

Найбільша полеміка між радикалами-хлопоманами в особі перш за все В.Антоновича та старшим поколінням поляків розгорнулася навесні 1860 року в помешканні маршалка Бердичівського повіту Громницького. Обставини цієї події мають у різних джерелах зовсім відмінний виклад. Безсумнівно, проте, залишається той факт, що ці збори, скликані з нагоди шляхетських виборів ніби з ініціативи В.Падлевського, мали на меті узгодити на одній національній платформі явно несумісні соціальні течії польського суспільства, що їх представляли генерації київських студентів та їхніх батьків-землевласників. Виступ В.Антоновича на зборах був надзвичайно стриманим, спрямованим на уникнення найбільш дражливих моментів задля досягнення тактичного тимчасового порозуміння. Викладена ним ідейна програма хлопomanів звелася фактично до визнання ідей гуманізму, національної та релігійної терпимості, народолобства. Незважаючи на те, що центральне питання весняної наради 1860 року – соціальне – не дістало одностайного розв'язання через несприйняття більшістю шляхти пропонованої студентами ідеї розкріпачення, – все ж позірне замирення між опозиційними таборами було налагоджене.

¹ Rawits-Gawroński Fr. Rok 1863 na Rusi. – Lwów, 1903. – Т. 2: Ukraina, Wołyń, Podole. S. 145–146.

² Marachow G. Stefan Bobrowski i tajna drukarnia w Kijowie (1861–1862) // Przegląd historyczny. – 1958. – Т. XLIX. – Zesz. 4. – S. 706.

Щоправда, це мало стосувалося особи самого В. Антоновича, від якого врешті-решт зажадали зречення навіть проголошених компромісних поглядів. Як зауважує М. Драгоманов, «А[нтонович] не дав того зречення і тоді йому заявили, що принцип декларації, по котрому національність країни означається не панством а хлопством, є принцип соціалістичний і що хлопцями будуть переслідувані від панів навіть способами урядовими»¹. Насправді ця подія лише остаточно довела В. Антоновичеві неспроможність будь-якої угоди з польською шляхтою, до відкритого протистояння з якою він ще не був готовий.

Одним із безпосередніх приводів до покликання В. Антоновича на збори у Громницького називають занепокоєння шляхти з київських повітів ходінням студентів по селах і пропагандою ними серед селян соціальних заворушень. Один з таких польських землевласників, що поквалився навіть подати скаргу генерал-губернатору, М. Залеський, звинувачуючи В. Антоновича у роботі над «можливим здеморалізуванням молоді», зазначав: «За посередництвом роз'їжджаючих на канікули студентів ширили вони по селах і містечках брошурки малоруською мовою, які підбурювали проти шляхти та всіх засад віри, моральності та головних прав суспільства»². Подібний злий поголос, що оточував у відповідних колах постать В. Антоновича, уже у пізнішому часі (1862-1863 роки) зафіксував у своїх споминах О. Русов: «Тільки він не такий, як другі учителі, бо він – «хохломан», чи усе їдно – «хлопоман», да ще й гірший мабуть од Шевченка, бо похваляється вирізати усіх панів до щенту – так, щоб тільки самі мужики зісталися на цьому світі»³. Очевидним збудником цієї міфології були, окрім висловлених В. Антоновичем соціальних та

¹ М. Др. До історії української хлопоманії в 1860-ті рр. // Житє і слово. – Львів, 1895. – III. – Маї. – С. 347.

² Wspomnienia Marcina Zaleskiego. 1830 1873. Lwów, 1893. S. 196 197.

³ Русов О. Спомини про В.Б.Антоновича // Рада. – Київ, 1908. №76

національних переконань, мандри по Україні, які влаштовувалися почасти і з його власної ініціативи у канікулярний час з метою ближчого ознайомлення з економічним та духовним життям українського народу, кращого пізнання його потреб і прагнень. Наскільки пропагандивний елемент був присутній у цих студентських подорожах – визначити тяжко, однак наприкінці 1850-х років навіть найрадикальніша польська молодь, певню, ще не дозріла до таких дій. Провадячи свої літні канікули у сільській місцевості ще будучи студентом-медиком (на Волині, Київщині та в Білорусі), В.Антонович починає більш активно подорожувати вже з 1857 року, коли відвідує спеціально Волинь і Поділля, а наступного року вирушає у Царство Польське разом зі своїм однокурсником, братом видатного польського письменника Б.Пруса – Л.Гювацьким. Втім, найпримітнішими були мандри, здійснені В.Антоновичем разом з Т.Рильським у 1859 році по Київській, Харківській та Катеринославській губерніях¹. Під час майже виключно нішого обходу різних етнографічних територій України, студенти завважили тепле й прихильне ставлення до себе з боку селян, ближче побачили елементи соціального виписку та суперечностей, про що годі було дізнатися у місті. Чималу вагу для В.Антоновича мало і знайомство з природними етнографічними особливостями культури того народу, з яким він шукатиме тісного духовного співжиття довгі десятиріччя.

Важливим аспектом громадської діяльності провідника хвкюманської партії у Києві у цей період були його просвітницькі заходи, підготовані безпосередньо знайомством з селянським побутом під час згаданих народознавчих екскурсій. Ще на перших курсах історико-філологічного факультету, буваючи у сестри в Брицькому, В.Антонович, надихнутий ідеями

---

¹ Із слідчої справи на Володимира Антоновича 1860–1862 року (оригінал) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х томах. – Київ, 1997. Т. 2. С. 26.

освічення й розвитку українського народу, із запалом віддававсь навчанню місцевих селянських дітей грамоті. З цією ж метою вже у 1858 році він втілює ідею підготування до видання необхідних підручних засобів українською мовою, що мали складатися з азбуки, хрестоматії, граматики, арифметики, географії, загальної і української історії, а також історії Св. Писання. Звертаючися в лютому 1859 року до о. Г.Немировського за порадою в написанні підручника із сільського господарства, В.Антонович так змальовує задуману ним справу: «Ми утворили маленьку компанію з наміром зайнятися виданням у світ усіляких навчальних елементарних книг малоросійською говіркою, прилаштованих до очікуваних унаслідок теперішніх реформ селянського побуту сільських училищ»¹.

Чинну участь узяв В.Антонович в організуванні й роботі так званої семирічної школи для селянських дітей, закладеної у 1859 році (за іншою версією – у лютому 1861 року, бо з кінця 1859 року тривали лише підготовчі заходи) гуртом польських студентів. Цілковито утримуючи 7–15 хлопців спільним коштом на власних помешканнях, студенти щоденними заняттями українською й російською мовами намагалися пройти з ними гімназійну програму з головніших предметів, аби їхні учні могли вступити до народних училищ, що мали бути от-от запроваджені урядом, ба й навіть до університету. «Тих хлопців хотіли цілком виховати, – згадує Л.Сирочинський, – але виховавши в чесних думках, не під впливом московських учителів и не для финсько-варягської системи, против котрих встоятись ледве можуть такі сильні впливи, як народні польські, хотіли виховати и ввести до Університету не поєдинчого Русина, але хоть исвеличку громадку, котора-б, з серед самого люду

¹ Левицький О. Сторінка з життя Володимира Антоновича // Літературно-науковий вісник. Кнів, 1913. Т. LXIII. Кн. IV. С. 20.

ввійшовши, могла бути справедливим огнищем всего народнього життя»¹. В. Антонович викладав у цій щоденній школі історію й географію, даючи також грошову складку й утримуючи кількох хлопців особисто.

На рубежі 1859–1860 років відбувається організаційна реструктуризація польського студентства у Київському університеті. Головний зміст її полягав у більшій консолідації патріотичних сил з огляду на можливі широкомасштабні конспіраційні заходи, з метою чого не менше десятка існуючих тоді гімназійних гмін сполучилися у п'ять провінційних – українську, волинську, подільську, литовську й Царства Польського. Новоутворені гміни були значно численніші за попередні та обіймали, за винятком останньої, не менше ста членів. Наприкінці 1860 року для спільної координації та прямого керівництва діяльністю всіх гмін (огулу) було утворено Правління (*Zarząd*; інші назви: *Reprezentacja*, *Centralizacja*, *Najwyższa Rada Zarządzająca*), до складу якого ввійшли п'ять голів гмін, серед яких українську представляв у Правлінні В. Антонович (за іншою версією – Т. Рильський). Безумовно, ці зміни зосередили в руках провідників нових гмін більшу владу та можливість впливу. Слід зазначити, що на цей саме період припадає водночас і остаточне ідейне та фактичне розширення громадсько активних елементів київських поляків. Це відбилосся в першу чергу на розламі у лавах Тройницького союзу, який, за свідченнями О. Авейди, «розхитався, та одні з його членів дали початок демократично-революційній польській партії; інші, з'єднавшись зі шляхтою старого гарту, становили старокатолицьку-шляхетську партію; треті, нарешті, під Антоновичем, становили партію Русинів»².

Від цього часу конфлікти поміж більшістю студентського оточення та

¹ Гончаренко Лесяко Де-що про школи народні на Україні // *Мета*. – Львів, 1863. – №4. – Грудень. – С. 315.

² *Uzupełnienia Oskara Awejdęgo // Zeznania śledcze o powstaniu styczniowym*. – Wrocław, 1956. S. 136.

В.Антоновичем на громадському терені стають дедалі виразнішими, передвіщаючи майбутній розрив. Так, запекла суперечка вибухнула навколо питання про вибір та усталення абетки для української мови. В.Антонович, свідомий самобутності народної культурної традиції, обстоював специфічно український кириличиний тип, натомість його опоненти віддавали перевагу польсько-латинському. Ця абеткова дискусія, повторюючи досвід попередніх, нічим не скінчилася: кожна сторона залишилась при своїй думці. Не меншого резонансу набула історія зі студентською делегацією до Санкт-Петербурга восени 1860 року з метою подання імператорові прохання про запровадження польської викладової мови у Київському університеті. «Коли отак уся справа була майже завершена, – згадує один з обраних делегатів, Т.Бужинський, – з'являється Антонович з пропозицією, щоби ми порозумілися з Русинами, надає своє посередництво, звертаючи головну увагу на більшу значимість прохання, коли воно буде підтримане представниками корінної місцевої народності»¹. Перемовини з українським гуртом затягли відрядження польської делегації, зводячи при тому її вимоги до неприпустимого з точки зору ініціаторів прохання мінімуму. Припинивши всілякі перетрактації з українцями, поляки відразу наразилися на загрозу з боку В.Антоновича відмовити контрдепутацією з відповідними українськими вимогами, що унеможливило подальше просування справи.

Певно, останній значний крок, зроблений В.Антоновичем у царині польських національно-визвольних змагань, був пов'язаний з його конспіративною поїздкою наприкінці 1860 року до Санкт-Петербурга та, можливо, Москви й Царства Польського, як делегата від київської Централізації (Правління гмін) з метою налагодження міжорганізаційних зв'язків польського підпілля. Член петербурзького офіцерського гуртка З.Сераковського

---

¹ Wspomnienia z czasów młodości // Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863-1864. Łwów, 1894. T. IV. Zesz. I. – S. 135.

Ф.Варавський у своїх свідченнях згадав про відвідання його узимку 1860 року В.Антоновичем, який привіз листи від Централізації, оповів про створенні по всьому краю товариства, місію у Києві француза А.Лелі, а також надав інформацію про заkontakтування з Ф.Далевським, Є.Келевичем та Ю.Краневським, після чого нібито вирушив до Москви¹. Як впливає з відгуків спільників В.Антоновича по організації, протягом цієї поїздки він успішно виконав усі покладені на нього завдання. Примітно, що на уродженця України Ф.Варавського київський делегат справив найприємніше враження, внаслідок чого він згодом особливо відзначатиме В.Антоновича, «думку якого я поділяю від щирого серця, оскільки в ньому зустрів я свої думки про речі, викладені логічно й сумлінно»². Аби цілковито відсторонитися від акцій польського національного руху й убезпечити себе від можливих підозр та звинувачень, В.Антонович все життя вперто заперечував навіть самий факт поїздки 1860 року, особливо після притягнення його до допиту в справі Ф.Варавського³.

Вже, ймовірно, у 1861 році В.Антонович, як провідник Тройницького союзу й Правління п'яти гмін, разом з Т.Бужинським та Г.Василевським підписує повноваження від імені всієї України двом депутатам до керівної ланки єдиного польського революційного руху – Делегації (Delegacji), що

¹ Определение Полевого аудиториата войск Варшавского военного округа по делу Ф.Варавского (18 декабря 1865 г.) // Русско-польские революционные связи. Восстание 1863 г. Материалы и документы. – Москва, 1963. – Т. 1. – С.338–339.

² Дополнительные показания Ф.Варавского в варшавской следственной комиссии о содержании писем его к Ф.Лабудзинскому (12 (24) декабря 1863 г.) // Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1862 гг. Сборник документов. – Київ, 1963. – С. 329.

³ Центральний державний історичний архів України, м.Київ. Ф. 442. Оп. 815. – Спр. 199. – Арк. 2 зв. 3.

об'єднувала в собі численні місцеві комітети¹. Один з цих депутатів, керівник студентського підпілля Медико-хірургічної академії та член Дирекції білих К.Маєвський свідчив, що був присутній в грудні 1861 року на з'їзді членів Делегації від усіх комітетів, як уповноважений «Руси», зокрема і В.Антоновичем². Останній же в 1860–1861 роках виявляв готовність співпрацювати з гуртом варшавських демократів, заявляючи їхньому кнївському зв'язковому Т.Бужинському, «що Маєвському й тим усім, хто щиро прагне розкріпачення народу та самоврядування Руси, охоче подасть руку і допоможе у задуманій організації»³. На підставі цього прихильного відгуку з Києва К.Маєвський звернувся весною 1862 року до В.Антоновича, прохаючи подати чітку програму його гурту та засади українського питання в цілому, однак відповіді так і не надійшло.

Зберігаючи формальну організаційну єдність з польським товариством у першій половині 1861 року, не гублячи тим самим свого величезного впливу і зв'язків у польському конспіративному світі, В.Антонович водночас різко чинив провадити власну політику, яка йшла явно врозріз прагненню більшості. Після суперечок щодо абетки й викладової мови в університеті кінця 1860 року наступним каменем спотикання стало з'ясування правових і фактичних відносин поміж цюльською й нецюльською студентськими корпораціями, приводом до якої послужила справа студента Пашковського, виключеного з університету ніби за незяття капелюха на церемонії читання царського

¹ М'яковський В. В.В.Антонович. Перед слідчою комісією // Червоний шлях. – Київ, 1923. №3. С. 234.

² *Zeznania Karola Majewskiego // Zeznania śledcze o powstaniu styczniowym.* Wrocław, 1956. – S. 221–222.

³ Majewski K. O stosunkach z Włodzimierzem Antonowiczem // *Zbiór zeznań śledczych o przebiegu powstania styczniowego.* – Wrocław–Warszawa Kraków, 1965. S. 265.

маніфесту 19 лютого. Навколо підписання протесту генерал-губернаторові зчинилася сварка між ініціаторами-поляками та іншими студентами, що намагалися ухилитися від цієї акції. Остання частина і запросила на спільну нараду гурток В.Антоновича задля протистояння польським домаганням. Збори відбулися вночі у приміщенні університетської читальні на початку березня 1861 року та вперше засвідчили зовсім відкрите й однозначне блокування антоновичевої групи з російсько-українським загалом супроти, власне, поляків. Як згадує учасник наради В.Юзефович, В.Антонович, аби запобігти незгоді серед присутніх, що насувалася, хутко заявив «про повне схвалення, після висловлених думок, на злиття студентів-неполяків в одну групу для одностайної прогидії переважному впливові поляків на університетські справи»¹. Таким чином, аби нівелювати реальну чисельну перевагу польських студентів, було вирішено утворити з-поміж себе три корпорації, лишаючи полякам право на утворення тільки двох, та розв'язувати усі подальші неспаразди більшістю голосів корпорацій, кожна з яких володіла одним голосом. Зрозуміло, що польські студенти не пристали на таку пропозицію, а тому й питання про єдність і скоординованість дій залишилося відкритим.

Проводи тіла великого Кобзаря у Канів, що супроводжувались на початку травня 1861 року гучними демонстраціями в Києві, були знаменною подією в житті міської молоді без огляду на національність, – подією, яка востаннє сполучила загал польських демократів з В.Антоновичем, за участю якого стояли вже, щоправда, не стільки польські, скільки українські громадські сили. Перед вирушенням шраблєва з труною Т.Шевченка долі по Дніпру 7 травня біля Ланцюгового моста видатний хлопоман віддав останню шану народному генієві. Біограф поета М.Чалий, описуючи цю картину, зауважив: «Краї з надгробних промов, що, на жаль, не збереглися, були виголошені біля

¹ Юзефович В. Тридцать лет тому назад. Очерк из студенческой жизни. – Киев, 1898. – С. 28.

маніфестації їхні треба приборкувати зброєю»¹. Як ми вже зазначали з цього приводу, «сумнівний текст перлюстрованого листа не є поважним аргументом у справі»², проте зміст його наочно ілюструє реакцію відповідних польських кіл на опозиційну поведінку В. Антоновича, а також до краю загострені стосунки між різними суспільно-політичними течіями польського передповстанчого руху.

Визначити точний час остаточного відходу В. Антоновича від будь-яких форм участі у польському національно-визвольному русі та розриву всіх контактів з його представниками непросто. Єдине на сьогодні джерело, що означає цей період більш-менш конкретно, це згадувані вище свідчення Ф. Варавського, в яких автор зокреми стверджує: «Партія хлопomanів діяла спершу спільно з революційною, це не підлягає ані найменшому сумнівові; вона відокремилась згодом, з часу відкриття у Києві демонстрацій (...), але з централізації писали, (доктор Лабудзинський), що Антонович відокремився лише з кількома людьми, що партія хлопomanів діє все-таки спільно з централізацією»³. Велика правдоподібність заяви Ф. Варавського, яка підтверджується іншими деталями, дає привід пов'язати розкол у польській організації саме з жовтневими заворушеннями 1861 року, коли В. Антонович з

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442. – Оп. 813. – Спр. 3. – Арк. 165.

² Харченко В. Образ на тлі епохи чи епохи на тлі образу? (До виходу книги В. Ульяновського та В. Короткого «Володимир Антонович: образ на тлі епохи». Київ: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. 218 с.) // Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – Київ, 1998. – Вип. 2. – С. 223.

³ Гоголь П. В. Исафат Огрызко и петербургский революционный ржонд в деле последнего мятежа. – Издание второе, значительно дополненное. Вильна, 1867. – С. 88.

кріпосного форту на мосту студентами Стояновим, Антоновичем, Драгомановим»¹.

Другим випадком солідарності В.Антоновича в його антипольських заходах не лише з російсько-українськими колами, але й з офіційною владою стала його позиція по відношенню до заворушень 9–10 жовтня 1861 року, що мали фатальніші наслідки, ніж участь у березневих подіях. Спровоковані запровадженням нових правил для студентів поляки вдалися до актів сваволі в актовій залі університету, відкрито заявляючи при тому свої національні вимоги. Цей виступ супроводжувався всежлюдними патріотичними літургіями у костелі та вуличними маніфестаціями. Російські та українські студенти, заручившись підтримкою університетської адміністрації, чинили різкий опір польським бешкетам. В.Антонович, ставши в опозицію до дій поляків, одним з перших підписав відозву за 165-ма підписами, що в ній засуджувалися дії маніфестантів, чим кардинально відмежувався від польської корпорації в цілому². В одному перлюстрованому листові невідомого автора, відправленого з Києва у Смілу, з натяком на події жовтня 1861 року, дається така характеристика антипольському опорowi: «Це підкоп хлопоманів під поляками, яких вони жодними засобами не можуть затягти у коло своїх дій. (...) Є відозва Раді університету, підписана Антоновичем, Рильським та 150-ма їхніми співучасниками, що в ній вони говорять, ніби поляки тут прибульці, а тому й

¹ Чалый М. К. Жизнь и произведения Тараса Шевченко. (Свод материалов для его биографии). – Киев, 1882. – С. 192.

² Ренненкампф П. Киевская университетская старина. (По поводу некоторых документов и писем, относящихся к студенческим волнениям в университете Св. Владимира в 1860-1862 годах) // Русская старина. – Санкт-Петербург, 1899. – Июль. – С. 40.

кількома однодумцями вийшов з української гміни та, відповідно, з Ірваління. Заступлений за однією версією С.Бобровським, а за іншою – А.Юр'євичем, він припинив своє перебування і в керівній трійці Тройницького союзу, що вже у 1862 році під тиском Центрального комітету у Варшаві перетворився на суто повстанчий орган.

Поза перестановками у «вищому ешелоні» польської конспірації, пов'язаними з відходом В.Антоновича, більш трагічними сталися організаційні трансформації на рівні хлопманського гуртка, який становив, власне, принаймні більшість української гміни. Аби виділитися з декількох десятків хлопманів, так мовити, державницької орієнтації, що звалися ще поляками-русинами через свої неприховувані українофільські тенденції, – вузький гурток антоновичевого соціально-просвітницького напрямку, члени якого звалися також «різунами», сформував у підрунті гміни вповні окремішно громаду, яка налічувала десятків зо два членів. Час утворення такої громадки українських патріотів зовсім нез'ясований, бо є вказівки на нього у досить розлогому періодові – з кінця 1858 до початку 1861 року, натомість її розклад потрібно кинути на осінь 1861 року. Реакцією, як нам здається, саме на жовтневі маніфестації була заява В.Антоновича на зборах громади про несумісність одночасного членства у громаді та гміні через різку ідейні розходження, відмінності у тактиці й цілях діяльності. Як згадує К.Михальчук, саме він висунув ініціативу, розвинуту В.Антоновичем, вийти з гміни, внаслідок чого 7–8 чоловік (за В.Антоновичем – 15) «виписалися з «гміни» і склали зовсім самостійну організацію – правобережну «Українську громаду», яка порішила відокремитися як від поляків, так і від росіян і віддатися цілком спеціальній праці на добро рідного українського краю і народу»¹. Трохи відмінним чином описує цю подію 1861 року Л.Сирочинський, наголошуючи на виходові поляків

---

¹ Автобіографічна записка К.Михальчука // Записки Наукового товариства імени Шевченка. Львів, 1914. – Т. СХХІ. – С. 233.

з громади, що й після того не мала тактичної єдності: «Восени того ж року, коли один з українців – п. С[тоянов] вніс пропозицію, аби члени Громади не належали до польської студентської організації, поляки вийшли з Громади, а лишилося в ній тільки 6 осіб – Антонович, Рильський та ще 4, двох з яких бачили у повстанчих лавах»¹. Отже, розкол у хлопманському середовищі ми схильні тлумачити радше як особистий крок її ліво-радикального лідера, неохочого бути причетним до суто політичних замірів більшості, якому, однак, не вдалося схилити на свій бік навіть найменшу групу, власне, поляків. Здається, найбільш точно охарактеризував що подію у тодішньому громадському житті київської молоді М. Драгоманов, надзвичайно високо ставлячи авторитет і суспільну вагу постати В. Антоновича: «Розкол цей, проте, підняв чималий галас, та ні до чого не призвів; маленький гурток українофілів [щеться про громаду при українській гміні – В.Х.], виокремившись, незабаром почав рідіти та, вирішивши приєднатися до росіян, не дорахувався майже всіх своїх членів, за винятком хіба двох-трьох православних та лише одного католика, що невмірно піднісся розумово й морально над своїм суспільством»².

Відсторонення В. Антоновича, як одного з провідних діячів та ініціаторів утворення польського передповстанського підпілля у Києві, болуче вразило студентську молодь, передусім його соратників по гміні, що залишилися без багаторічного лідера й ідейного натхненника. Дехто ж, поборюючись поінформованості «ренегата» у конспіративних справах, пропонував йому

¹ O życiu młodzieży kijowskiej przed r. 1863 przez członka ostatniego zarządu Trojnickiego (Odpowiedź na artykuł p. W. Koszczyca: «Źródło ruchu 1863 r. i akademicy kijowscy»). – Lwów, 1884. – S. 19.

² Драгоманов М.П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Драгоманов М.П. Политические сочинения. Москва, 1908. – Т. 1: Центр и окраины. – С.240.

напередодні повстання виїхати за кордон, до чого, особливо після початку урядових репресій, був схильний і сам В.Антонович. Одні польські діячі вдавалися по відношенню до небажаного опозиціонера до погроз і залякування, інші ж відповідали цілковитим ігноруванням, радіючи з позбуття серйозного конкурента. Припинити стосунки з польським суспільством, незважаючи на пізніші заяви, В.Антоновичеві не вдалося навіть у 1862–1863 роках. Так, у другій половині березня 1863 року він буває на помешканні близького товариша-хлопомана Ю.Поповського, активного учасника повстання, обговорюючи громадські справи¹. Лише за декілька днів до пам'ятного 26 квітня В.Антоновича й Т.Рильського, що замешкали у гурті українців, відвідав їхній найближчий прибічник у громаді, який також взяв чинну участь у повстанні, А.Мйодушевський. У щирій розмові з ним В.Антонович висловив свою позицію щодо інсурекційної справи, приреченої на неуспіх.

Очолена зокрема В.Антоновичем Київська громада була, за свідченнями жандармських донесень, навіть «у зносинах з польськими гмінами, найвидатнішою з яких вважають керовану якимось Магером»². Відомий у студентських колах перед 1863 роком своїм демократизмом та творчими здібностями організатор гміни Магер «часто виступав проти тодішнього загального настрою польської громади в краю, бачучи в ному під ліберальними прапорами шляхетчину, і дружив з т.зв. хлопоманами (кружок Антоновича і Рильського), котрі перейшли до українства»³. Відомий також епізод порятунку В.Антоновичем уже в розпалі повстання хлопомана А.Хамця, що

¹ Центральний державний історичний архів України, м.Київ. – Ф. 472. – Оп. 1. – Спр. 141. – Арк. 410.

² Герцен А. И. Полное собрание сочинений и писем. – Петербург, 1920. Т. XVI. – С. 299.

³ М. Др. Дві студентські пісеньки з Кієва 1863 р. // Життя і слово. – Львів, 1895. – III. – Май. – С. 348.

став членом революційного уряду, чії листи й відозви перехопили жандарми. За спомином О.Барвінського, «Хамец був би упав жертвою на основі доразного суду. Антонович найшов спосіб, щоби відвернути сю грозу від свого давного приятеля. Пок. Хамец, згадуючи про се, заявляв з великою вдякою, що жие з ласки і приязни Антоновича»¹. Таким чином, контакти між найбільш поступовими елементами польського громадянства, які вважали участь у повстанні справою особистої честі, та В. Антоновичем не обірвалися остаточно й відіграли важливу роль в його громадських заходах наступних десятиріч.

П'ятирічна активна участь Володимира у польському національному русі в Києві (1857–1861) послужила для нього першою школою напруженої громадської роботи, що сплинула у безперервних ідейних суперечках та навіть організованому протистоянні. Саме в цей період він уперше виступив у ролі публіциста, прилучився до справи народної просвіти, набув організаторського досвіду та виробив власну стратегію реалізації поставлених завдань у гострій боротьбі зі своїми противниками і конкурентами. Характерними рисами цієї стратегії були: гуртування навколо себе молодших громадсько активних сил та виховання їх у напрямі хлюкманської ідеології; проведення власних національно-громадських поглядів переважно опосередковано, через своїх прибічників; уникнення відкритих конфліктів та схильність до компромісів; неохитність у центральних, найбільш принципових питаннях та намагання при будь-якій нагоді взяти провід у їх розв'язанні; крайня непоступливість власного лідерства; пошуки підтримки та налагодження зв'язків у найрізноманітніших суспільних сферах краю. Всі головні напрямки громадської роботи, започатковані В. Антоновичем у 1857–1861 роках, були послідовно розвинуті ним надалі, вже у межах українського національного руху, який деякою мірою запозичив свої ідейно-тактичні засади у ліпше зорганізованого й

¹ Володимир Антонович jako письменник і учений // Руслан. Львів, 1908.

досвідченішого руху польського.

Гене́за Київської громади, згодом названої Старою, що стала головним тереном діяльності В.Антоновича з кінця 1861 до останніх місяців 1863 року, досі не з'ясована остаточно. Чи були правобережні хлопомани з тмівної громадки її базовою ланкою, чи вони приєдналися вже по заснуванні організації лівобережцями, які становили її абсолютну більшість згодом, – не ясно. Суперечливими є і вказівки на час закладки Київської громади. Незаперечним, проте, вважаємо факт провідного становища у новому гурті особи В.Антоновича, якого слід визнати одним з безумовних лідерів громади, принаймні у вказаний період. Для досвідченого на той час у польських справах громадського діяча була очевидною ефективність гуртової праці перед зусиллями поодиноких осіб, а через слабкість українських студентських об'єднань порівняно з польською організаційною мережею постала необхідність у створенні окремішнього нелегального гуртка, яким і стала Київська громада. Слушною є й думка про антоновичеву потребу у власній громадській трибуні після позбуття польської.

Подібно до Тройницького союзу, В.Антонович запровадив трійкову систему побудови організації і в українську громаду, до першої трійки якої увійшли крім нього Ф.Панченко та Ш.Косач¹. Перші збори громади на рубежі 1860–1861 років, як зазначав сам В.Антонович, мали підставою упорядкування таблиць для початкового читання, що було продовженням заходів хлопоманів щодо написання й видання україномовних підручників для народних шкіл. Традиції польської рукописної публіцистики, які ніби урвалися з початком 1860 року, були також поновлені у вигляді випуску суто українських часописів у другій половині 1861 року. Втім, доля нетривалого «Річєсєсє» спіткала й засновану В.Антоновичем рукописну газетку «Громадниця», лише два числа

---

¹ Косач-Кривинюк О. З моїх споми́нів // Спогади про Лесю Українку. Видання друге, доповнене. Київ, 1971. – С. 31.

якої побачили світ наприкінці 1861 року¹. Якщо перший орган був відкинутий польською більшістю внаслідок його радикалізму, то другому не пощастило радше через явну поміркованість програми редколегії. Взагалі, треба зауважити, що після початку реалізації селянської реформи радикальші соціальна програма хлопomanів втратила значною мірою свій сенс, а головне, виступати з нею вже стало ризиковано. Ще більш небезпечно було продовжувати подорожі по сільській місцевості, що могли бути розцінені як антиреформенні заходи, особливо з огляду на підготовку поляками повстання. З цієї причини діяльність В. Антоновича у громаді була зосереджена тепер головним чином на справі народної освіти.

Після розколу в українській гміні семирічна школа, про яку вже йшлося, лишилася в руках у громадівської меншості на чолі з В. Антоновичем. Незабаром школу прийняла під свою опіку Київська громада, зберігаючи її таємний статус та демократично-українське спрямування. Спершу нею завідував студент-медик Д. Давиденко-Головинський, а згодом і сам В. Антонович, чия перша дружина Варвара брала в її роботі активну участь. «Сами члени Громади вербували та постачали до неї учнів, – задувала за розповідями чоловіка К. Мельник-Антонович, – вибираючи здібніших хлопців з своїх селян, офіційно оформлюючи їх наче для своєї послуги, а в дійсності держали та вчили, як своїх вихованців»². Спочатку школа мала приміщення на Жандармській вулиці у будинку Фомберга, згодом перебралася на Тарасівську, в будинок Домбровського, а в останні місяці розташовувалася у будинку Погорільцевої по Жиланській вулиці, через що звалася громадянами Жиланською. Крім В. Антоновича серед викладачів школи були Т. Рильський, Б. Познанський.

¹ Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 50-60-е годы XIX века. – Киев, 1981. – С. 115–116.

² Мельник-Антонович К. Додаткові примітки та відомості до «мемуарів» // Антонович В. Твори. – Київ, 1932. – Т. 1. – С. 77.

К.Баковський, О.Стоянов. Коли у 1862 році всі народні школи були офіційно закриті урядом, викладачам цієї семирічної школи довелося порозбирати її учнів до себе по 2–3 хлопці, аби не займатися явно протизаконною діяльністю. Так, В.Антонович разом з Д.Давиденком-Головинським узяв до себе додому чотирьох селянських хлопців – С.Томашевського, О.Шапченка, І.Бойка та В.Панченка з Київщини й Поділля, яким було надано помешкання й харчі. Окрім цієї нелегальної школи В.Антонович викладав певний час географію також і в офіційно дозволеній щоденній школі, яка діяла у будівлі університету під керівництвом студентів Шейковського та Стоянова. Нарешті, менш регулярні виклади В.Антоновича відбувалися й у середовищі подільського міщанства, у кожум'яків та богомазів. Як згадує П.Житецький, громадяни мали на Подолі широкі зв'язки, якими вони користалися у просвітніх цілях: «Антонович читав міщанам лекції по історії, моя робота була – читати «Кобзаря», або співати українських пісень»¹. Поряд з народознавчим, просвітницьким напрям був другою складовою діяльності Київської громади у розумінні регулярних її зборів. Про це свідчать і результати, опубліковані у вигляді популярних книжок для народу, написаних українською мовою з головних галузей знань: згадувані таблиці для початкового читання, популярна арифметика й фізична географія.

Проте, за головну сферу занять як В.Антоновича, так і Київської громади в цілому в цей період слід визнати різнобічне вивчення духовної й матеріальної культури українського народу чи, власне, селянства. На користь цьому виступає і заява В.Антоновича про діяльність громадівських зібрань у 1861–1862 роках: «Збори ці мали за мету: 1) вивчення краю в етнографічному, юридичному й географічному відношеннях, для чого були впорядковані різними особами та надруковані з дозволу цензури програми і) для групування етнографічних

¹ Єфремов С. Житецький про Антоновича // Рада. – Київ, 1912. №55. – 7 марта. С. 2.

даних 2) для групування даних зі звичаєвого права 3) для зібрання даних географічних»¹. Відповіді на ці програми здобувалися в різних місцевостях України з подальшою публікацією результатів у періодичній пресі. До літературно-наукових досягнень громади цього часу потрібно зарахувати видану збірку байок Л.Глібова та готування до друку збірки українських пісень, російсько-українського словника, підручника з географії та зведення юридичних звичаїв народу. Кількість членів громади сягала кількох десятків чоловік, з яких, за свідченнями В.Антоновича, лише ті брали участь у зборах, хто добре розумівся на предмет обговорення (як правило, рукопису якої-небудь програми чи книги) та міг надати корисні поради авторові чи упорядникові. Крім того, на зборах громади робилися групові складки для публікації готових уже матеріалів. Таким чином, згідно з наявними фактами, можна твердити про культурницький характер діяльності Київської громади у 1860–1863 роках, спрямованої на народознавчі студії та піднесення народної освіти в Україні.

Соціальна проблематика, що послужила ніби ґрунтом антоновичевого українофільства та завжди турбувала його, хоч і не могла бути тепер аспектом його громадської діяльності, дістала висвітлення у науковому контексті. Перші наукові розробки В.Антоновича, опубліковані у 1863 році, були продуктами типово соціальної історії або ж історії станів. Виданий за його редакцією перший том третьої частини «Архива Юго-Западной России», присвячений початковій історії українського козацтва, відкривався вступною статтею, що в ній висувалася характерна концепція походження козацької верстви та її історичної долі у перші півтора сторіччя існування². Наріжним каменем вітчизняної історії та водночас ланкою між Київською Руссю й козацтвом

¹ Центральний державний історичний архів України, м.Київ. – Ф. 473. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 536–536 зв.

² Антонович В. Б. Содержание актов о козаках (1500–1648) // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1863. – Ч. III. – Т. I: Акты о козаках. – С. 1–СХХ.

історик уважав громаду (обшину) в її змаганні спершу з князівським, а згодом з аристокритичним началом зокрема та з державним – в цілому. Немає сумніву в тому, що громадські рефлексії свого часу, погляди на соціальні організми й державні інституції В.Антонович переніс уповні на власну історичну теорію XVI – першої половини XVII сторіччя. Тому ця невдала взагалі за своїм апріорним методом наукова праця молодого археографа, можливо, як жодна інша відбиває саме актуальну громадську позицію й переконання її автора. Не менш показовою є тематика другої публікації 1863 року – теж наукового коментаря до невеличкої підбірки актового матеріалу, оприлюдненого на сторінках неофіційної частини «Киевских губернских ведомостей», тимчасовим редактором якої був активний громадівець О.Стоянов, у період редагування якого (серпень–грудень 1863 року) газета зробилася своєрідним органом Київської громади, хоча вже у часі її остаточного занепаду. Тоді на її шпальтах публікувалися програми з дослідів юридичних, етнографічних та статистичних українського народу, окремі етнографічні матеріали. Виявлені й видані В.Антоновичем акти з історії українського селянства початку XVIII століття засвідчили, за його словами, всевладдя шляхтичів по відношенню до селян, обернуте на сваволлю, через яку селяни змушені були тікати до інших поміщиків, які охоче приймали перебіжчиків, живлячи тим самим народну реакцію проти соціального гноблення, що послужило врешті-решт прологом до подій 1768 року¹. Розпочавши свої виступи на науковім полі, В.Антонович зачепив відразу мало спокійні теми української історії, аби пояснити корені й сутність соціальних, а заразом і національних антагонізмів, наслідки яких він зазнав на собі ще з дитинства та з новими формами яких йому довелося боротись спершу як громадському діячеві.

¹ Антонович Владимир Исторические матерьялы. Несколько слов по поводу помещаемых актов // Киевские губернские ведомости. Киев, 1863. – №35. – 31 августа. – С. 276.

Важливою стороною діяльності Київської громади уже з початку 1860-х років було налагодження контактів та співробітництва з іншими осередками українського національного руху, в чому участь В. Антоновича може вважатись істотною. Так, наприклад, про зносини з Харківською і Полтавською громадами йшлося у донесенні з кінця 1863 року генерал-губернаторові київського приватного пристава, який, зокрема, згадував про приїзд «з політичною метою в інтересах громад» пані Є. Милорадович, серед відвідавших яку особливо виділено особу В. Антоновича¹. Тісні зв'язки підтримував він і з чернігівським осередком українофілів. За виявленими листами В. Антоновича до І. Андрущенка та С. Носа, як зазначає Р. Таубін, «беззаперечно встановлюється наявність спільної діяльності у галузі народної освіти (зокрема, в роботі недільних шкіл) «слопоманів» та інших революційних гуртків на Україні»². Контакти керівника Київської громади з Галичиною засвідчені передусім опублікуванням його поезії «З колишнього» у листопадовому числі за 1863 рік народовського органу К. Климковича «Мета», що відігравав роль зв'язкової ланки з Наддніпрянською Україною. В. Антонович виступав також посередником між редакцією іншого львівського часопису – «Вечорниць» та лівобережними українськими гуртками у справі експірення цього видання, про що йдеться зокрема у листі В. Мова до редактора Ф. Заревича з листопада 1862 року: «... чого ви так довго не висилаєте нам в Харків «Вечорниць», бо ми на се діло уже давно віддали гроші в Києві Антоновичові»³.

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442. – Оп. 813. – Спр. 637. – Арж. 13.

² Таубін Р. А. Из истории пропаганды «революционной партии» среди крестьян и солдат в годы революционной ситуации // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. – Москва, 1960. – С. 390.

³ Мова (Лиманський) В. С. Старе гніздо й молоді птахи. – Київ, 1990. С. 385.

Проте, найбільш інтенсивними й близькими слід визнати стосунки київського гуртка з громадою у Санкт-Петербурзі та її органом «Основа». Ще під час згадуваної вище поїздки В. Антоновича до столиці взимку 1860 року він тісно зазнайомився з основ'янами, передавши на друк привезену з Києва статтю Т. Рильського «С правого берега Дніпра». Київський гість справив узагалі на редактора «Основы» В. Білозерського враження «ідеального діяча», «[образ якого зберігається в моїй пам'яті з 1860 р.], – як він висловився у 1876 році¹. Результатом головним чином особистого цюрозуміння княгиня-жюкюмана зі столичним гуртом патріархів національного руху стало опублікування на сторінках «Основы» «Что об этом думать?», «Моєї исповеди» та ще однієї статті Т. Рильського, в яких з'ясовувалися суспільні відносини в краю. Далі, безпосередньо від студента тамтешнього університету П. Чубинського мав змогу діставати інформацію про діяльність Петербурзької громади В. Антонович. У 1862 році він критикував позицію П. Куліша, який приїхав з Петербурга та на зборах громади гостро висловлювався проти напрямку «Основы» й особисто В. Білозерського². Натомість стосунки з іншим видатним петербуржцем – М. Костомаровим склалися в В. Антоновича надзвичайно приятні. Коли у тому ж році постала справа з прийняттям відомим ученим кафедри російської історії у Київському університеті, В. Антонович виступив ініціатором вітального листа громадян М. Костомарову, в якому зокрема підкреслювалося: «Ваша присутність у нас як професора російської історії розв'яже питання про напрямок майбутніх поколінь нашої студіюючої молоді, надасть йому силу, взяту з вивчення свого минулого, принесе безсумнівну користь нашій бідній

¹ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): У 2-х томах. – Київ, 1994. – Т. 1 (1874–1879). – С. 187.

² Доманицький П. Володимир Антонович. З нагоди 45-літнього ювілею наукової і громадянської діяльності. – Київ, 1906. – С. 13.

втчизні...»¹ М.Костомарову не судилося заступити цю кафедру, однак його місію менш, як за десять років візьме на себе В.Антонович.

Контакти Київської громади з тодішніми неукраїнськими гуртками, переважно радикально-революційного спрямування, були більше спорадичні та через розбіжність ідейних і тактичних засад не перетворилися на співпрацю. Антоновичева організація була цілком відсторонена від польського руху, за винятком гміни Магера, про яку йшлося, значною мірою внаслідок упереджень її лідера та кількох інших хлопоманів. Немає також прямих свідчень на користь зносинам В.Антоновича з ліворадикальними українськими діячами типу А.Красовського або П.Єфименка, хоча знайомство з ними є цілком припустимим. Ставлення громадівців до російського революційного руху красномовно висловлене в «Отзыве из Киева», щоправда про певні стосунки з окремими землевольськими гуртками все ж можна вести мову. Посередником між російськими діячами «Землі і волі» та В.Антоновичем був чернігівський землемер І.Андрущенко, на якого був покладений одним з керівників московського осередку Ю.Мосоловим обов'язок схилити до співпраці «Антоновича, як усіма шанованого та який своїм впливом на знайомих міг би сприяти збільшенню Комітету»². Про наміри залучити до співпраці В.Антоновича й «малоросійську партію у Києві» в цілому говорив І.Андрущенко й член петербурзької організації «Землі і волі» П.Пулторський. Однак, дістати підтримку Київської громади російським землевольцям не вдалося через несприйняття першою, як зазначається, тактики пропаганди.

¹ Житецький І. Київська Громада за 60-тих років // Україна. – Київ, 1928. – Кн. I. – С. 104.

² Показания И. А. Андрущенко в Петербургской следственной комиссии о программе и деятельности московской организации общества «Земля и Воля». . . (7. 10 и 12 сентября 1863 г.) // Русско-польские революционные связи. Восстание 1863 г. Материалы и документы. – Москва, 1963. – Т. 2. – С. 132.

інший земельнольський гурток у Санкт-Петербурзі за ініціативою Л.Пантелєєва покликав навіть наприкінці 1862 року до столиці Т.Рильського, як представника українофілів, що боролися, на думку росіян, «на чолі зі студентом Антоновичем з поляками за захисту на прерогативи влаштування серед місцевого населення добробуту»¹. Очевидно, що й ці заходи російських революційних кіл не мали успіху. Втім, необхідно зазначити, що більшість радикальних гуртків Росії цілком індиферентно поставилася до діяльності київських громадівців на чолі з В.Антоновичем, про яких вони, як вказує М.Драгоманов, не лише «не знали, але, наскільки ми пам'ятаємо, по бесідах з деякими з приїжджих тоді в Київ з Петербурга членів «Землі і волі» та одним членом казанського гуртка, можна сказати, не хотіли знати»².

У період 1860–1861 років громадська діяльність В.Антоновича потрапила у поле зору жандармів та урядових кіл, розпочавши багаторічну практику стеження та притягнення його до допитів, що кардинальним чином відбилося як на його неофіційній репутації, так і на тактиці подальшої поведінки. Вперше ім'я В.Антоновича, поряд з іменами інших хлопоманів – братів Поповських та Т.Рильського, з'явилася в рапорті виконувача обов'язки київського земського справника Підгурського від 5 листопада 1860 року, поданому одночасно київському генерал-губернатору та начальнику Київської губернії. В ньому шлося про утворене студентами Київського університету товариства комуністів з метою поширення ідей про рівність задля здобуття підтримки простого народу на випадок повстання у Царстві Польському. Імовірно, у той же час губерньською владою було отримано також донесення, ніби «у товаристві поміщиків ходять чутки про прагнення студентів Київського університету

¹ Жуков И. Из воспоминаний шестидесятника // Революционная ситуация в России в 1859-1861 гг. Москва, 1962. – С. 552.

² Драгоманов М. Историческая Польща и великорусская демократия. Genève, 1882. – С. 211.

Рильських, Поповських, Сирочинських, Антоновича й Далькевича проповідувати рівність усіх людей, та що у них утворилося товариство під головуванням колишнього студента Совіньського...»¹ Розслідування у справі уявного «товариства комуністів», очолюваного ніби В.Антоновичем, тяглося з листопада 1860 до лютого 1861 року, під час якого, щоправда, намагання вистежити підозрюваного були безуспішними через його перебування тоді в Санкт-Петербурзі, можливо, Москві й за кордоном. Вчинений 21 січня 1861 року обшук у помешканні Е.Васцевської (Антонович) у селі Сопин Київської губернії не надав жандармам скільки-небудь серйозних підстав до звинувачення В.Антоновича у протиправних діях. У ході розслідування генерал-губернатором було отримане ще одне повідомлення з кінця січня 1861 року про те, як В.Антонович «вкупі з деякими студентами університету, роз'їжджаючи по різних місцях для вселення шкідливих ідей селянам, був у селах Жубинцях та Прутинцях бердичівського повіту, про що відомо багатьом-кому в тому повіті»². Додаткове довідування у названих місцевостях виявило цілковиту хибність отриманої інформації. Розшуканий на початку лютого 1861 року В.Антонович був покликаний до спеціальної слідчої комісії, створеної у канцелярії генерал-губернатора, де 11, 13 й 14 лютого з нього були стягнуті свідчення. Метою допиту було виявити організаційну мережу студентських гуртків та справжні цілі хлопоманських мандрів по Україні. Детальні, стримані й переконливі пояснення В.Антоновича, надання своїй діяльності винятково пізнавального характеру в історико-етнографічному аспекті відвернули від нього загрозу звинувачення у соціальній пропаганді та участі у підпільному русі.

Хоча справа «товариства комуністів» і була формально закрита у кінці

---

¹ Центральний державний історичний архів України, м.Київ. Ф. 442. Оп. 812. – Спр. 85. – Арк. 26.

² Державний архів Київської області. – Ф. 2. – Оп. 175. – Спр. 458. – Арк. 56.

лютого 1861 року, повідомлення про підозрілі дії її колишніх учасників-хунтоманів продовжували надходити. Так, у березні 1862 року виконувач обов'язки пристава 3-го стану писав начальнику сквирської повітової поліції, ніби «у м. Кисві утворилося товариство, що докладася начебто всіх зусиль, аби внести заворушення серед селян, поширюючи хибні ідеї про їх звільнення, підбиває до неспідописання уставних грамот; пише якийсь циркуляр до селян малоросійською мовою, та з цією метою посилав у різні місця своїх агентів, передягнених у селянське вбрання, та що до числа найзавзятіших агентів цього товариства належать: син поміщика Розеслава Рильського, що є тепер у Київському університеті, Тадей Рильський, який з'являвся у сквирському повіті під назвою «Чорного Максима», та Антонович під назвою Залізняка»¹. Наказ негайного арешту названих агентів-пропагандистів у разі їхньої появи на Сквирщині так і не було виконано внаслідок очевидної фантастичності поданої інформації.

Так чи інакше, незважаючи на відсутність прямих вказівок на неблагонадійність В. Антоновича, таємне поліційне стеження за ним тривало, з чим він мусив миритися й що затиснуло всі його громадські заходи у вельми вузькі межі, вихід за які був сполучений з неабияким ризиком. Намагання прилаштуватись до ситуації виявилось зокрема у співпраці з приставом Матковським, що мав контролювати поведінку В. Антоновича. Пишучи виправдальні статті до «Киевского телеграфа» про роботу міської поліції, він отримував узамін постійні схвальні відгуки від свого опікуна-наглядача. Внаслідок певного компромісного модусу поведінки громадівський керівник навіть у найбільш напруженому передповстанському часі залишався недоступним для поліції на відміну від багатьох своїх спільників, що зазнали принаймні адміністративних покарань. У цьому відношенні характерною була

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442. – Оп. 810. – Спр. 132. – Арк. 347-347 зв.

згадка у рапорті полковника київського жандармського корпусу Грибовського до урядника III відділення Потанова з липня 1862 року про «Антоновича, людину вельми розумну й обережну настільки, що при певній майже відомості, що Антонович цей є головою всіх хлопоманів, тобто студентів, які носять малоросійське селянське вбрання, та за поведінкою якого місцева поліція має постійне таємне стеження, однако ж, не завважено за ним нічого підозрілого»¹. За іронією долі найбільше занепокоєння в офіційній сфері, що потягло за собою серйозніші наслідки, викликав, певно, найбільш людяний та благонадійний громадський виступ В.Антоновича початку 1860-х років – написання й подання до друку згадуваного вже «Отзыва из Киева», що ще раз свідчило про недоцільність цієї запобіжної публікації. На противагу порівняно необтяжливому стеженню попередніх років, за пропозицією київського генерал-губернатора у зв'язку з цією статтею В.Антоновича було піддано з 24 лютого 1864 року безтерміновому таємному поліційному наглядові, що був знятий лише через десять років².

Аби убезпечити себе і громадську справу, яку він представляв, В.Антонович змушений був шукати опертя й захисту там, звідки на нього найбільше чатувала небезпека. Вирішивши спершу віддатися викладацькій роботі по закінченню педагогічних курсів, він змінює своє рішення на користь суспільно корисній науковій праці, втілюючи власні демократичні переконання на історичному ґрунті. Заприязнившись на основі спекулятивної тоді антипольської пропаганди з головою Тимчасової комісії для розгляду давніх актів М.Юзефовичем, В.Антонович поступає на службу 4 липня 1863 року до канцелярії київського генерал-губернатора з відрядженням для занять у

¹ Центральний державний історичний архів України, м.Київ. – Ф.КМФ-22.

Оп. 2. Спр. 154. Арк. 10 зв.

² Російський державний історичний архів, Санкт-Петербург. – Ф. 1286. –

Оп. 50. – Спр. 102. – Арк. 132.

комісію. Початок його службової кар'єри збігся у часі з суспільною реакцією, пов'язаною з розprawою над учасниками Січневого повстання та наступом на український національний рух, вираженому насамперед у циркулярі міністра П.Валуєва від 20 липня 1863 року. Заборона діяльності недільних та всіх народних шкіл, утиски українського друкованого слова, різкий осуд та переслідування українофільських тенденцій поставили фактично програму Київської громади поза законом та цілковито унеможливили її реалізацію. Гурток київських українофілів почав рідіти, призупинилася спільна просвітня й народознавча робота, та й сам В.Антонович з кінцем 1863 року усунувся від усяких громадських заходів, полишаючи їхнє здійснення майбутньому. П.Житецький так охарактеризував наступний період у долі громадівців: «З 1864 року наступили темні часи в життю товариства нашого. (...) В Києві зоставалося людей дуже мало, та й ті сходились не як члени одної спілки, щоб умовитись, як повернути ту або іншу справу, а тільки як знайомі, щоб побалкати та душу одвести»¹. Отже, на цьому етапі завершується перший період громадської активності ватажка київських українців, що логічно ділився на два підперіоди – його провідної участі у польському (1857–1861 роки) та українському (1861–1863 роки) національних рухах.

Підбиваючи підсумки цьому другому підперіодові, варто ствердити, що, хоча громадівська праця В.Антоновича носила всі характерні риси його діяльності попередніх років, вона мала і свої особливості. Зокрема, його участь у громаді через відсутність у її програмі соціально-політичного складника необхідно визнати дещо ліберальнішою порівняно з діяльністю провідника лівих хлопоманів 1850-х років. Юнацький максималізм, що доходив часом до нігілістичних випадів, зневага до всілякої вищості, особистий аскетизм

---

¹ З історії київської української громади. -- Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах (З його посмертних паперів) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1913. – Т. СХVІ. – Кн. ІV. – С. 182.

змінилися на початку 1860-х років поміркованішим та, безумовно, розважливішим ставленням до громадської справи, серйозною науковою роботою. Кинувши сміливий виклик власному соціальному й національному оточенню, В.Антонович дедалі більше вдається до виправдальної тактики, навіть певного запобігання перед офіційними суспільними тенденціями. Патиск слідчо-наглядацької машини, обшуки й допити виробили в ньому надмірну конспіративність навіть у цілком легальних справах. Головною ж заслугою Антоновича-громадянина була участь у згуртуванні однодумців у єдину українську організацію, впорядкуванні її програми та послідовному переведенні її національної ідеї у життя. Пізнання українства й виховання його на націю – ось те громадське завдання, що його висунув В.Антонович собі і своїм сучасникам, борцям за Україну другої половини ХІХ століття. Підвалини цієї високої мети були сформульовані В.Антоновичем ще біля витоків Київської громади.

Найбільш визначальний та енергійний період першого піднесення громадської діяльності провідника київських українців характеризувався, таким чином, його чільною участю у польських студентських патріотичних гуртках та українській громаді, першими публіцистичними виступами у рукописному газетярстві й друкованій періодиці, ознайомленням з історією, побутом та звичаями українського народу, роботою на терені народної просвіти й укладанням для її цілей популярних підручників, жорсткою боротьбою з консервативними соціальними й політичними течіями, особистим громадським та національним вибором. Важливо, що виступ В.Антоновича на арену жвавої громадської праці збігся з початком його педагогічно-просвітницької та наукової діяльності, яка набула виразних рис поступового громадського сферо славного народодобця. Події 1857–1863 років яскраво засвідчили, крім того, що Україні пощастило придбати щирого сина, який надихне й спонукає не одне покоління її єдинокровних синів до культурного та політичного піднесення своєї Вітчизни.

РОЗДІЛ 4

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕЙНО-ТАКТИЧНИХ ЗАСАД І ПОЧАТКИ ПОЛІТИКИ (1864–1884)

Порівняно з першим періодом громадської активності наступні два десятиліття діяльності В.Б.Антоновича характеризуються помітним усуненням його від участі як у соціальних, так і просвітницьких заходах. Викликане урядовими репресіями поправління тієї частини громади, яку представляв В.Антонович, спричинило і його дедалі поміркованішу тактику та вузьку ідейну програму, реалізація якої тривала у цей період головним чином у сфері науковій. Тому громадський зміст майже виключно культурницької роботи В.Антоновича середини 1860-х – середини 1880-х років полягав у виразно національному напрямові і тематиці його розправ у галузі історії, фольклористики, мовознавства, статистики, краєзнавства, етнографії. Але, з іншого боку, цей перехідний етап був позначений поступовою трансформацією громадської ідеології та шляхів її втілення, що підготувало другий період піднесення громадської діяльності В.Антоновича.

Протягом другої половини 1860-х років із відносним занепадом Київської громади історик відсторонився від громадських справ. Уже у висновках урядової комісії флігель-ад'ютанта Мезенцова від жовтня 1863 року В.Антоновича охарактеризовано «дещо віддаленим» від товариства українофілів, хоча «такий швидкий перехід у його політичних переконаннях дає привід підозрювати в ньому відсутність широкості», на доказ чого наводиться ніби міжрядковий зміст згадуваної передмови до виданого ним тому «Архива Юго-Западной России»¹. Втім, постійний таємний нагляд за В.Антоновичем поліції не виявив за ним уже, наприклад, у 1867 році жодних ознак громадської

¹ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – Харків Київ. 1930. – С. 197–198.

активності, внаслідок чого його було атестовано «позитивно. Ні в чому недозволеному не помісний»¹. Сам же В. Антонович так описав своє громадське оточення середини 1860-х років: «Мої товариші та знакомні по університету порозіжжались по всім у воюдам на службу, хто учителем, хто міровим, так що кружочек, з которим живу, дуже став малесенький...»² Цей вузький гурток займався, наскільки відомо, упорядкуванням українських літературних альманахів, а В. Антонович, крім того, почав реалізовувати задум складення історичного словника України. Тоді ж він, разом з М. Драгомановим, заходився кою збирання фольклорного матеріалу для майбутньої збірки історичних пісень українського народу.

На рубежі 1860–1870-х років, імовірно у 1869 році, у зв'язку з певним послабленням антиукраїнського тиску, в Києві поновлюються громадські зібрання та відроджується Київська громада, перетворена, зокрема, на «тісно спаяну корпорацію українців-патріотів»³. За свідченнями О. Михалевича, громадяни збиралися нечисленним гуртом щосуботи у помешканні О. Русова на Подолі або в інших сімейних членів, обговорювали справу впорядкування й видання різних фольклорних збірок, популярних книжок для народу, словників. Серед присутніх були М. Лисенко, В. Беренштам, В. Рубинштейн, П. Жигецький, М. Старицький, М. Зібер. Окремо зауважений і авторитет В. Антоновича на цих нарадах: «На суботах В. Б. говорив рідко, більш того, що слухав. Хоч говорив

¹ Російський державний історичний архів, Санкт-Петербург. Ф 1286. – Оп. 50. Стр. 462. – Арк. 102.

² Листи Володимира Антоновича до Василя Гнилоширова за 1865–1890 роки // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х томах. – Київ, 1997. Т. 1. – С. 253.

³ Палієнко М. Київська стара громада у суспільному та науковому житті України (Друга половина XIX – початок XX ст.) // Київська старовина. Київ, 1998. – №2. – С. 56.

він мало, про те до його слів прислухалися: усі його дуже поважали й любили»¹. Поміж громадських заходів початку 1870-х років, зініційованих безпосередньо В.Антоновичем, була справа упорядкування українсько-російсько-латинського словника та граматики. Та найбільш визначним громадським досягненням того часу, біля витоків якого стояв В.Антонович, стала збірка «Исторических песен малорусского народа», робота над якою тривала близько десятиріччя. Оцінюючи непересічну вагу цієї праці у розвитку українознавчих студій, М.Грушевський слушно вказував на «всенародно-політичне, революційне значіння цього історично-літературного діла»². Варіанти історичних пісень збиралися упорядниками з різних кутків України, для чого були налагоджені зв'язки з багатьма крайовими народознавцями, зокрема чимало прислужився цьому київському починанню відомий станіславівській громадській діяч М.Бучинський. При тому варто відзначити, що сам М.Драгоманов наголошував на антоновичевій переважній участі у підготовці «Исторических песен»: «По аптекарським терезам, коли вже їх сюди прикладати, мабуть вийшло б, що там було більше праці проф. В.Б.Антоновича, ніж моєї»³.

У цей же час поновлюються контакти В.Антоновича з національним рухом на західно-українських землях, започатковані ще на початку 1860-х років. Через згаданого М. Бучинського ним вживалися заходи з налагодження обміну книжковою продукцією між Київською громадою і львівським товариством «Просвіта». Під час приїзду до Києва К.Устияновича на початку 1872 року відбулися перемовини, зокрема з В.Антоновичем, щодо поповнення

¹ Михалевиц О. І. Спогад про В.Б.Антоновича // Рада. – Київ, 1910. – Ч.55. – 9 марта (22 березня). – С. 3.

² Грушевський М. Пятдесят літ «Исторических песен Малорусского народа» Антоновича і Драгоманова // Україна. – Київ, 1924. – Кн. 1/2. – С. 102.

³ Драгоманов М. Поправки до біографії М.Драгоманова // Житє і слово. – Львів, 1894. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 289.

видаля «Правди» й грошової допомоги на неї з боку княн. Наприкінці 1873 року В.Антонович підписав у числі інших київських громадян опублікований у часописі «Одкритий лист з України до редакції «Правди»», складений, певно, М.Драгомановим. Документ був спрямований як проти москвофільської «Руської Ради», що підтримувала централізм Австро-Угорщини, так і проти віднайденого у програмі народовців-федералістів (зокрема політичних брошурах С.Качали) клрикалізму¹. Нарешті, близько того часу В.Антоновичем була висунута ініціатива заснувати у Галичині національний культурний осередок з видавничими можливостями, яким стало незабаром утворене, головню на гроші наддніпрянців, Товариство імені Шевченка.

Беззаперечним центром громадської діяльності як В.Антоновича, так і всього київського українства середини 1870-х років став Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, відкритий на початку 1873 року. Крім підготовки до друку згаданої збірки історичних пісень, В.Антонович брав участь у його комісіях з опрацювання етнографічної програми, збирання й упорядкування інших фольклорних матеріалів, видання збірки творів М.Максимовича та проведення однюденного перепису населення Києва. Пряме відношення мав Південно-Західний відділ і до скликання у серпні 1874 року III археологічного з'їзду в Києві, секретарем та головним організатором якого був В.Антонович. З'їзд мав не лише непересічне наукове, а й національно-культурне, громадське значення, можливо, вперше не лише перед російським, але й європейським науковим світом демонструючи культурні здобутки саме української минувшини. Останній період діяльності Південно-Західного відділу (травень 1875 року – червень 1876 року) пройшов під головуванням В.Антоновича.

Безумовно, на цей час припадає найбільший розквіт Київської громади, з

---

¹ Одкритий лист з України до редакції «Правди» // Правда. – Львів, 1873. Ч. 19. 28 листопада. – С. 661–664.

яким слід пов'язати і піднесення ролі В.Антоновича в цьому, як бачимо, культурницькому русі. Як вказують сучасники, його ім'я, поряд з іменем М.Драгоманова, в 1875–1876 роках «в українофільських колах стало надзвичайно популярним»¹. Авторитет В.Антоновича зауважений і у середовищі Молодої громади – організації української молоді, заснованої у Києві на початку 1870-х років навколо Київської громади, перейменованої на Стару. Показово, що прихильність Молодої громади В.Антонович здобув не лише завдяки своїй популярності як науковця, але, передусім, як ідеолога національного руху, толерантного по відношенню до радикальніших суспільних течій, з якими він намагався віднайти дотичні точки. Адже на початку 1875 року О.Кістяківський констатував «відмінну репутацію» між молоддю В.Антоновича й М.Драгоманова, «з якої 50 відсотків треба відкинути на рахунок політики»². Тоді ж корифей Старої громади намагався відродити свою просвітницьку діяльність, беручи участь у спробі влаштування у 1874–1876 роках приватних жіночих курсів, організованих у помешканні Ф.Вовка. Сам господар читав гурткам молодих слухачок фізику й хімію, М.Зібер – політичну економію, М.Драгоманов – загальну історію, а В.Антонович виступав з лекціями з історії України³.

Початок антиукраїнської реакції середини 1870-х років поставив під загрозу бездоганну на той час суспільну репутацію В.Антоновича. Ще на початку 1874 року київський генерал-губернатор відхилив пропозицію

¹ Овсянко-Куликовский Д. Н. Воспоминания // Овсянко-Куликовский Д. Н. Литературно-критические работы: В 2-х томах. – Москва, 1989. – Т. 2: Из «Истории русской интеллигенции». Воспоминания. – С. 433.

² Відділ рукописів Російської національної бібліотеки, Санкт-Петербург. – Ф. 386. – Спр. 53. – Арк. 26.

³ Русов А. А. Волков Ф. К. Примечание к части «Свода», касающейся «сообщества украинофилов» // Былое. – 1907. – №6/18. – Июнь. – С. 156.

начальника Київської губернії відмовити В.Антоновичеві у посаді доглядача за благоустроєм початкового училища при Першій київській гімназії, зважаючи на звільнення його від нагляду поліції¹. Навіть начальник київського жандармського управління, даючи нищівну характеристику Південно-Західному відділові, всіляко намагався відокремити «всіма шанованого в той час доцента» В.Антоновича від решти його членів – київських громадян². У поданій попечителем Київської навчальної округи в середині 1875 року доповідній В.Антоновича рекомендовано з найкращого боку, при чому представлено як противника і борця з українофільською партією, від представників якої 1860-х років він нібито неабияк потерпів³. Такий благопристойний і, ясна річ, невідповідний образ одного з ватажків Старої громади, що склався здебільшого під впливом опіки М.Юзефовича, почав зникати, тим більше, що й особисті стосунки з голковою Київської археографічної комісії ставали дедалі прохолодніші. Вже після закінчення роботи контроверсійного за своєю суттю III археологічного з'їзду гоніння на українофілів було представлено у чутках арештами М.Драгоманова й В.Антоновича⁴. Влітку 1876 року, ймовірно, під впливом того ж М.Юзефовича

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. – Ф. 1. Спр. 11436. – Арк. 2 зв.–3.

² Новицкий В. Д. Из воспоминаний жандарма. – Москва. 1991. – С. 125.

³ Докладная записка попечителя Киевского учебного округа П.А.Антоновича товарищу министра просвещения А.П.Ширинскому-Щихматову об украинофилах (19 июля 1875 г.) // Общественно-политическое движение на Украине в 1863–1864 гг. Сборник документов. – Київ, 1964. – С.431.

⁴ Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. – Харків–Київ, 1931. – Т. 1. – С. 467.

було вирішено не залучати В.Антоновича до роботи спеціальної урядової комісії у Санкт-Петербурзі у справі «малоросійського партикуляризму», «оскільки п. Антонович належить до числа найбільш авторитетних та впливових представників малоросійського гуртка, незважаючи на те, що досі він дбайливо уникав усього того, що могло б поставити його на чолі того гуртка»¹. Від цієї ж комісії В.Антоновичеві самому ледве вдалося вберегтися, оскільки існували наміри переведення його на службу в гімназію у Вологді, та він готовий був, подібно до 1863 року, виїхати з родиною з Києва. Таємний указ 18 травня 1876 року, закриття Південно-Західного відділу, адміністративні репресії щодо старогромадівців і, нарешті, виїзд за кордон М.Драгоманова цілковито паралізували всі прояви національного життя в Києві, разом з чим мінімізувалася й громадська активність В.Антоновича. В листі до Б.Познанського він характеризував 1876 рік як «один з найбільш гірких років життя»².

Таким чином, до самого кінця 1880 року в В.Антоновича було забрано необхідний ґрунт для громадської роботи, бо й спорадичні збори Громади у той час «набули характеру зовсім інтимних бесід людей, що більш близько зжилися один з одним»³. Головна надія київських громадян покладалася відтепер на пропаганду української ідеології за кордоном. Так, навесні 1877 року київським цивільним губернатором було отримано анонімного листа про щосуботні збори за участю В.Антоновича Старої громади – «товариства радикалів-українофілів для видання у Женеві та Лемберзі революційних книг і журналів. Гроші для

¹ Центральний державний історичний архів України, м.Київ. Ф.КМФ-22. Оп. пер. 14. – Спр. 21. – Арх. 135 зв.

² Бужинський М. Листи В.Б.Антоновича до Б. С. Познанського // Україна. – Київ, 1928. – Кн. 5. – С. 101.

³ Науменко В. Александр Федорович Кистяковский и украинство (К 30-летию со дня смерти) // Украинская жизнь. – Москва, 1915. – №1. – С. 39.

цього збираються під виглядом пожертв на користь сербів, та до 6^{ти} тисяч карб. переслано через якогось Волкова колишньому місцевому професору Драгоманову в Женеву»¹. Згідно зі свідченнями А.Богословського та В.Веледницького, В.Антонович входив наприкінці 1870-х років до ради «організації українофілів-соціалістів» – «громади» та належав до числа її неможливих членів, «тому участь його у справах ради обмежувалася лише сприянням у розв'язанні питань, що виникали»². З поширенням земського руху в Російській імперії влаштовувалися у великих містах з'їзди земців для координації спільної діяльності окремих земств, причому був налагоджений зв'язок також з народницькими й ліберальними гуртками. На такій спільній нараді у Києві в другій половині грудня 1878 року, представленій головно чернігівськими земцями, взяли участь як представники українофілів В.Антонович, П.Житецький та В.Беренштам, «які прибули з метою відстоювати свої теорії проти пропозиції «конституціоналістів» про спільні дії у дусі конституції»³. Кардинально розійшовшись на з'їзді з революціонерами-народниками, громадівці, як видно, не знайшли спільної мови і з земською тактикою боротьби.

Стосунки В.Антоновича з окремими представниками офіційної влади наприкінці 1870-х років стають децю неоднозначними. Найбільша загроза, здається, почала відчуватися з боку його колишнього покровителя

¹ Російський державний історичний архів, Санкт-Петербург. – Ф. 1282. – Оп. 3. – Спр. 130. – Арк. 383.

² Свод указаний, данных некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях // Былое. – 1907. – №6/18. – Июнь. – С. 120, 123.

³ Из полицейских разследований 1882 года касательно «противоправительственных сообществ нестоль вредных» // Былое. – 1906. – №4. – Апрель. – С. 309.

М.Юзефовича, остаточний розрив з яким у 1878 році спричинив, зрештою, залишення В.Антоновичем Археографічної комісії. Її голова самочинно зняв з посади головного редактора, напевно, як не «цілком російську людину», по від'їзді останнього на початку 1880 року за кордон¹. Втім, роль М.Юзефовича 1860-х років у наступному десятилітті відігравав для провідника українофілів попечитель Київської навчальної округи П.Антонович, зокрема позитивно відписуючи у 1878 році міністрові народної освіти у справі присвоєння професорського звання В.Антоновичеві, який «ні в чому не проявив українофільських чи інших шкідливих тенденцій»². Не можна помітити жодної неприхильності також від генерал-губернатора М.Черткова, який при затвердженні В.Антоновича на посаді декана історико-філологічного факультету восени 1880 року ухилився від будь-яких негативних зауважень³. Однак, певний адміністративний тиск на В.Антоновича у цей час все-таки посилювався, внаслідок якого чинилися перепони навіть у читанні ним університетських лекцій – у 1879 році у викладах з археології Кавказу було

¹ Доповідна записка голови комісії М.В.Юзефовича київському генерал-губернатору О.Р.Дрентельну про кадрові зміни в комісії (16 вересня 1882 р.) // Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843 – 1921. Нарис історії і діяльності. – Київ, 1993. – С. 153.

² З офіційної характеристики на Володимира Антоновича, поданої попечителем Київського учбового округу Платоном Антоновичем міністру народної освіти графу Дмитру Андрійовичу Толстому // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х томах. – Київ, 1997. Т. 2. – С. 76.

³ Центральний державний історичний архів України, м.Київ. Ф. 707. – Оп. 261. – Спр. 32. – Арк. 5–5 зв.

знайдено «революцію»¹. С причини припускати до певної міри вимушений характер його річної закордонної подорожі 1880 року, під час якої поза інтенсивними науковими студіями В.Антонович дістає змогу відновити громадські заходи. Відбуваються зокрема його зустрічі з галицькими діячами, М.Драгомановим та П.Лавровим, з якими він обговорює національно-політичні справи. Нарешті, після тривалої перерви відряджений професор знову виступає на терені радикальної публіцистики, друкуючи у львівській відновленій «Правді» свою першу відому на сьогодні україномовну статтю «Міністерство графа Д.А.Толстого». Ця праця присвячена критиці п'ятнадцятирічної освітньої політики відомого міністра-реакціонера, який, за словами автора, «зробив все, що міг, щоби відвернути нарід від освіти»².

Обрання В.Антоновича на декана змушує його передчасно припинити відрядження й повернутися до Києва, де у грудні 1880 року він застє значне розрядження політичної атмосфери та загальне очікування демократичних, а саме конституційних змін. Кінець 1880 – початок 1881 року характеризувався в цілому поживавленням громадівської діяльності, яке захопило і В.Антоновича. У цей час генерал-губернатор М. Чертков подає міністрові внутрішніх справ підготовлену в його канцелярії записку з обгрунтуванням доцільності скасування заборони українського слова задля здобуття кредиту місцевого населення. «Київський поголос приписував авторство цієї записки проф.

¹ Александровський А. Спогади за професора Володимира Бонифатьевича Антоновича // Син України: Володимир Бонифатійович Антонович: У 3-х томах. – Київ, 1997. – Т. 1. – С. 352.

² Д-ж-в Міністерство графа Д.А.Толстого (Допис до «Правди»). Кам'янець-Подільський 27 квітня (9 мая) 1880 // Правда. – Львів, 1880. – Р. XIII. – Вип. II. – С. 102.

В.Антоновичеві», – твердив С.Щоголев¹. Тодішній настрій київського громадянства добре відбитий у промові В.Антоновича перед студентами на величезному вечорі, влаштованому в будинку університету на початку 1881 року: «Двадцять год терпів я і перебував разом з університетом тяжкої злигодні, великі переслідування, утиски, що боляче відбивались в душі, не давали їй спокою ані відпочинку і тільки дружня молодь, зі своїм ясним поглядом і вірою в ліпше майбутнє, зміцнювала в нас бадьорість і давала втіху. В.Б. завжди вірив їй і сподівається вже скорого здійснення цього кращого майбутнього для університетського життя, а разом і для всього студентства»².

Інтерес до громадської роботи пробудили в В.Антоновичі сподівання, принесені ревізією сенатора О.Половцева, який удався за рекомендаціями спершу до широко відомого авторитету київського професора, якому ніби показував навіть коректуру проекту лорис-меліковської конституції. Як зазначає К.Мельник-Антонович, збережена у рукописі стаття її чоловіка, названа згодом «Погляди українофілів», являє собою початок специфічного трактату про українську ідеологію, писаного взимку 1881 року спеціально для потреб сенатора³. У збереженому фрагменті статті викладено аргументи на користь етнічної особистості українців, а також зроблено спробу дати відсіч традиційним закидам та звинуваченням на адресу українофілів⁴. Паренті, необхідно згадати і тодішню участь В.Антоновича в ушануванні пам'яті

¹ Щоголев С. П. Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма. Киев, 1912. С. 65.

² Невидані слогади В. Г. Ляскоронського за Володимира Боніфатієвича Антоновича як професора // Україна. – Київ, 1928. – Кн. 6. – С. 75.

³ Мельник-Антонович К. М. До видання I тому творів В.Антоновича // Антонович В. Твори. – Київ, 1932. – Т. 1. – С. XLVI–XLVII.

⁴ Антонович В. Б. Погляди українофілів // Антонович В. Твори. – Київ, 1932. – Т. 1. – С. 238–250.

Г.Шевченка, що стало можливим у Києві лише через двадцятиріччя після голосних проведів його тіла в Капів у 1861 році. Відтак, у числі дванадцяти депутатів київської міської думи В.Антонович у лютому 1881 року виступив ініціатором названня однієї з міських шкіл іменем великого поета¹. А 1 березня 1881 року на урочистому засіданні Історичного товариства Нестора-літописця В.Антоновичем був прочитаний реферат «О воспроизведении исторических событий в поэзии Шевченко», який, безумовно, мав не лише науково-пізнавальне значення, а й справжній громадський резонанс, оскільки автор розглядав сторінки національної історії, ще й під патріотичним кутом зору².

День шевченкових роковин, проте, збігся із завершенням урядової політики лібералізму, край якій поклало вбивство Олександра II. Стара громада намагалася вдержатися на шляхові виборення прав українській нації, а В.Антонович навіть прилучився до написання передової статті 2 березня 1881 року в київській газеті «Заря», що перебувала якийсь час під його впливом³. Однак, невблаганний наступ суспільної реакції знищив надію на швидкі демократичні зміни та загнав у черговий раз усе свідоме українство в глухе підпілля. Новий політичний режим 1880-х років фатальним чином відбився на ідейно-тактичних орієнтирах В.Антоновича, довівши його до апатії й розчарування у можливостях дальшого легального поступу національної справи на терені Російської імперії. Суспільний же статус В.Антоновича, підточений допосами Ф.Куріцина, В.Велєдницького, А.Богословського кінця 1870-х років.

¹ Антоновскій О. Исторія литературы рускои. – Львѳвъ, 1891. – Часть III. – 1. Вѳдаѳль. – С. 425-426.

² Антонович В. Б. О воспроизведѳнии исторических событий в поэзии Шевченко // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Киев, 1888. – Кн. 2. – С. 145-149.

³ Бѳднов В. Життя й наукова дѳяльність професора В.Б.Антоновича // Студентскій вѳсник. – Прага, 1928. – Ч. 2. – Лютый. – С. 6.

значно похитнувся у 1884 році, коли інструкція Ф.Вовка щодо друку його творів у київських виданнях, передана через В. Мальованого, була захоплена поліцією в останнього, наслідком чого було притягнення В.Антоновича до жандармського управління¹.

Консервативні й антиукраїнські течії упогужились і в стінах університету Св. Володимира. Вже навесні 1881 року у відповідь на прохання В.Антоновича дозволити йому провадити розкопки курганів київської губернії з метою збагачення університетського музею старожитностей надійшла контрдумка майбутнього ректора, професора М.Рєшнєнкієвича з обґрунтуванням «несвочасності» такого відрядження, що «може надати привід до посилення збудження та поширення хибного поголосу»². Ще більших утисків у своїй службовій діяльності, викликаних його поступовою громадською позицією, професорові довелося зазнати згодом, під час вересневих студентських заворушень 1884 року, коли він потрапив до розряду небажаної професури. У листі Д.Толстого міністрові народної освіти зазначалося, що «у підбуренні настроїв студіюючої молоді посідала не останнє місце агітація з боку деяких професорів ліберального напрямку», серед яких названо і прізвище В.Антоновича³. Тінь на його репутацію кинуло і звинувачення у причетності до студентських бешкетів його студента Н.Молчановського. Перебування цієї нібито «неблагонадійної особи» у числі професорських стипендіатів попечитель Київської навчальної округи С.Голубцов пояснював «упливом складу професорів Історико-філологічного

¹ Козирев О. «Вільна спілка» і «Стара громада» // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича 11-12 грудня 1995 р. м. Київ. Доповіді та матеріали. - Київ, 1996. - С. 278.

² Державний архів Київської області. - Ф. 2. - Оп. 17. - Спр. 215. - Арк. 4.

³ Російський державний історичний архів, Санкт-Петербург. - Ф. 733. Оп. 149. Спр. 832. - Арк. 40.

факультету» і в першу чергу В.Антоновича¹. Звинувачень від останнього не відхилили ні його відсутність у часі заворушень у місті, ні видача ним поліції студента, який правдиво описав у листі професорові горезвісні події святкування 50-тирічного ювілею університету. Щасливо минути це загострення стосунків з університетською адміністрацією В.Антоновичеві вдалося завдяки заступництву генерала М.Драгомирова, як про те свідчить автор некролога². Імовірно, під тиском реакційної атмосфери в університеті та посиленого контролю за предметом і характером викладання В.Антонович, наскільки відомо, вже з 1883–1884 років розпочинає читати і приватно курси лекцій з дисциплін, що про них годі було здійснювати мову в імператорському навчальному закладі, – з історичної географії й історії Ірландії. Мабуть, зайвим буде згадувати, що за умов неофіційних читань професор мав змогу вільно висловлювати власні не лише наукові, але й громадські погляди, виховуючи у національному дусі як університетське студентство, так і слухачок Вищих жіночих курсів.

Характеризуючи громадську діяльність В.Антоновича 1864–1884 років у цілому та виділяючи у цих хронологічних межах два нестривалі періоди її відносного поживлення – 1873–1876 та рубска 1880–1881 років, треба прийняти за головне досягнення цієї діяльності її незгасання остаточно після тяжких ударів 1863, 1876 та 1881 років. Поступивши на державну службу до канцелярії генерал-губернатора, а згодом до імператорського університету, Антонович-службовець змушений був за довгі роки асимілюватися у тодішньому загальноросійському соціально-культурному середовищі, однак йому вдалося не відмовитися від національної самоідентичності й сповідуваних

¹ Центральний державний історичний архів України, м.Київ. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 274. – Арк. 437.

² В.Б.Антонович (Некролог) // Киевские вести. – 1908. – №67. – 9 марта. – С. 5.

у молодості демократичних принципів. При цьому реальні наслідки його регулярно придушеної громадської роботи, зорієнтованої на досягнення поступок національній справі з боку уряду, були до середини 1880-х років доволі скромні. Відзначаючи антоновичеву роль світоча у похмурих 1880-х роках, Д.Дорошенко так змалював тогочасну суспільну атмосферу: «Під впливом загальноросійського революційного руху ідеї національної автономії та культурної самостійності значно занепали у середовищі українського суспільства, викликаючи до себе неприязнь. І треба було бути глибоко переконаним у міці логічного процесу розвитку пригнічених народів, аби захищати в ті часи засади української національно-культурної незалежності»¹. Таким чином, названий двадцятирічний період, у якому В.Антоновичеві належало радше місце негасимого символу української ідеї, аніж її активного втілювача, може бути визначений як період його поступової ідейної переорієнтації та істотних змін у стратегії виборення України, що призвели у кінцевому підсумку зокрема до державно-політичних заходів, базованих на «політиці власного ґрунту і сили». Вбачаючи у другій половині ХІХ століття «часи вироку смерті України, як нації», Ю.Лавріненко твердив, що «Антонович зумів забезпечити переможну політику власного ґрунту і власної сили, яка касувала ворожі вироки»².

В основі цієї політики лежала білянаукова доктрина історичної витривалості духовного потенціалу нації, розвинута вченим на підставі головним чином антропологічної аргументації. Принагідно слід підкреслити факт впливу окремих висновків з історичних праць В.Антоновича на його громадсько-політичну програму, що було зауважено у свій час у тому, що

¹ Doroszenko D. W. Antonowicz // Świt. – Kijów, 1906. – №1. – Grudzień.

S. 17

² Лавріненко Ю. Українська «політика власного ґрунту і сили» Володимира Антоновича // Сучасність. 1985. – Ч. 6 (290). – С. 76.

жоден з українофілів «не міг щільно й ясно викласти засади своїх поглядів, за винятком лише В.Б.А., патріотизм якого тримається на суворо проведених наукових доказах»¹. Головний зміст етнічної антропології вченого полягає у статичності й внутрішній захищеності сукупності «внутрішніх ознак» кожного народу, яка становить національний тип, за яким можна чітко диференціювати навіть споріднені нації. Національний тип, як вказує В.Антонович, складається з ознак соматичних (суто антропологічних) та інерваційних – «функціонування системи нервової», розглядові якої приділено особливу увагу. Аналіз певного роду етнопсихології В.Антонович намагався пов'язати з поясненням глобальних історико-культурних процесів: «Від міри чулості, від того, як народ переймається враженнями околичніми, залежить характер народу, його суцільність і стан політичний, на останку вдатність його до розвитку»². Те, що антропологічні теорії В.Антоновича не слугували виключно науковим цілям, а були радше спрямовані на підпертя певних національно-ідеологічних концепцій, свідчать його красномовні порівняння українського з російським, польським, а згодом і білоруським національними типами³.

Центральні висновки антропологічних та етнопсихологічних міркувань історика, безсумнівно важливі для розуміння вже цілкомито усталеної на середину 1880-х років ідеологічної платформи його громадсько-політичних заходів, зводилися до таких прокожень. По-перше, однозначно констатувалася наявність цілком окремішньої української нації зі своєю власною, притаманною

---

¹ Оди́нец П. К вопросу об украинском народничестве // Киевская старина. – Киев, 1906. – Кн. 5–6. – С. 338.

² Низенко Три національні типи народні // Правда. Львів, 1888. Р. XIV. – Вип. III. – Грудень. – С. 162.

³ Харченко В. Етнічна антропологія в науковій концепції В.Б.Антоновича // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича 11–12 грудня 1995р. м.Київ. Доповіді та матеріали. Київ, 1996. – С. 449.

лише її самій, історичною долею, матеріальною й духовною культурою. Цим давалася рішуча відсіч усіляким асиміляційним та паннаціональним доктринам історичних націй-сусідок. По-друге, згідно з поділом національних ознак на «внутрішні» й «зовнішні», втрата українцями останніх не є вирішальною для збереження себе як нації. До таких «зовнішніх» ознак вчений зараховував зокрема мову, внаслідок чого не розцінював уживання російської як руйнівний чинник, бо «уважав, що українці й москалі так різняться між собою, що навіть якби почали говорити однією мовою, то їх це ніяк не наблизить...»¹ По-третє, визначальні для нації «внутрішні» духовні ознаки загубити практично неможливо, навіть під тиском урядової антинаціональної політики. Така постановка проблеми національних меншин у багатонаціональній імперії вселяла оптимізм та спонукала до підтримки національно-культурного відродження українців у Росії. В. Антонович так накреслював шляхи його подальшого розвитку: «Без жодного сумніву, у нас здобуття національних прав пізніш трапиться, але в міру того, як національна свідомість буде ширитися в маси, і тут будуть забезпечені народові права культурно-національного життя»².

На ґрунті заявленої окремішності українців і прагнення до розвитку їхньої культури В. Антонович, спровокований уніфікаційною політикою самодержавного режиму, вдався до істотного перегляду відносин з носіями російської та польської національної ідеї та гегемонії. Якщо його наприкінці 1850-х – початку 1860-х років був однозначно спрямованим проти польського шляхетського месіанства, в боротьбі з яким він ішов на компроміс з ідеологією російських офіційних кіл, то вже на середину 1880-х років В. Антонович не дозволяє собі жодних поступок у бік російського культурного універсалізму, дедалі тверезіше оцінюючи вагу порозуміння з польським чинником. Як

¹ Гридень К. (М. Мухин) Матеріали до життяпису О. Теліги // Теліга О. Збірник. – Детройт–Нью Йорк–Париж, 1977. – С. 251.

² Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. – Київ, 1991. – С. 211.

зазначає М.Грушевський, його вчитель був «зловий вважати Поляків – після провалу останнього польського повстання, до певної міри «товаришами по нещастю» народности української, він прихильніше оцінював її [польську стихію – В.Х.] – і легше почував себе серед неї, ніж серед великоруської...»¹ Спостерігаючи за методичним нищенням тих «зовнішніх» атрибутів української нації російською державною машиною, Антонович-чиновник, сам складаючи її частину, живив презирливе ставлення до культурної гегемонії Санкт-Петербурга, чим викликав доволі справедливу оцінку «ненависника Росії»². Так діяч польського молодіжного руху в Києві 1880-х – 1890-х років Я.Е.Хмелевський, що особисто добре знав видатного українського громадівця, підкреслював цю його рису: «Ненавдив Москву всіма фібрами душі»³. На цій підставі В.Антонович був переконаний у шкідливості сприйняття українцями російських культурних цінностей та орієнтував їх на оригінальні західні зразки. «Коли Українці будуть засвоювати загальнолюдські ідеї й вищу культуру з творів західноєвропейської думки чужоземними, більш далекими мовами, то вони не будуть так утрачати свою рідну мову, як тепер, вони будуть намагатись висловлювати ці ідеї своєю мовою і цим сприятимуть її розвитку, а разом з тим і розвиткові рідної літератури й культури»⁴. Власну негатию користування російською призмою В.Антонович підкріплював компрометуванням рівня самої великодержавної культури: «Не можна булюб і чекати, щоб російський роман

¹ Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. – Київ, 1928. – Кн. 5. – С. 7.

² Могілянський Н. М. Трагедія України. (Из пережитого в Києве в 1918 году) // Архив русской революции. – Берлин, 1923. – Т. XI. – С. 85.

³ Chmielewski J. E. Pierwsze lata korporacji studentów polaków w Kijowie (R. 1884–1892). Garść wspomnień. – Warszawa, 1939. – S. 20.

⁴ Флунова-Щербина С. Пам'яті В.Б.Антоновича (Сторінка споминів) // Україна. – Київ, 1928. – Кн. 5. – С. 97–98.

був чим іншим, як не епопеєю переполоху та запеклості: вищі верстви розпустні та переняті жидівсько-німецькими елементами, нарід півтатарський з візантійською барвою, лебгато університетів з усіми новинами французької та німецької науки по містах, що стоять серед степів...»¹

Порівнюючи правові здобутки галицьких українців у конституційній Австро-Угорщині з неуспіхами національних домагань на терені Російської імперії, В.Антонович, перейнятий головно ідеєю шлекання української культури, дедалі ближче у своїх прагненнях підходив до питань політики, як внутрішньої, так і зовнішньої. Згідно його теорії національних типів, як зауважував П.Тучапський, «великороси - з природи деспотична, хижацька нація, і тому єдиний порятунок України - її відокремлення від Великої Росії та, у зв'язку з міжнародним положенням, з'єднання з Австрією»². Справжніх поглядів київського історика на проблему державного співжиття України з Росією дошукатися важко, однак можна припустити, що, прожгуючи *офіційно* костомарівську теорію взаємодоповнюваності й конечної єдності обох націй, він насправді тримався сепаратистичних переконань. Приміром, слухач антропологічних викладів В.Антоновича С.Шелухин згадував у 1908 році, як професор учив, «що за теперішніх умов історичного життя народів і держав, ні великоруси, ні українці не могли б існувати окремими державами та що лише спільний їх побут дає сильний матеріал для державності»³. Але вже у 1926 році, описуючи зміст цих лекцій, той самий С.Шелухин подавав слова В.Антоновича так: «Єднання політичне між Москалями та Українцями протиприродне і без

¹ Турист Лист подорожного. Мадрид, 12 січня 1889 // Правда. Львів, 1889. Р. XIV. - Вип. VI. - Марець. - С. 451.

² Тучапский П. Л. Из пережитого. Девяностые годы. - Одесса, 1923. - С.33.

³ Известия XIV Археологического Съезда в городе Чернигове. - Чернигов, 1908. - №4. - 1-15 августа. - С. 31.

насильства над Українцями не можливе. Тому балачки про одну державу, в тім числі й про федерацію, зайві, як про річ протиприродну, тому шкідливу. У Москалів і Українців о стільки різні психології, різні етики, різні взаємовідносини і різні поняття та світогляди, що політично їм треба жити окремими державними організаціями»¹. Незаперечним, втім, лишається той факт, що початок входження чистого культурника В.Антоновича у політику ґрунтувався, крім невдалого досвіду легальних заходів, на виробленій ним самим науковій підставі.

Отже, в другій половині 1880-х років, за слушною оцінкою Л.Василевського, В.Антонович, «який після майже тридцятилітньої наукової праці та пропаганди цілковитого утримування від будь-якої політики, визнав, що подальший розвиток українофільства на цій платформі може принести лише шкоду Україні»². Змагання за запровадження конституції у Росії, сподівання якої були все ще сильними, стали поєднуватись від цього часу зі значно радикальнішою зовнішньополітичною комбінацією, пов'язаною з напруженням австро-російських відносин. Суть її полягала у підтримці Австро-Угорської імперії у разі воєнних дій з метою об'єднання всіх українських земель у межах західної конституційної монархії, внутрішня політика якої була сприятливішою для національного розвитку. Така перспектива цілком збігалася й з уявленням В.Антоновича про бажаність для України федеративного зв'язку, причому в союзі з південними й західними слов'янами. Полемізуючи з М.Драгомановим з питань державного устрою й орієнтації на Росію, він у зв'язку з цим писав, «що, безперечно, укр[аїнст]во неможливе без федеративно-автономічних прагнень, але що, прикладаючи всі реальні на сьогодні шанси, я і більшість моїх знайомих

¹ Шелухин С. Українство 80-их років XIX в. і мої зносини з Ів. Франком // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1926. – Т. XC. – Кн. VII–VIII. – С. 272–273.

² Wasilewski L. Ukraina i sprawa ukraińska. – Kraków, [1912]. – S. 143.

масмо більше надії на здійснення федералізму південно-західно-слов'янського, ніж російського, та що таку форму вважали б за бажанішу»¹. Ідучи слідом за визначенням В.Липинського, І.Гирич правильно охарактеризував цю ідеологію «австрофільства» київського професора середини 1880-х років як специфічну форму самостійності, що ніби не узгоджувалася з його оцінками як культурника². Насправді ж тут слід розуміти ідею політичної самостійності як вторинну, збудовану на основі ідеї крайньої національно-культурної самостійності, що виступила центральним і єдиним, по суті, стимулом до розробки всіх державно-політичних теорій. Ще більш радикальне враження виникло з побачення з В.Антоновичем влітку 1885 року М.Павлик, на підставі чого він писав, що «ост[анніми] роками, на Україні, стан річей змінив ся в головнім», а саме, певно, «в тім, що тоді Українці – прихильники Антоновича – задумали були відірвати ся від Росії, в осібну державу, а не добивати ся політичної волі в звязи з Росією...»³ Що розумів у той час В.Антонович під «осібною державою» та які бачив шляхи для її побудови – залишиться загадкою, проте цей неймовірний намір не стільки свідчив про напрям практичних заходів його кола, скільки відбивав його загальний ангіросійський настрій та явну еволюцію політичного мислення. Тому не можна не погодитися з суворою оцінкою В.Дорошенка «австрофільського» сепаратизму старих українофілів: «Той факт, що дехто з київських громадян 80 рр. від часу до часу висловлював принагідно сепаратистичні думки, бажаючи в сподіванню

¹ Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1937. – Т. I: Листування Київської Старої Громади з М.Драгомановим (1870-1895 Р. Р.). – С. 29.

² Гирич І. М.Грушевський та В.Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича 16-18 березня 1993 р. м. Київ. Доповіді та матеріали. – Київ, 1994. – С. 153.

³ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895). – Чернівці, 1910. – Т. IV (1882-1885). – С. 433.

російсько-німецької війни, щоб Україну забрав австрійський цесарь (В.Антонович, О.Кониський), справи не мине. Від цих зітхань до боротьби за власну державність було ще дуже далеко...»¹

Уявлення про оптимальний для України соціально-політичний лад В.Антонович не пов'язував, як видно, з поширеною тоді соціалістичною теорією, втілення якої, на його думку, не стояло на порядку денному взагалі. «Се діло «отдаленного» будущего, – твердив учений, – Се ідеал, до якого простують люде, а не программа «ближайшого» часу. Хоч би трохи нам податися вперед – и то булoб не згірше. (...) ...современному чоловікові, з його ненавистю, завидливністю, жагою до личного благополучія, далеко йому до того, щоб в житті «воплотить» ідеали соціалізма»². До його програми не входило і змінювати існуючий політичний устрій шляхом масового повстання – підготовка останнього не видавалася В.Антоновичеві справою однієї людини чи навіть організації, бо він констатував відсутність об'єктивних до цього передумов. «Народні рухи на загод не робляться, нарід можна тільки готувати до них, а як обставини наспіють, то й найменшої зачіпки досить буде, щоб зайнялася революція. (...) Наперед знати, коли це може бути, не можна ніяк, треба тільки готувати матеріал та творити в масах потрібний настрій», – вчив кївську молодь прозорливий старогромадівець³. Безумовно, ці слова стосувалися більшою мірою громадської діяльності молодшого покоління, ніж виражали реальні наміри їхнього автора. Але навіть за умов явного утримання

¹ Дорощенко В. Значіння «України ітредент-и» в історії розвитку української національної свідомості // Бачинський Ю. Україна ітредента. 3-с вид. – Берлін, 1924. – С. VIII–IX.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. – Ф. X. – Спр. 5804. – Арж. 2.

³ Беренштам-Кістяковська М. Українські гуртки в Київі другої половини 1880-их та початку 1890-их років // За сто літ. – Кієв, 1928. – Кн. 3. – С. 209.

від активної політичної боротьби, спрямованої на повалення російського самодержавства, В.Антонович чітко усвідомлював неминучість радикальних політичних трансформацій у країні, досить точно передрікаючи їхній час та характер. У цьому контексті А.Маршинський так занотував сподівання свого вчителя: «Оглянувши вихідні моменти і головні точки російського державного життя, він передбачав конечність революційної зміни політичного режиму в Росії за 30–40 літ. «Ми, говорив він, своїм спокійним голосом про себе й своїх ровесників – мабуть не дочекаємось цієї зміни; але ви, панове, звертався до нас: її побачите, переживатимете»¹.

Плекаючи, таким чином, радикальні політичні плани, доходячи в цьому навіть незалежницьких міркувань, В.Антонович у той самий час цілковито усувався від питань соціально-революційної пропаганди. Якпо зважити при тому на його союзницьку переорієнтацію з росіян на поляків, можна буде визнати сповідувану ним на рубежі 1880–1890-х років громадсько-політичну ідеологію буквально за діаметрально протилежну зразкові початку 1860-х років. За два десятиріччя, що розділяють періоди найбільшої громадської активності В.Антоновича, ним були усвідомлені, певно, пріоритети національного розвитку перед соціальним, політичних заходів «згори» перед суто культурницькими «знизу», сепаратизму в ім'я оборони культури перед об'єднанням з тією ж метою. Коренів цих ідейних змін ватажка київських українофілів треба шукати як у нещасливому досвіді громадської роботи 1860–1870-х років, так і у науковій розробці ним українознавчої теорії.

При завершенні характеристики ідейного світу В.Антоновича 1880–1890-х років необхідно зауважити, що навіть найбільш зважене й аргументоване розкриття цієї сфери приречене на неминучу віддаленість від дійсності. Адже максимальна прихованість на той час його справжніх

---

¹ Маршинський А. Спомяни (1884–1888 р. р.) // Календар-альманах «Дніпро» на рік 1923. – Львів, 1923. – С. 98.

політичних переконань спантеличувала вже тоді не тільки урядівців, для яких він став «таємним, спритним, здатним ховати нитки своїх задумів, небезпечним ворогом; для одних – головою сепаратистичного українофільства, який мріяв і працював таємно, як заколотник, над відновленням самостійності Малоросії, для інших – прихованим Поляком, який, дивовижно вдатно ховаючи свою справжню фізіономію під маскою Малороса, потайки працював над відновленням Речі Посполитої»¹. Щирі громадсько-національні прагнення В.Антоновича були відомі хіба найінтимнішому колу кількох друзів, якщо взагалі були відомі кому-небудь. «Чи був він християнином чи соціалістом, пошукував себе поляком чи росіянином? Про яке майбутнє мріяв він для своєї найближчої батьківщини Малоросії? Чи справді вірив він у особність та відокремленість «українського» народу? Всі ці питання лишалися без відповіді навіть за відносин близького знайомства», – зазначав А.Стороженко². Внаслідок цієї обставини реконструювати громадську ідеологію В.Антоновича доводиться великою мірою на підставі аналізу окремих фрагментів не менш, щоправда, законспірованої його діяльності. У будь-якому разі, розглядаючи послідовно щабелі політичного мислення колишнього хлопомана, потрібно сприймати їх у світлі цінної щоденникової нотатки О.Кістяківського: «Про ідеї Антоновича, дивлю, я нічого певного сказати не можу. Тобто я кажу про подробиці ідеї малоросійської. Що вони в голові Антоновича дуже ясні й дуже певні, це безсумнівно. Вони, можливо, ясніші й певніші, ніж ми гадаємо. В усякому разі, ймовірно, вони радикальніші, ніж оця видима оболонка його

¹ Линниченко И. Владимир Болыфатьевич Антонович. 1830–1908 // Линниченко И. А. Речи и поминки. Сборник статей по истории русской литературы и биографических воспоминаний. – Одесса, 1914. – С. 264.

² Царинный А. Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. – Москва, 1998. – С. 171.

натури, скромної, далекої від будь-якої різкості»¹. Це застереження дало право дещо розширити межі припущень стосовно найменш з'ясованих рис громадської позиції В.Антоновича.

У тісному зв'язку з його ідейною еволюцією стояла й поступова трансформація методів упровадження нової програми, стратегії громадських заходів та дипломатії поведінки в цілому. Початки антоновичевої політики охоплювали якісно нове розроблення як глобальних організаційно-територіальних орієнтирів, так і дрібніших тактичних напрямів на персональному рівні. Безумовний вплив на ствердження у них підходах справило на В.Антоновича ознайомлення з західною правовою практикою й конституційно-парламентською боротьбою під час закордонних відряджень. На початку першого з них, 1880 року, Ф.Вовк занотував своє враження від громадського обличчя В.Антоновича ще зразка 1860–1870-х років: «Навдивовижу консервативний та трохи не реакційний настрій в Ан[тонови]ча – все та ж тема – «на буксир»... Зовсім «стара стала»!.. Чи оживить його європейське життя й думка?»² Як мандрівка 1880 року, так і особливо літа й осені 1885 року до Західної Європи і зокрема Галичини затвердили В.Антоновича у першорядній необхідності реалізації української справи на галицькому ґрунті та нав'язанні тісних взаємин з тамтешніми, причому не лише українськими, колами. Підтримка Галичини зможе, як він уважав, сприяти ходові демократичних перетворень у Росії. Вже на 1891 рік була сформульована стратегічна програма дій В.Антоновича та його прибічників-правобережців (О.Кониського, Ф.Вовка), які «змагают на підставі западної науки «скорим темпом» приготувати конституційний устрій на Україні [...] живо інтересуют ся

¹ Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885): У 2-х томах. – Київ, 1994. – Т.2 (1880–1885). – С.74.

² Науковий архів Інституту археології Національної Академії Наук України. – Ф.А. – Спр. В-339а. Арк.8.

справами Галичини і старают ся вплинути на політику Галицьку в тім напрямку (,) щоби поладити ненависні відносини між поляками а русинами в Галичині, щоби спори ті і міжособиці між поляками а русинами не відбивали ся по Україні таким поганим ехом як дотепер (,) через що всякі змагання до федерації народів на автономічних засадах в Росії не могли поступити наперед»¹.

Задля впливу на культурно-політичну ситуацію у підавстрійській Україні В.Антонович потребував надійного союзника, що мав би подібні до його національні орієнтири. У ролі організаційної опори для політики київського професора виступила народівська партія, члени якої, за його оцінкою, є «найбільш самосвідомі»: «Порівняючи сю групу з іншими – вони стоїть без порівнан[н]я висче и розумінням принципа и практичної користи и ясностію переконання і політичним тактом»². Переймаючи інтересами в першу чергу нації як такої, поміркованість і зваженість у постановці мети та її досягненні, схильність до компромісу й незахоплення соціальними теоріями були тими рисами народівців, що своєю спорідненістю не могли не підкупити В.Антоновича. Його тактичні настанови здобули в свою чергу в особі народівських провідників послідовних та відданих речників, за окремими політичними кроками яких можна до певної міри судити про політичні тенденції їхнього київського натхненника. Зокрема, одного з видатних лідерів цього напрямку, О.Барвінського, В.Антонович утвердив, за його ж словами, у необхідності «супроти попередньої, більше негативної політики провадити політику позитивну й активну, отже висказувати не тільки кривди й потреби народу, але й ставити конкретні завдання в конкретній формі; бути в

¹ Переписка Михайла Драгоманова з дром Теофілем Окуневським (1883, 1885–1891, 1893–1895). – Львів, 1905. – С. 159.

² Листи Володимира Антоновича до Михайла Грушевського за 1889–1900 роки // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х томах. – Київ, 1997. – Т. 1. – С. 259.

домаганнях уміркованим і оглядним, незрїкаючися однак жадного з наших прав...»¹ Як бачимо, В.Антонович виявив себе прибічником жорсткої національної лінії, яку у Львові можна було сформулювати більш категорично, ніж у Києві. Та разом з тим, у Галичині він проявив ту схильність до кооперації з урядовим та навіть ворожим табором, до якої не дозволяв собі вдагтися у Росії, бо на західному ґрунті дивіденди від будь-яких політичних комбінацій, певно, видавалися йому реальнішими. Крім того, саме у Львові можна було досягти згоди з поляками, на яку В.Антонович покладав великі сподіванки та яку вважав знаряддям у боротьбі за національні права у Росії. Через те і народовцям у їхній політичній тактиці він радив «супроти Поляків і правительства не загороджувати дороги до порозуміння, не ставати на становищі непримиримости»². Важливо, що, спираючися на організаційний потенціал та зв'язки народовської партії, В.Антонович залишався «відкритим» і для представників інших течій у Галичині, зокрема контактував і з консервативними католицькими колами, і з москвофілами, і з радикалами, і з молодіжними гуртками. Дійти навіть цюнайменьшої згоди з якомога ширшими політичними сферами, заручитися їхньою підтримкою хоч задля дрібної справи на користь національному розвиткові, не поступившись при тому в питаннях принципових, – було насправді метою всіх галицьких перетрактацій В.Антоновича.

Цілком відмінним чином склалися у цей час його відносини з іншими громадськими течіями у підросійській Україні та їхніми речниками в еміграції.

¹ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту української літератури ім. Т.Г.Шевченка Національної Академії Наук України. – Ф. 135. – Спр. 23. – Арк. 258.

² Відділ рукописних фондів і текстології Інституту української літератури ім. Т.Г.Шевченка Національної Академії Наук України. – Ф. 135. – Спр. 4. – Арк. 106.

Після не дуже вдалих спроб порозумітися з гуртком чернігівських земців-конституціоналістів на рубежі 1870–1880-х років В.Антонович, здається, не шукав більше нагоди стати на спільну платформу з російськими організаціями, як унаслідок своєї непохитної національної позиції, так і несприйняття соціально-революційних гасел, що надзвичайно поширилися. На 1880-і роки припадає і значне ідейно-тактичне розшарування у середовищі київських громадівців, яке відчутно послабило визначну роль В.Антоновича, що в ній у 1860-х і навіть 1870-х роках не було сумніву. До явного відсторонення Молодої громади, яка дедалі частіше дивилась на патріархів-українофілів як на пережиток часу, додалися серйозні розходження з так званими лівобережцями, представленими передусім П.Жигецьким, В.Науменком, С.Трегубовим. Крім особистих антагонізмів, незгоди цього гуртка з правобережцями в особах В.Антоновича та О.Кониського точилися на ґрунті національно-політичному. Обстоювані останніми рідше відрубність від російської культури і держави, прозахідна (до певної міри пропольська) орієнтація з увагою на Галичину, втручання у політичні справи із прагненням нагальних змін стикалися з опозицією лівобережців у вигляді проросійської лояльності, очікування поступової суспільної лібералізації та цілковитого утримання від політики. Нарешті, роз'єднаність В.Антоновича з київськими радикалами (головно М.Ковалевським) та їхнім еміграційним провідником М.Драгомановим стався через крайній соціальний ухил останніх та, що не менш важливо, через їхні зливу-таки москвофільські настрої. Стосунки з найпомітнішою постаттю тогочасного українського руху М.Драгомановим не були рівними внаслідок цієї причини ще на початку 1870-х років, коли В.Антонович та інші громадівці лаяли його «за статті у В. Європи, а особливо за скептицизм до теперішнього театрального-музикального настрою нашої киевської громади»¹. Після виїзду

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871–1877. – Львів, 1910. – С. 305.

М. Драгоманова за кордон взаємне напруження у стосунках зростало мало не щороку, залагодити яке мали на місі відвідини його В. Антоновичем у 1880 році, під час яких, однак, міцної згоди досягти не вдалось, певно, через незадоволення візитера наміром видавати українську збірку «Громада»¹. Безоглядний радикалізм М. Драгоманова, його союз з галицькими радикалами та крайня розбіжність у поглядах на російські орієнтири привели і його особисті стосунки з В. Антоновичем на середину 1880-х років до критичної межі.

Цікаво, що і невеличке коло найближчих спільників В. Антоновича у цей час не творило собою якого-небудь єдиного гурту, бо його громадсько-політичні переконання і тактика були настільки оригінальні, що навіть в особі О. Кониського не знаходили беззаперечного прийняття й наслідування. Мачоци на увазі участь останнього в новоєрівських домовленостях, колишній поляк-хлопоман «уважав, що лівобережці не розуміють польського питання і тому їм не треба в цю справу взагалі мішатися»². Опинившись, таким чином, фактично поза всіма громадськими угрупованнями, В. Антонович удався до індивідуальної політики й дипломатії, наголошуючи на ефективності такого шляху перед організаційним: «Я тому, за теперішнього стану суспільства та рівня його мозкових сил, вважаю будь-яку організацію неможливою й спроби до неї шкідливими. Особисто кожен значно вільніший у приступих йому суспільних колах, може стисувати особистим тактом свої дії та діяти за власною ініціативою на свій страх і звіт»³. Хоча вже з початку громадської

¹ Козирев О. Ставлення В.Б.Антоновича до закордонної місії М.П.Драгоманова // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича 16-18 березня 1993 р. м. Київ. Доповіді та матеріали. – Київ, 1994. – С. 163.

² Антонович М. О.Кониський і М.Грушевський // Український історик. – 1984. – № 1-4 (81-84). – С. 60.

³ Антонович М. Недруковані листи В.Б.Антоновича до Ф.К.Вовка (з архіву УВАН) // Український історик. – 1989. – № 1/3 (101/103). – С. 92.

діяльності беззмінно пов'язана з якимось гуртом – постать В.Антоновича все ж завжди відзначалася помітною особістю, у своєму середовищі, та з другої половини 1880-х років ця «особість» перетворилася на найбільш прикметну рису його, як громадського діяча. «Політика власного ґрунту і сили» передбачала, отже, не лише виняткове оперття на потенціал нації, але і на власну спроможність. У просуванні своєї політичної ініціативи В.Антонович робив ставку відтепер не на потужність організації, а на дієвість особистих зв'язків: «Живучи на світі в згоді з людьми, багато можна зробити дещо потрібного через особисті відносини до людей»¹. Варто підкреслити, що прихильним ставленням він намагався заручитися не лише у середовищі потенційних союзників, але й явних політичних супротивників, що мали вплив та об'єктивні переваги.

Окрім зазначених вище рис новій політичній тактиці В.Антоновича притаманними були поміркованість та постановка реальних завдань. Учений був переконаний, що на центристській основі легше буде здобути собі спільників, не втрапивши при тому в явну немилість офіційних сфер. З цієї причини він не дотримувався ліворадикальних методів досягнення цілей, сформульованих у свою чергу в якомога ліберальніший спосіб. Як свідчать його учні, В.Антонович «був ворогом крайнощів, насилля й радикальних догматичних положень; його думка: чим більша крайня людина, тим вона нетерпиміша й деспотичніша; у таких людей різкими є переходи від однієї крайності до іншої»². Треба відзначити також і надзвичайну гнучкість

---

¹ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту української літератури ім. Т.Г.Шевченка Національної Академії Наук України. Ф. 135. Спр. 25. Арк. 411.

² Верзилов А. Воспоминания об В.Б.Антоновиче // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып. VII. – Прил. XIII. – С. 94.

антоновичевих громадських заходів, що доволі оперативно корегувалися відповідно до змін зовнішніх умов. Він ніколи не боронив абстрактних та задалегідь утопічних теорій громадської боротьби, слідуючи інколи мінімалістським, зате цілком продуманим, здійсненним постановам. «Головою об мур він ніколи не бився, це не в його натурі було і це було йому непотрібно, бо вмів він знайти в тому суцільному, здавалось, мурові таку щілину, крізь яку й проносив свою контрабанду», – занотовував це рідкісне у політичних діячів відчуття реальності В.Антоновича С.Єфремов¹. Безумовно, лишилося недоторканим та мати водночас такі значні і виправдані в історичній перспективі нації результати своєї громадської праці за абсолютно несприятливих обставин – є однозначною заслугою утверджені В.Антоновичем наприкінці 1880-х – на початку 1890-х років стратегії політичних заходів.

Перехідний характер означеної доби, протягом якої простежується утримання В.Антоновича від голосних громадських учинків, полягав у поступовому вичерпанні його громадянства як такого, пошукові якісно нових форм втілення української ідеї. Усі його національні прояви цього часу були обмежені суто науковими рамками, в яких, щоправда, готувався ґрунт для розвитку національно-політичної теорії. Головний зміст ідейної трансформації В.Антоновича 1860–1880-х років полягав у виробленні засад диференційованого націоналізму та пов'язаних з ним еспаратистичних тенденцій, тактичної – у вквнвсному виходові на галицький терен, проведенні особистої ініціативи за широкого союзництва. На основі цих змін можна узагальнити вказане двадцятиріччя відносної громадської пасивності В.Антоновича як його перехід від напряму аполітичного культурництва до культурництва політичного, з відмінною національною акцентуацією та

---

¹ Єфремов С. Про дні минулі // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х томах. – Київ, 1997. – Т. 1. – С. 433.

гнучкішими тактичними засобами.

За збереження певної спадкоємності з хлюпоманською ідеологією та способом дій В.Антоновича 1857–1863 років, що представляли радше романтично-народницький тип діяча, – його національний світогляд та дипломатія доби другого піднесення громадської активності виражали, можливо у зародковій формі, вже новітній напрям боротьби за українське відродження, який ствердиться, принаймні у Російській імперії, на початку ХХ сторіччя. Заходи хлюпоманів зі збереження й пропаганди самобутньої культури українського народу В.Антонович оформить на рубежі 1880–1890-х років лише у політичну оболонку, надавши ідеї просвітництва конкретнішого західно-європейського, а точніше антиросійського змісту. Значно поміркованіший та виступавіший у громадських зносинах у Галичині, опинившись водночас поза Старою громадою, В.Антонович тримається політики «власного ґрунту і сили», спираючися на особисту дипломатію та незнищенну культурну потугу нації.

РОЗДІЛ 5

ДРУГИЙ ПЕРІОД ПІДНЕСЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПОЗА ГРОМАДОЮ (1885–1908)

Хоча вже з середини 1880-х років громадські інтереси В. Антоновича були досить чітко скеровані на Західню Україну, саме київське життя найбільше стимулювало його до наступних кроків у галицькій політиці. Бачачи й усвідомлюючи національні потреби та їхню приреченість у Росії, він усіляко намагався реалізувати власну громадську програму для українців за кордоном. У цей час діяльність В. Антоновича в Києві набула відмінних орієнтирів, передусім унаслідок відходу від Старої громади, її попередньої стратегії та світогляду.

Причини цього розриву полягали як у розбіжностях з попереднім громадівським напрямом, так і у крайньому загостренні особистих стосунків зі старогромадівцями-лівобережцями. Несприйняття ними В. Антоновича базувалося на невдоволенні тими індивідуальними заходами, що він їх почав уживати, а також на негативній оцінці окремих протегованих ним осіб, до числа яких зараховують часом К. Арабажина й К. Мельник. Час фактичного розходження з Громадою вказується сучасниками в межах 1883 – початку 1890-х років, хоча його, безумовно, можна конкретизувати періодом 1885–1887 років. Тоді як, наприклад, Д. Антонович і Є. Чикаленко твердять про однозначний і безповоротний вихід В. Антоновича з Громади, багато хто зауважує лише факт тимчасового невідвідування ним громадських зборів, затримуючи формальне членство. І. Житецький, до гадки якого приєднуються Б. Кістяківський та М. Василенко, вважає, що «з Громади ж старої Антонович ніколи не виходив, хоча довго, з другої половини 80-х років, уникав бувати на її

засіданнях»¹. Зважаючи на характер самої Київської громади, що не мала якої-небудь кодифікованої програми й статуту, ані писаних правил, але трималася виключно на особистих взаємовідносинах її членів чи, принаймні, провodu, – уникання стосунків з лівобережною верхівкою В.Антоновичем при збереженні лише поодиноких зв'язків з кількома громадянами може цілком розцінюватися як його вихід з Громади *de facto*. Підтвердження цьому вбачаємо й у відносному усуненні В.Антоновича від участі в громадському органі «Киевской старине» за редакторства Є.Кивлицького й В.Науменка – протягом 1890-х років кількість його публікацій на сторінках журналу скоротилася проти попереднього десятиріччя у декілька разів. Оскільки на той самий час припав вихід зі Старої громади сповідника правих поглядів О.Кониського та ватажка київських радикалів М.Ковалевського, Громада, досягнувши певної монолітності, втратила колишню потужність та авторитет.

Про місце і роль В.Антоновича у середовищі київських українофілів після розриву доволі красномовно писав у листі до Б.Познанського М.Лисенко наприкінці 1887 року: «Вол. якось чудно живе ось уже трохи либонь чи не 2 роки. Увільнив себе сливе від кола товариського. Молодих вчить, не цурається, а од старих товаришів геть чисто одбився. І причин просто не ставить, і цілком не рве, і нема вже того колишнього Вол., а все це разом притяжене шкочить, гальмує усе існування товариське»². Справді, звернення уваги на молодь було пріоритетним напрямом громадської діяльності В.Антоновича у Києві з середини 1880-х років. Очевидно, передбачаючи, що тогочасній молодій генерації випаде через кілька десятиків років відповідальніша політична роль у змаганні за Україну, професор прагнув не лише передати власні національні й громадські переконання, але й привчити молодь до наполегливої практичної

¹ Житцький І. Рес. на *Чикаленко С.* Спогади. 1861–1907. Ч. 1–III. Львів 1925–1926 // *Україна*. – Київ, 1927. Кн. 4. С. 201–202.

² Лисенко М. В. Листи. – Київ, 1964. – С. 177.

роботи на користь українській справі. «Приватний університет» В.Антоновича, започаткований ще на початку 1880-х років, неабияк розрісся за десятиріччя: значно розширився контингент слухачів та межі викладових курсів, насичених громадським змістом. На рубежі 1880–1890-х років нелегальні лекції видатного київського історика набули найбільшої систематичності, охоплюючи тепер уже, крім зазначених вище, спеціальні курси з філософії історії, антропології й історії українського козацтва. Десь із середини 1880-х років розпочалася також робота над упорядкуванням географічного, а з початком 1890-х – і біографічного словника України, що провадилася головним чином молодими студентами та курсистками під керівництвом В.Антоновича. Пробудити національну самосвідомість у своїх учнях, озброївши їх водночас ґрунтовним науковим знанням та практичним досвідом, – було, безсумнівно, центральним завданням приватних викладів професора.

Особливо при тому слід наголосити на факті зв'язку з В.Антоновичем буквально всіх українських молодіжних гуртків Києва, беручи до уваги досить радикальний характер більшості з них. Як члени студентського драгоманівського гуртка кінця 1880-х років, так і гуртка Тарасівців середини 1890-х років дотримувалися більш лівого ідейно-тактичного напрямку, ніж той, що його представляв В.Антонович, однак лишалися найактивнішими слухачами його лекцій та учасниками словникової роботи. Таким чином, запозичуючи деінде поширені тоді соціальні теорії, будучи здебільшого послідовниками М.Драгоманова, молоді гуртківці беззмінно зверталися до його головного київського опозиціонера саме за національною ідеологією. З багатьма представниками молодіжного громадсько-політичного руху В.Антонович підтримував і тісні особисті стосунки, незважаючи на небезпеку бути скомпрометованим. Так, один з його «неблагонадійних» учнів О.Александровський зазначав: «Внісши на своїх плечах переслідування уряду до самої старості, та знаючи з досвіду, як і чим можна відбивати удари ворожої долі, В.Б. іноді «плутався» у справи молодих людей та допомагав їм

«вишлутуватись» зі скрутних обставин...»¹ Без огляду на різницю політичних таборів, до яких багатьма роками згодом належатимуть численні учні В.Антоновича, за значущість його громадської школи 1880–1890-х років промовляють імена визначних українців першої третини ХХ століття: М.Грушевського, С.Сфремова, М.Міхновського, О.Лотоцького, С.Шелухина, В.Самійленка, Б.Кістяківського, В.Доманицького, Є.Тимченка, Д.Антонюка та інших.

Поруч з увільненням себе від будь-яких зобов'язань перед аполітичною і зорієнтованою глобальнo на Росію Старою громадою, В.Антонович фактично одночасно зважується на остаточний розрив з лівою течією українського руху, очолюваною М.Драгомановим та його женецьким гуртком. Як відомо, дискусії навколо питань «громадівського соціалізму» й нелегальних методів політичної боротьби між Києвом та Женевою призвели на початок 1886 року до відмови Старої громади підтримувати подальші стосунки з М.Драгомановим – рішення, одним з ініціаторів якого виступив і В.Антонович. Від часу виходу його з Громади та кооперації з О.Кониським для втручання у галицьку політику з одного боку та переїзду М.Драгоманова до Софії – з іншого шляхи цих трьох головних угруповань українського національного руху кінця ХІХ сторіччя кардинально розминаються.

Цей вплив на громадське життя Західної України київського хлопомана-громадівця простежується, як уже зазначалося, ще з початку 1860-х років, стаючи з кожним десятиріччям дедалі потужнішим. У поданій незабаром по поверненню В.Антоновича з першого закордонного відрядження 1880 року міністрові внутрішніх справ тимчасовим харківським генерал-губернатором О.Дондуковим-Корсаковим «Записке о малоросийском языке» йшлося зокрема про спершу прихильний до Росії літературно-політичний рух підавстрійських

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Ф. І. – Спр. 8082. – Арк. 1.

українців, серед яких ніби «незабаром, почасти під впливом осіб, що вжили агітації в Києві, та особливо Драгоманова й Антоновича, які відвідували Львів, (...) дістала перевагу партія, подібна за своїми національно-автономістичними прагненнями до київських українофілів»¹. Вага зв'язків київського професора у відносинах між Східною й Західною Україною вже протягом 1880-х років окреслювалася сучасниками доволі однозначно: «Зносини російської України з Галичиною і вплив на ню з України довго йшли через Антоновича і провадилися ним»². Однак, певно, що лише з 1885 року його галицькі заходи набувають цілком нового, політичного забарвлення, починаючи собою другий період піднесення громадської діяльності.

Рубіж 1884–1885 років позначився у громадському житті західноукраїнської інтелігенції значним напруженням стосунків між підтримуваними М.Драгомановим радикалами й народовською партією. На цьому тлі сформувався задум І.Франка заснувати новий літературно-громадський часопис, у справі якого він удався в лютому 1885 року до Києва. Знайомий ще з 1880 року з В.Антоновичем, який запрошував зупинитися в його гостині, І.Франко саме через нього ввійшов у зносини зі Старою громадою та здобув матеріальну підтримку для свого часопису, що мав з'явитись під назвою «Прапора». Тоді ж галицький гість поділився з В.Антоновичем розробленою спільно з М.Павликом та польським соціалістом Щ.Дашинським ідеєю створення так званого «Польсько-литовсько-українсько-білоруського братства», метою якого був культурний розвій цих народів та прагнення до федерації чотирьох незалежних національних держав. Проект програми «Братства», залишений В.Антоновичеві для ознайомлення, можливо, й наштовхнув його на

¹ Найближчі відгуки указу 1876 р. про заборону українського письменства // Україна. – Київ, 1907. – Т. II. – Іюнь. – С. 257.

² Мв-ін Микола Васильович Ковалевський. (Спомини) // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1909. – Т. XI.V. – Кн. II. – С. 377.

невийшов сепаратистичний курс у західноєвропейському контексті. Виділена І.Франкові допомога не поквапила видання «Прапора», натомість чутка про уявне «меценатство» газети радикалів з боку київського професора потрапила вже через кілька тижнів на шпальти московфільського «Слова». В.Антонович, рятуючи власну репутацію, змушений був подати до газети цілковите заперечення.

Ймовірно, ще у часі побуту І.Франка у Києві Стара громада (у тому числі, певно, й В.Антонович), незадоволена ворогуванням радикалів з народовцями, висловила побажання скорішого замирення. З поверненням І.Франка додому тиск з Києва у цьому напрямі посилювався, ставлячи тепер вимогу залишити намір видання «Прапора» й пристати натомість до народовської «Зорі». Знеохочений негативною оцінкою програми й назви нового часопису, що мав тепер зватися «Брацтвом», яку дав листовню М.Драгоманов, І.Франко справді почав схилитися до думки про союз з народовцями, викликаючи значне занепокоєння в М.Павлика. Остатній, дізнавшись про запланований візит до Львова В.Антоновича, почав атакувати в червні 1885 року листами М.Драгоманова, аби той вплинув відповідним чином на київського делегата з метою утримання І.Франка від єднання з народовцями. Однак, за кілька днів до другого приїзду В.Антоновича в Галичину І.Франко, потягнувши за собою радикальну молодь, зважився на народовський компроміс, увійшовши до редакції «Зорі» та занехавши цілком справу перейменованого на «Поступи» «Брацтва». Незважаючи на те, що В.Антонович прибув до Львова вже, так мовлячи, на доконану угоду, всі тамтешні громадські сили чекали на нього зі своїми сподіваннями та розрахунками.

Безпосередньому прибуттєві київського професора до Галичини передувала широка популярність його критичної рецензії на історичний роман Г.Сенкевича «Огніем і мечем», що з'явилася вперше у травневій книжці «Киевской старини» під назвою «Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме», в якій автор надзвичайно талановито

проаналізував цей белетристичний твір з точки зору фахівця-історика, зупинившись докладно на проблемі міжнародних стосунків, що надало цій статті рис громадської публіцистики. Критика польського бачення подій Хмельниччини була негайно популяризована в Західній Україні – на шпальтах «Діла» та «Слова» відповідно в червні й липні 1885 року з'явилися українські переклади статті В.Антоновича. Ідучи за кордон, він узяв із собою кількох представників київської поступової молоді, зокреми О.Доброграєву й К.Мельник, для ознайомлення з громадським життям Галичини. Всупереч очікуванням М.Павлика, авторитетний гість, приїхавши 14 липня 1885 року до Львова, відразу ж провів нараду в «Просвіті» з об'єднаними з франковою групою народовцями, виявивши себе, таким чином, однозначним прибічником нової угоди. Було обговорювано зокрема питання про участь І Франка в «Зорі» та видання спеціального популярного додатку до «Батьківщини» для Східної України. Крім того, В.Антонович цю мову й про можливе видрукування у Львові українських популярних брошур. Значною подією цього галицького побуту професора стало знайомство його з О.Барвінським, оскільки їхня подальша багаторічна співпраця стала основою для західної політики В.Антоновича в цілому. Початок цим взаєминам поклав задум видання багатотомної «Руської історичної бібліотеки», план якої був розроблений за безпосередньої участі київського вченого, що запропонував для цього видання терміни «українсько-руський», «Україна-Русь», які надовго закріпилися у вітчизняній науці. Вже з 1887 року українським перекладом «Очерка истории Великого княжества Литовского» почала публікацію робіт В.Антоновича редагована О.Барвінським «РІБ», що перетворилася незабаром на компендіум національної історії.

Відвідини Львова у другій половині липня 1885 року, куди відрядженому професорові ще довелося заїхати на зворотньому шляху із Західної Європи наприкінці жовтня, вплинули на його політичну орієнтацію та виявили водночас потенційні напрями його громадських заходів. Надзвичайно

несимістично двілячися на постійно компрометоване крайньо лівими течіями майбутнє ліберального руху в Росії, до якого мав схильність. В. Антонович був особливо занепокоєний розквітом підживлюваної царським урядом москвофільської партії в Галичині. Підтримана ним радикало-народовська угода була скерована на опір москвофілам. Крім того, в результаті входження І. Франка, В. Коцовського та молодших радикалів до оновленої редакції «Зорі», що стала власністю Товариства імені Шевченка, часопис дістав визнання найпопулярнішого громадського органу з поширенням і на Східню Україну. Протягом 1885–1886 років В. Антонович, маючи вже досвід співробітництва, опублікував у ньому некролог О. Кістяківського та біографічні нариси про А. Свидницького й М. Александровича.

Не вдалося до справи приєднати хіба що найбільш зацікаженого драгоманівця М. Павлика, який, згодом описуючи пронародовські тенденції киян, зазначав, що й О. Доброграєва, й В. Антонович «кінчили завше тим, що, мовляв, ідіть і годіть ся»¹. Та незважаючи на певну роздратованість М. Павлика угодовим курсом, прибулий професор справив на нього своєю жвавістю та поінформованістю вкрай прихильне враження. В кілька разів жорсткішою була реакція на львівські заходи В. Антоновича М. Драгоманова, який у доволі різкій формі засудив перетягнення І. Франка у народовський табір, унаслідок чого М. Павлик залишився цілковито відстороненим від громадського життя. Закордонне листування В. Антоновича з його женецьким колегою в серпні - листопаді 1885 року засвідчило суттєву розбіжність їхніх політичних орієнтирів. Можна припустити, що тогочасна полеміка між обома діячами, викликана активним впливом В. Антоновича на галицькі справи, стимулювала взаємне відчуження, що настало незабаром між Києвом і Женевою. Натомість, деякого потепління набувають стосунки В. Антоновича з консервативними

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). – Чернівці, 1912. - Т. V (1886–1889). – С. 141.

польськими колами, зокрема з відомим політиком графом В. Дідушицьким, який запросив київського вченого на археологічний з'їзд у Львові у вересні 1885 року. Хоча згодом В. Антонович і передумав брати участь у з'їзді, можливо, через недопущення до його роботи жінок, втім він віднісав графові надзвичайно приязно у доволі показових для його нової політики висловах: «при взаємному науковому зближеню двух близьких віток слов'янських, всім дорогі нам роботи для пізнання нашої спільної слов'янської бувальщини можуть тільки зробитися більше об'єктивними і більше многосторонніми...»¹ Контакти з В. Дідушицьким не забарили реакції львівських москвофілів – редактор «Слова» В. Площанський передав за кордон про переговори В. Антоновича в справі приєднання України до Австро-Угорської імперії.

Кількома роками згодом сталася ще одна компрометація, як наслідок зв'язків В. Антоновича з національним рухом у Галичині. Редактора помірно ліберальної газети «Киевское слово», що тільки почала виходити, Афіногена Антоновича було помилково ототожнено у Львові з Володимиром. Ще на початку 1887 року І. Параневич, пишучи до свого київського колеги та прохаючи примістити деякі оголошення в «його» газеті, зазначав: «Тішим сьа дуже, што Вы осьягнули концессию на Киевское Слово и што така газета під Ващым світлым и мудрым правленьем начнет виходити»². Вже навіть у січні 1888 року К. Паньківський звертався до уявного редактора від імені львівської «Руської бесіди» з проханням надіслати «Киевское слово» для її бібліотеки³.

¹ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної Академії Наук України. – Ф. 3. – Спр. 1603. – Арк. 147 зв.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф. III. – Спр. 67074. – Арк. 2.

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф. III. – Спр. 66976. – Арк. 1.

Невідомо певно, чи з причини звістки про редагування нової київської газети, у листопаді 1887 року до В.Антоновича зважився написати адміністратор народовського «Діла» Д.Гладилович. У результаті неправильного заадресування його лист, у якому йшлося про необхідність матеріальної підтримки «Діла», потрапив до А.Антоновича. Останній не потребував скористатись ним як доказом неспроможності «Діла» при першій же сутичці з галицькою пресою в травні 1888 року. Хоча гнівна газетна полеміка, до якої вв'язалися й інші органи, не вичухала ще кілька місяців, самому В.Антоновичеві вдалося відмовчавшись лишитись незачепленим.

Саме у цей час, на рубежі 1887–1888 років, коли виникло серйозне міжнародне напруження між Росією та Австро-Угорщиною, В.Антонович почав уживати конкретніших кроків для просування національно-політичної справи на Західній Україні. З метою вивчення думки українців стосовно планів Бісмарка відвоювання України Австрією особисто до київського професора графиня Альфредова Потоцька надіслала свого агента. У приватних розмовах В.Антонович висловився, що у разі війни «українське населення не даю би ся ужити за голорище російській армії і віднесло би ся до неї приязно»¹. На його думку, українці могли б зіграти на хисткому зовнішньополітичному становищі Російської імперії, за умови усвідомлення ними національної єдності по обидва боки Збруча. Піднесення й поширення ідеї визволення цовинно було рухатися із заходу на схід, тому й громадська діяльність авторитетного народолюбця зосередилася відтепер виключно у Львові. «Галичина, як висловлював ся Володимир Антонович, мала стати українським П'ємонттом»². Відправним

¹ Барвінський О. Спомини з мого життя. Львів, 1913. – Друга часть. С.375.

² Відділ рукописних фондів і текстології Інституту української літератури ім. Т.Г.Шевченка Національної Академії Наук України. Ф. 135. – Спр. 8. – Арк. 263.

пунктом реалізації цієї ідеї послужила поїздка до Києва одного з провідних діячів народовської партії О.Барвінського наприкінці лютого 1888 року. В той час до міста з'їхалося чимало українців навіть з віддалених куточків Росії на Шевченкове свято. Перед громадою з понад ста чоловік В.Антонович промовив про значення цієї події, після чого запросив до слова і галицького гостя, який оповів про національні змагання українців в Австрії. Після закінчення офіційної частини свята, у вузькому колі надихнуті виступом О.Барвінського кияни порушили питання про відновлення видання часопису «Правда», що тривалий час був речником єдиної України-Руси.

Відгоді була пророблена чимала організаційна робота, головним чином з пошуку коштів, проваджена з київського боку передусім О.Кониським та В.Антоновичем, поки перше число поновленого щомісячника не побачило світ у жовтні 1888 року. Так, даючи рекомендацію О.Кониському через В.Вовка-Карачевського В.Антонович у травні відзначав, «що з цим ділом треба добре розміркуватись, треба до всього придивитись, ане так од разу, йак ви гадаєте – бо той хто захотів би позичити гроши, зхоче й докладно відати йаки й на що надійі з того куповання – а зисвірятисья перед ним не варто, бо після вже не можно буде нічого від його добути на йаке инше діло»¹. За безпосередньої участі В.Антоновича, який і сам виділив 100 карбованців, з численних джерел були зібрані матеріальні засоби для «Правди», що мала перебрати громадський голос у «Зорі», яка дедалі більше схилялася до літературно-наукового напрямку. Важче було віднайти спільну ідеологічну платформу, на якій до співробітництва у часописі могли б пристати якомога ширші національно свідомі сили Галичини. Незважаючи на попередню згоду М.Драгоманова та надрукування у першому числі його програмової статті, швидко стало зрозуміло, що його позиція несумісна з початковим задумом ініціаторів «Правди», перш за все

¹ Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника Національної Академії Наук України. – Ф. 11. – П. 202. – Спр. 3552. – Арж. 1 зв.

О.Кониського й, відповідно, В.Антоновича. Внаслідок висунення наперед саме національного питання в його диференційно-угодовському формулюванні, галицькі радикали на чолі з М.Павликом, а за ними й радикали київські майже відразу стали в опозицію до нового часопису, який надалі перетворився виключно на трибуну народовців і групи О.Кониського – В.Антоновича. Останній же одержав можливість викласти на сторінках «Правди», хоч і в недостатньо відкритій формі, засади своєї національно-політичної програми.

В кінці 1888 року було опубліковано його рецензію «Історичні байки п. Маріяна Дубецького. (За приводом праці про початок Запорожжя)» на книжку колишнього однокурсника, учасника повстання 1863 року та відому статтю «Три національні типи народні». У першій, піддаючи гострій критиці історичну концепцію свого колеги, В.Антонович чи не вперше схвально оцінює новий напрям у польській історіографії та висловлює сподівання, що з наукового порозуміння між обома народами здатний витворитися міцний ґрунт для добросусідських рівноправних відносин. У другій статті на підставі соматичних та характерологічних ознак учений намагався максимально диференціювати українців, росіян та поляків як цілком відмінні й окремішні «національні типи», як то робив у свій час у славнозвісних «Двух русских народностях» М.Костомаров. Уже в 1889 році «Правда» опублікувала переклад реферату В.Антоновича з 1881 року під назвою «Про твори Шевченка історичного змісту» та його уявне послання з Мадрида «Лист подорожного». У цьому невеликому творі була сконцентрована, певно, найбільш гостра оцінка назвичай стриманого В.Антоновича тогочасного російського письменства, а відтак і культури в цілому. Антиросійська спрямованість «Листа подорожного», писаного для підриву традиційних цінностей москвофілів, викликала обурення і в М.Драгоманова, який подав до друку доволі різку відповідь. Цей публіцистичний цикл В.Антоновича у «Правді» 1888–1889 років яскраво відбив його новий курс на доведення однозначної особистості української нації, оборони її прав від зазіхань сусідів, різке заперечення будь-яких проросійських

орієнтації та поступове наближення до польського чинника.

Поява нового галицького часопису з його консерватизмом у соціальній сфері та прозорими угодовськими тенденціями, тим більше за участю деяких наддніпрянців як ініціаторів і дописувачів, спричинила певне напруження у громадівському середовищі Києва. Більшість місцевих українців, насамперед радикально настроєної молоді, не сприйняли ідеології «Правди», що ще більше загострило стосунки киян з В.Антоновичем. Свідченням значних ідейно-тактичних розбіжностей і незгод серед громадівців наприкінці 1880-х років може слугувати невдала спроба М.Галина дійти порозуміння між представниками різних угруповань українського національного руху в Києві. Із запрошених на вечерю восени 1888 року В.Антоновича, О.Копицького, П.Житецького, В.Науменка, М.Ковалевського, Є.Трегубова, К.Михальчука та молодших радикалів спільної наради влаштувати не вдалося¹. Однак, поза очевидною незгодою громадських позицій В.Антонович прагнув зберегти тісні відносини з київською молоддю, численні гуртки якої постійно співпрацювали з ним, передусім на ґрунті науково-освітньому, адже саме в кінці 1880-х років приватні лекції професора були найбільш інтенсивними. Після розколу молодіжного «Хрестоматійного товариства» («Читанки»), який у певному відношенні дублював незгоди всередині самої Старої громади, її менша частина, очолювана студентом-філологом К.Арабаджиним, лишилася під протекцією В.Антоновича, в якого і сходилася на збори. Як свідчить В.Самійленко, «Арабаджин умів з'єднати собі симпатії професора, котрий дуже цінував його здібності і сподівався, що з його вийде неабиякий український

---

¹ Галин М. Сторінки з минулого // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1932. – Т. VIII. – Кн. 2. – С. 107.

діяч»¹. Всіляку допомогу В.Антонович старався надати своїм учням і в їхніх громадських заходах – особливо цінними для них були його особисті зв'язки по всій Україні та за її межами. Наприклад, вируждаючися влітку 1889 року до Галичини, А.Маршинський, Б.Кістяківський та С.Деген зі своїми сестрами запаслися рекомендаційними листами В.Антоновича до братів Оголювських та І.Шараневича, аби легалізувати й офіційно обґрунтувати мотиви своєї поїздки². Коли ж прибулих спіткали в серпні обшуки й арешти, лише за посередництва В.Антоновича, який зв'язався зі своїм давнім приятелем А.Хамцем, що був впливовою фігурою у віденській поліції, удалося уникнути суду й ув'язнення³. Дещо пізніше з рекомендаціями київського професора до І.Франка⁴ та О.Барвінського⁵ до Львова приїхав один із засновників братства Тарасівців В.Боровик.

Певно, що на початок 1890 року галицькі плани В.Антоновича оформилися остаточно. Ішлося передусім про реформування Товариства імені Шевченка, складання політичної угоди з австрійським урядом за посередництвом поляків та утворення й посідання кафедри української історії у

¹ Самійленко В.І. З українського життя в Києві в 80-х роках XIX ст. // Самійленко В. І. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Переспіви та переклади. Статті та спогади. – Київ, 1990. – С. 518.

² Калинович В.І. Політичні процеси Івана Франка та його товаришів. – Львів, 1967. – С. 126.

³ Василенко Н. Академик Богдан Александрович Кістяковський // Записки соціально-економічного відділу ВУАН. – Київ, 1923. – Т. 1. – С. XII.

⁴ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту української літератури ім. Т.Г.Шевченка Національної Академії Наук України. – Ф. 3. – Спр. 1628. – Арк. 19.

⁵ Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника Національної Академії Наук України. – Ф. 11. – П. 54. – Спр. 528. – Арк. 3 зв.

Львові, початкова ідея чого підносилася ще в 1887–1888 роках. Свідченням підтримки стосунків із закордонними українськими осередками є передане В.Антоновичем вітання та книжка для товариства «Академічна громада» через прибулого до Кракова М.Коцюбинського влітку 1890 року¹. Висловом подяки професорові за сприяння в культурному і громадському розвоєві Галичини стало обрання його одним з перших почесних членів товариства «Просвіта» та Товариства імені Шевченка наприкінці 1890 року.

Підставою до подальшої галицької політики В.Антоновича була його переорієнтація на польські сили. Ще за першої візити до Львова в 1880 році він через В.Мільовича передав бажання зустріти зі старими університетськими знайомими, післясичневими поляками-емігрантами, ставлячи однак застереження, «аби за минуле не говорили чи, як висловився, аби його за минуле не лаяли»². Відмову в побаченні поляки мотивували тоді тим, що їх єднало те зірване В.Антоновичем минуле, а відтак ніщо більше не єднає. Однак хлопоман, який відійшов свого часу від польської справи, не припиняв шукати можливості порозуміння з польським світом. Незадовго до його другого приїзду до Львова в донесенні австрійській поліції вказувалося, що «духовне ставлення русинів до поляків сильно змінив сам Антонович, свого роду русинський національний ватажок, який був завжди ворожим до поляків, та тепер з'ясував, що русини нічого не заподіють без поляків»³. Усе ж певна частина спільників В.Антоновича з 1850-х років поставилася із розумінням до нового курсу свого

¹ Центральний державний історичний архів України, м.Київ. – Ф. 1265. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 91.

² Syroczyński T. Z przed 50 lat wspomnienie b. studenta kijowskiego Uniwersytetu. – Lwów, 1914. – S. 39.

³ Doroženko D. Prof. V.Antonovyč, «panslavismus» a rakouská policie // Časopis Národního Musea. – Praha, 1933. – Svazek třetí a čtvrtý. – S. 177.

давнього приятеля та прагнула посприяти в цьому. Серед них першорядне місце посідають згадуваний презес державного департаменту у Відні А.Хамець та відомий військовий і політичний діяч Ю.Поповський, який, як зазначається, «безуспішно вживав заходів разом з Антонієм Хамцем щодо покликання Володимира Антоновича на кафедру історії України у Львівському університеті»¹. До когорти кнівських хлопоманів належали також інженер залізниці Карла Людовика А.Тележинський, який періодично переправляв до Києва галицьку літературу, та М.Загурський, відвіданий В.Антоновичем у Домброві в січні 1891 року. Рівнобіжно В.Антонович намагався нав'язати стосунки з вагомими представниками польської громади і в Києві, з якими особливо зближується наприкінці 1880-х років, зокрема з Ц.Нейманом, А.Міхальським та В.Висоцьким. Власне, скориставшись ними та іншими впливовими зв'язками свого наддніпрянського однодумця, О.Барвінський зумів дістатися до найвищих державних австрійських і польських посадовців у Галичині та провести з ними попередні перемовини. Саме з цієї причини польсько-українська угода 1890–1894 років («нова ера») стала можливою зокрема і завдяки діям В.Антоновича, який розглядається як представник однієї із зацікавлених сторін та ініціатор самої угоди².

Проголошена 25 листопада 1890 року Ю.Романчуком домовленість з поляками у Галицькому сеймі викликала обурливу реакцію у середовищі як москвофілів, так і радикалів та особливо непримиренно настроєної молоді. Супроти й надалі, хоч і не так активно, підтримуваної В.Антоновичем «І правди»

---

¹ Zdrada J. Popowski Józef // Polski słownik biograficzny. Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk - Łódź, 1983. - T. XXVII/3. - Zesz. 114. - S. 624.

² Чорновол І.П. Польсько-українська угода 1890–1894 рр.: генеза, перебіг подій, наслідки. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Львів, 1995. – С. 9–10.

постав заходами М.Павлика й І.Франка «Народ», який, перебуваючи під духовним патронатом М.Драгоманова, найрізкішим чином поборював львівських новоєрівців та опосередковано їхніх натхненників зі Східної України. Наслідки укладеної з поляками угоди незабаром відбилися й на громадській атмосфері українців Кисва, де, так само як і в Женеві, були переконані в тому, що нитки народовської політики ведуть до В.Антоновича. Остатній в результаті наразився на жорстку критику за своє «полякофільство», та його авторитет у місцевих молодіжних гуртках занепав. Улюбленець та найближчий учень 1880-х років К.Арабажин, який вже почав відходити від українофільства, виступив тепер найзапеклішим опонентом В.Антоновича. «Арабажин ненавидів Антоновича, – зауважує Л.Василювський, – маючи його за цивільного члена ордену єзуїтів та головну пружину угоди між польськими консерваторами та українськими народовцями в Галичині...»¹

Виклопотавши собі вже третє закордонне відрядження для огляду археологічних пам'яток у західноєвропейських музеях, В.Антонович на початку січня 1891 року вирушає до Львова, аби підперти народовський курс та схилити до нього якое інше політичне угруповання чи принаймні розрядити взаємне напруження поміж галичанами. О.Барвінський розтлумачив, що Кнівська громада вислала цього разу В.Антоновича для того, щоби він «врозумив акад. молодіж і нахлюнув до позитивної науки замість мрачних теорій соціалістичних...»² Шестиденний побут професора у Львові, а згодом головним чином у Кракові, Празі й Відні був як ніколи насичений його громадськими заходами. В.Антонович провів зустрічі з представниками різноманітних

¹ Wasilewski L. *Moje wspomnienia Ukrainkie* // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1932. – Т. VIII. – Кн. 2. – С. 19.

² Відділ рукописних фондів і текстології Інституту української літератури ім. Т.Г.Шевченка Національної Академії Наук України. – Ф. 135. – Спр. 10. – Арк. 349.

політичних сил у Галичині та за її межами.

Відвідини Ю.Романчука мали на меті висловлення солідарності східних українців з поступом його партії. Від свого імені, а також від Т.Рильського, М.Грушківського та інших князя В.Антонович передав йому патетичного листа зі схваленням провадженої ним політики та побажанням успіху на цій дорозі. В листі підносилися досягнення народовських ватажків, які «не забували уважати на те, що по той бік географічної грядиці, що межує Галичину і Україну, головна сила українського народу, пригнобленого і придавленого, народу, котрий сподівається, що той світ національного розвитку, який блищить в Галичині, засвітить і тут. Оцеї дішли люде, ширі діти України-Русі пильновали з'єднатися духом з Україною і з її дітьми-роботниками на її волю і долю, а останні, дивлячись на працю Галицьких дітей України-Русі, уважаючи на їх роботу на ґрунті національно-народному, – раз-по-раз були певні, що наше сонце йде і за собою день веде»¹. Автори листа висловлювали сподівання, що наміченим шляхом український народ увійде до європейської родини, засвоївши на національному ґрунті загальнокультурні цінності людства. В.Антонович прохав Ю.Романчука вислати до Києва газету «Галичанин» для ознайомлення з місцевими подіями.

З москвофільського табору прибулий княгиня зустрівся з редактором «Червоної Руси» О.Марковим та видавцем «Слова» Б.Дідицьким. Коли ж останній порушив актуальне українське питання, В.Антонович цілком безоглядно вирішив розгубити москвофільського провідника такою заявою: «І у нас те питання тепер є; але ми певні, що воно незабаром же розв'яжеться, а розв'яже його російський Цар одним порухом свого пера, якщо лише в церкві та в школі всієї України поновить читання всіляких книг за малоросійською

---

¹ Центральний державний історичний архів України, м.Львів. – Ф. 382. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 5.

вимовою»¹. Говорячи москвофілам про історичні культурно-освітні переваги України перед Росією, В.Антонович прагнув підкреслити самодостатність і самоцінність національної культурної спадщини.

Найбільш непросто довелося перетрактувувати з львівськими радикалами, всіляко уникаючи найбільш дразливої для них теми – угоди з поляками. Проте М.Павлик відразу збагнув, що В.Антонович приїхав саме в цій справі, оскільки заводив мову про намагання засісти кафедру історії України з тією, правда, обмовкою, «щоб коли на неї дістанеться, то зовсім не буде мішатися в політику й публіцистику»². Він також висловив гостре незадоволення з приводу співробітництва радикалів з москвофілами та напрямку «Народу», хоча й привіз звістку від М.Ковалевського щодо умов фінансової допомоги авторам часопису. Виявивши незгоду з М.Павликом та І.Франком у традиційному питанні націоналізму й російської літератури, В.Антонович критикував способи друку радикалами своєї літератури в Росії через посередництво москвофілів або просто апеляції до російських цензорів. Узагалі, ідейно-тактичні розбіжності між галицькими радикалами й В.Антоновичем стали значнішими проти 1885 року, відбившись й на особистих стосунках.

Останню можливість особисто побачитися й, можливо, порозумітися з М.Драгомановим узимку 1891 року не судилося реалізувати. Передавши сіксершу свій намір зустрічи в Белграді, В.Антонович згодом змінив свої плани та навіть утримався цього разу від листування. М.Драгоманов же хотів скористатися авторитетом свого колишнього колеги серед народовців, аби як-небудь дійти згоди у передвиборчій кампанії, що насувалася. Обмін інформацією між ними йшов тоді, напевно, через Ф.Вовка, до якого

¹ Длдицкий Б.А. Свое-жизъевин записки. – Львов, 1907. – Часть I: Где що до истерин развития азбуки и языка Галицкой Руси. – С. 83.

² Переліска Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). Чернівці, 1910. – Т. VI (1890–1891). – С. 106.

В. Антонович писав досить регулярно під час відрядження. В цих листах він, позитивно оцінюючи діяльність народовців та лаючи радикалів, зазначав, що зі своїм переїздом на нову кафедру до Львова пов'язує саме наукове майбутнє, заохочуючи й Ф.Вовка до виключно наукової праці. Ці «угодовські» листи до Ф.Вовка викликали крайнє незадоволення в М. Драгоманова, який по-своєму був зацікавлений у переїзді В. Антоновича до Львова, що прояснило б відразу його політичні тенденції.

Всередині січня 1891 року В. Антонович приїхав до Кракова, де зустрівся з місцевими радикалами, представниками Академічної громади, провівши у розмовах з ними два вечори. На відміну від львів'ян, краківська радикальна молодь представилася київському професорові зваженишою, охочішою до порозуміння та далекою від москвофільських тенденцій. Порівнюючи краків'ян з гуртком М.Павлика та його часописом, В. Антонович зазначав, що «лайка Народа їм самим не дуже то подобається и вони більше дорожать народім ділом, як их Львівські приятелі; загалом мені здались вони людьми уміркованими і щирими...»¹ Певно, нахилиючи членів Академічної громади до співпраці з народовцями та їхнім новоєрівським курсом, надніпрянський гість, характеризуючи програму й стратегію народовців і радикалів, зауважив, «що одні добрі тепер, а другі на будуще»². Тоді у Кракові відбулося знайомство професора з активістом Академічної громади, студентом-медиком Я. Невестюком, що матиме неочікувані для обох прикрі наслідки у майбутньому. По дорозі до Відня 22 січня 1891 року В. Антонович заїхав до Праги, куди, за повідомленням австрійської поліції, привіз від Слов'янського благодійницького товариства тисячу карбованців для передвиборчої агітації

¹ Листи Володимира Антоновича до Олександра Барвінського // Руслаг. Львів, 1909. - Ч. 1. - 1 (14) січня. - С. 3.

² Матеріали для культурної й громадської історії Західньої України. - Київ, 1928. - Т. 1: Листування І. Франка і М. Драгоманова. - С. 344-345.

молодочехів.

Затримавшись на десять днів у Відні, відряджений професор скористався нагодою переговорити з А.Хамцем, від якого дізнався, що міністр для італійчини Ф.Заліський висловив невдоволення польсько-українською угодою та побоювання, що українці після виборів до рейхсрату вийдуть до опозиції урядові. В.Антонович же запевнив свого давнього приятеля-хлопомана в тому, що «ця дія не можлива і не згоджується з інтересами русинів, котрих головні справи лежать в краю а не в рейхсраті, і що їм підмога уряду дома потрібна»¹. Зустріч з членами радикального товариства «Січ» у Відні переконала В.Антоновича в їхньому ворогуванні з групою «Народу» та нетерпимості до М.Драгоманова. Гострі виступи прибулого угодовця проти львівських радикалів у Відні викликали вкрай недоброчинову «Заяву» січовиків В.Будзиновського та І.Гриневецького, що її 1 травня 1891 року подав до друку в «Народі» М.Павлик. Автори закидали В.Антоновичеві поширення несправдливої оцінки напряду «Народу» краківською та віденською молоддю, що критикувала часопис хіба за брак радикалізму². В цілому, поїздка взимку 1891 року не мала успіху з громадського боку, хоча В.Антонович ближче зацікавився з різними течіями українського національного руху в Австро-Угорщині та водночас чітко висловлював власну політичну орієнтацію. Остання обставина спричинила ворожість перед тим нейтральних чи навіть прихильних елементів, передусім в особі радикалів.

Беручи до уваги науковий авторитет В.Антоновича, правління товариства «Просвіта» в жовтні 1891 року обрало його поряд з О.Огоновським, С.Смаль-

¹ Клід Б. До історії «Нової ери». Неопублікований лист Володимира Антоновича до Олександра Барвінського // Україна модерна. Львів, 1996. – Ч.1. – С. 148.

² Будзиновський В. Гриневецький І. Заява // Народ. – Львів, 1891. – Ч. 9. – 1 мая. – С. 164.

Стоцьким, О.Кониським, А.Вахнянином та Г.Цеглинським до комітету, що мав призначити Михайлову премію за кращий драматичний твір історичної тематики¹. Внаслідок млявості пошукувачів премії та недостатньої скоординованості робота комітету розтяглася на роки.

Під час своєї візити до Києва в листопаді 1891 року відомий адвокат і політичний діяч з Покуття Г.Окуневський мав зустріч з В.Антоновичем, який роздумавив йому громадську диференціацію українства в місті. Власний гурт правобережців професор предстивавив з угодовським нахилом до порозуміння з поляками, готуючи тим самим конституційний та федеративний устрій в Російській імперії. Поза тим В.Антонович різко висловився проти експансіонізму російської культури та у зв'язку з цим піддав критиці львівських радикалів та їхній «Народ». Ставлення до М.Драгоманова було сформульовано схваленням його «західництва» та несприйняттям його російської призми. Після відвідин громади лівобережців Г. Окуневський переконався, що не всі оцінки В.Антоновича були справедливими, а витоки нападків на останнього лежать головню в його пропольських тенденціях та потуранні угоді.

Як наслідок кількарічних заходів В.Антоновича й О.Кониського провідний просвітницький осередок у Львові – Товариство імені Шевченка – було перетворено на повноцінну академічну інституцію й перейменовано на наукове. Спільно з О.Барвінським кийські ініціатори уклали новий статут товариства, який було затверджено на загальних зборах у березні 1892 року². Відтоді вийшли друком фінансово підтримувані В.Антоновичем перші томи «Записок НТШ» у вигляді неперіодичних збірок. Отже, зокрема за почином видатного історика львівське товариство було зреформовано на кшталт західнослов'янських академій наук.

¹ Зоря. – Львів, 1891. – Ч. 20. – 15 (27) жовтня. – С. 300–400.

² Студинський К. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1928)

// Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1929. – Т. СІ. – С.ХІ.

Укладення польсько-української угоди уможливило успішне просування справи з кафедрою історії України у Львівському університеті, розпочату ще в другій половині 1880-х років О.Барвінським. З самого початку ідея утворення кафедри пов'язувалася з іменем В.Антоновича, який, особливо розраховуючи на неї в 1890–1891 роках, вже тоді виявляв деяку непевність та запасається найменше одним резервним кандидатом в особі М.Грушевського. Посередниками в цій справі з львівського боку виступили О.Барвінський та О.Огоновський. У той самий час, наприкінці 1892 – на початку 1893 року, в листах до останнього В.Антонович подав історичний коментар до шевченкових творів, що незабаром були видруковані під фірмою НТШ у Львові. На вимогу О.Огоновського офіційно висловити згоду прийняття кафедри на умовах покликання його львівським університетом київський професор у листі до нього в січні 1893 року, додаючи вагомі причини свого рішення, відмовився. Редактор «Діла» І.Белей, який на кілька днів усередині березня 1893 року прибув до Києва, з'ясував, що відмова трапилася в результаті тактичного непорозуміння та що В.Антонович згоден прийняти кафедру, якщо запрошення надійде на рівні урядовому: ««Если – каже – министерство просвѣти австрійске удасть ся до министерства просвѣти російского з предложением, щоб мене пустили, а министерство російске на те згодить ся, тоді я переїзджу до Вас і займаю катедру»¹. Лист з відмовою на прохання О.Барвінського не був розголошений, і до березня 1893 року це зречення вдалося усунути, хоча хитання професора лишалися чинними, а тому кандидатура М.Грушевського обговорювалася дедалі жвавіше. У квітні 1893 року В.Антонович повідомив у Львів фінансові умови свого переведення на новостворювану кафедру², та О.Огоновський

¹ Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника Національної Академії Наук України. – Ф. II. – П. 57. – Спр. 596. – Арк. 38 зв.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. – Ф. III. – Спр. 46834. – Арк. 1–1 зв.

здобув нагоду знову заявити професорові, що «ми всі, Русини-народовці, бажасмо сердечно, щоб Ви схотіли прийняти сю вельми важну катедру»¹.

Однак, чимало чинників стояло на перешкоді антоновичевому переходові до Львова. Цьому не сприяло ані родинне становище історика, ані його похилий вік, ані тим більше ті політичні комбінації, які всупереч його намірам пов'язувалися з діяльністю кафедри. Наприклад, І.Шараневич, протегуючи на кафедру історії України свого зятя В.Мильковича, написав, як повідомляють газети, в рецензії на одну з праць В.Антоновича, що її автор «не може стати професором загальної історії, бо має замало австрійського патріотизму»². Дізнавшись на початку осені 1893 року про резигнацію В.Антоновича, О.Барвінський навивчився в грудні особисто прийти до Києва, аби умовити найавторитетнішого кандидата. Втім, ця місія успіху не мала, оскільки при зустрічі «проф. Антонович вказав на те, що на новій кафедрі требаб йому попрацювати з десять літ, щоби академічну молодіж, котра гайть час на усякі суспільно-політичні теорії і розумовання, заправити до поважної і хосенної наукової роботи. А до того в пізнім віці і по кількалітній мозольній праці він не почував в собі настільки сили, щоби міг сповнити таку важну і трудну задачу»³. М.Грушевського було офіційно затверджено на кафедрі в квітні 1894 року, а невдача В.Антоновича стала свого роду його гальмівним рубежем у подальшому впливові на галицькі справи.

Влітку 1893 року «Правда» подала до друку неправдиву вимогу

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, – Ф. III. Спр. 47085. – Арк. 4.

² Kalin K. Korespondencya (Lwów, 3 Września) // *Gazeta Polska*. Czerniowce, 1893. – № 72. – 7 Września. S. 2.

³ Барвінський О. Заснування кафедри історії України в Львівському університеті // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. – Львів. 1925. – Т.СХІ.І. – С. 11.

М. Драгоманова, аби було «публично нагайтовано» заслуги В. Антоновича (без вказання його імені) за те, що той, будучи членом комітету зі спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому ще у 1870-і роки, не опротестував напису «Богдану Хмельницькому – единая неделимая Россия». М. Драгоманов звернувся в серпні до О. Барвінського з апеляцією, що зміст висловлених ним думок було перскручено «Правдою». Врешті, у вересні 1893 року заперечення М. Драгоманова надрукував «Народ». Автор, як з'ясувалося, хотів розвінчати міф про те, ніби київські українці не мали нічого спільного з цим пам'ятником, та що В. Антонович насправді був одним з його ініціаторів та навіть відстояв його від М. Юзефовича¹.

У тому самому числі «Народа» було приміщено й іншу статтю, яка повинна була ще більшою мірою вразити й скомпрометувати В. Антоновича. Незадовго перед тим обраний головою проводу Академічної громади в Кракові Я. Невестюк приїхав наприкінці грудня 1891 року до Києва, де мав побачення з В. Антоновичем. Згодом Я. Невестюка було затримано з нелегальною літературою та ув'язнено, а В. Антонович у липні 1892 року мусив давати свідчення про його контакти з краківським студентом. Лише через рік після вичерпних свідчень В. Антоновича Я. Невестюка звільнили, та він, повернувшись додому, написав спомини про свій побут у Росії й зокрема про допит жандармським генералом В. Новицьким. Спостереження Я. Невестюка похапцем віддав у найближче число «Народу» М. Павлик, та в результаті вийшло, що орган львівських радикалів поширює поліцейські інсинуації про В. Антоновича. Адже в передачі краківського візитера В. Новицький, нарікаючи на В. Антоновича, говорив: «Він був Поляком, але коли йому відмовили в стипендії, він став православним. От і отримав стипендію, а потім і кафедру. – та йому хочеться легкої слави, та він пішов в українофіли. Але я вам скажу,

¹ Драгоманов М. Совістість «Правди» // Народ. – Коломия, 1893. – Ч. 17.

молодий чоловіче, що ніхто його так добре не знає, як я, та я певен, що він ані українофіл, ані поляк, ані росіянин»¹. Далі, протиставляючи В.Антоновичеві М.Драгоманова, генерал сказав, що й останній так само міг, таємно працюючи, лишитися в Києві на хорошій платні, та не схотів сидіти на трьох стільцях. Останній здогад, як надто прозорий щодо діяльності В.Антоновича, довелося М.Павликові при дружці відредагувати та крім того подати деякі спростування від редакції. Дізнавшись про зміст невестюкових споминів, М.Драгоманов не був дуже задоволений з такого необдуманого друку, про що писав М.Павликові: «Завважте, що діло не в тім лишень, щоб не пошкодити А[нтонови]чу катедру в Львові получити, – а й щоб не підорвати єму пенсії в Росії. Може він і сам увірветься, та не треба, щоб у Росії виходило, що ми его підрізуємо доносами»². У наступному числі часопису М.Драгоманов примістив від себе окреме спростування наклепів В.Новицького. Обидві прикрасі з Галичини другої половини 1893 року минулися, втім, щасливо для В.Антоновича.

Недалекосяжність новоєрівських домовленостей відкрилася вже з початком 1894 року, коли навіть частина самих ініціаторів угоди на чолі з Ю.Романчуком, відбувши поїздку до Відня, поставилися різко протилежно до попереднього курсу. Новою стала народова опозиція припустилася заяв, що суперечили принципам національної окремішності українців, і врешті пішла на консолідацію з москвофільською партією. Таке розгортання подій не могло не викликати обурливої реакції в Києві, звідки у квітні 1894 року через прибулого К.Паньківського переправили колективного листа за двадцятьма шістьма

¹ Невестюк Я. Споми́н з моєї пригоди в Росії // Народ. Коломия, 1893. – Ч. 17. 1 септембра. – С. 174.

² Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). – Чернівці, 1911. – Т. VII (1892–1893). – С. 291.

підписами Ю.Романчукові¹. В листі-протесті, за першим підписом В.Антоновича, висловлений подив з приводу антиурядової позиції романчукової групи з огляду на наявність позитивних результатів угоди, з якою князи, як видно, пов'язували майбутні вигоди для української справи. Однак, найбільш різко було оцінено зближення народовської опозиції з москвофілами: «...заходи про солідарність з москвофильською партією ми признаємо за річ абсолютно негодливу і для української народовської партії компрометливу, бо такі компромиси з напрямком, що негує основну ідею нашої національності й цильнує шкодити розвитку її як по Україні Австрійській, так і Російській, не можуть дати ніякої користі для української справи, тільки вносять непевність в програму діяльності української народовської партії й позбавляють віру до неї»². Наприкінці В.Антонович та його однодумці заявили неохвалення порушенню Ю.Романчуком на зборі мужів довір'я у Львові питання про національну приналежність галицьких русинів без чіткого зазначення окремішності української нації. Від часу втрати ідейної згуртованості народовським табором, головною опорою антоновичевої політики в Галичині, прихильність до новоєрівського курсу серед князя значно занепадає. Сам В.Антонович, однак, ще намагається працювати за наміченим напрямом, але цілком безуспішно. Його спільні з О.Барвінським заходи ще від початку 1890-х років з переведення Ф.Вовка до Львова, так само як і намагання заступити кафедру української філології по смерті О.Огоновського М.Дашкевичем, а згодом А.Кримським лишаються без жодного результату.

Переїзд М.Грушевського до Галичини та поступове розчарування угодою від 1894 року фактично кладуть край попередньому напрямові діяльності

¹ Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника Національної Академії Наук України. - Ф. 11. - П. 98. - Спр. 1437. - Арк. 45 зв.

² Центральний державний історичний архів України, м.Львів. - Ф. 382. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 1 1зв.

В. Антоновича. В червні 1895 року він виходить на пенсію у званні заслуженого ординарного професора, що робить його пасивнішим. Смерть головного опонента в українському русі М. Драгоманова, що настає місяць по тому, відбирає у В. Антоновича на деякий час інтерес до громадських справ. Він зовсім відходить від політики, знову наближаючися до київських старших громадянців та їхнього науково-просвітницького ухилу. Таким чином, серединою 1890-х років обмежується найбільш активний другий період громадської діяльності В. Антоновича. Хоча енергія його згасала відтоді дедалі помітніше, все ж про нього, як про чільного представника національного руху, можна вести мову чи не до самої смерті, тобто ще протягом принаймні десяти років. С. Томашівський з цього приводу зазначає: «По упадку «Нової ери», а ще більше по смерті Кониського, Антонович полишився мало не до самої революції головною організацією т. зв. старших громадян, що обіймала не тільки Київ, а була розгалужена і по всій Україні. Він був не тільки її формальним провідником, але й дійсним, в якого руках збігалися всі нитки організацій. Про це мав я нагоду переконатися сам особисто зовсім докладно»¹.

На роботі з молоддю зосередив усі сили похилий професор в другій половині 1890-х років. Продовжував функціонувати «політичний садон» В. Антоновича, в якому все тривали словникові збори, після яких в його їдальні, за круглим столом провадилися громадські бесіди, обговорювалися новини, намічалися гуртові заходи – все під досвідченим оком господаря. Поновилися з колишньою періодичністю приватні виклади вченого. Так, протягом жовтня–грудня 1895 року в помешканні відомого поета М. Кононенка професор читав щопонеділка курс лекцій з історії українського козацтва, конспект якого було видано 1897 року в Чернівцях під назвою «Бесіди про часи козацькі на Україні» без позначення автора. Після закінчення цього курсу В. Антонович там

¹ Томашівський С. [Посмертна згадка про В. Б. Антоновича] // Діло. Львів. 1908. – Ч. 65. – С. 2.

само викладав до лютого 1896 року українську антропологію, до приватного читання якої повернувся ще у 1898–1899 роках. Серед слухачів цих лекцій були О.Лотоцький, В.Доманицький, С.Єфремов, О.Черняхівський, М.Кононенко, А.Кучинський, В.Степаненко, М.Міхловський, С.Тимченко, К.Мельник, Г.Берло та інші. Особливо близькими були тоді взаємини В.Антоновича з гуртком Тарасівців. У березні 1896 року в господі професора, що давно вже стала громадським осередком, удалося zorganizувати спільне для старших громадян і молоді святкування шевченкових роковин, провід у якому він студент-першокурсник Дмитро Антонович.

Доля зреформованого за участю киян і зокрема В.Антоновича Наукового товариства імені Шевченка опинилася всередині 1896 року під загрозою внаслідок втручання в його роботу політичних амбіцій опозиційних народовців, між іншими О.Стефановича, І.Прийми та А.Чайковського, які прагнули автономізувати провідні органи «Діло» й «Батьківщину». Такий розвиток подій викликав чергового колективного листа з Києва, з яким В.Антонович, О.Кониський, І.Левницький, М.Галин, Т.Рильський, К.Михальчук та ще кільканадцять громадян звернулися 28 листопада 1896 року до правління товариства з протестом проти можливого його розпуску та наявних тенденцій серед його членів. «Ми бажали-б, – ідеться в заяві, – щоб рада дальшого поступового розвитку Товариства в сфері науки і літератури ні в якому разі не примішувало до справ ніяких справ політичних або партійних. Ми сподіваємося і певні сьми, що Виділ і Збори Загальні не поступлять ні на крок і ні в чому з ґрунту головного науково-культурного завдання Товариства і усунуть з Товариства усі найменші не літературні і не наукові змагання і не дадуть на шкоду авторитету Товариства зробити з его поле рахунків партійних, хоч [..] в сему разі довелося усунути друкування політичних часописей «Діла» і

«Батьківщини»»¹.

Неприємно вражений політичними інтригами навколо НТШ В.Антонович, отримавши відрядження до Рима, куди вирушив на початку лютого 1897 року, вирішив навіть не зупинятися по дорозі у Львові. Похилий вік та песимізм стосовно політичної культури львів'ян не дозволили професорові зробити кілька публіцистичних виступів. Звістка про юлагодження справ товариства та вибори М.Грушевського на голову поцілила через два тижні В.Антоновича, який проявив інтерес до галицької публіцистики та готовність стежити за діяльністю НТШ. Наприкінці квітня 1897 року відряджений історик від'їхав з Рима до Парижа, де провів близько місяця, спілкуючися з Ф.Вовком, якого не бачив понад десять років.

Ще перед від'їздом за кордон, в кінці 1896 року за ініціативою кількох студентів, що мешкали у будинку В.Антоновича, при підтримці останнього було засновано тут саме українське видавництво «Вік». Один із засновників видавництва, тоді друтокуреник В.Доманицький згадував: «Побачивши, що діло стає на певний шлях, В. Б. здобув для нас субсидію од старших громадян – спочатку 50 р. на рік, потім 100, а далі то й ще більш. Це була велика поміч в нашому маленькому спочатку ділі, і ми за перших 4 роки видали 7–8 книжечок...»² Коли господар був у відрядженні, поліція, запідозривши наявність типографії та нелегальної бібліотеки зробила в березні 1897 року обшук у студентів В.Доманицького й О.Рогозинського, в результаті якого, однак, «бібліотека, що на половину складалася з нелегальних книг, виявлена не була завдяки тому, що ці книги були розміщені між книгами професора

¹ Центральний державний історичний архів України, м.Львів. – Ф. 309. Оп. 1. Спр. 199. – Арк. 22.

² Доманицький В. Пам'яті незабутнього учителя (Спомини про В.Б.Антоновича) // Рада. Київ, 1908. – №64. – 16 березня. С. 2.

Антоновича, в якого ці студенти мешкали на квартирі...»¹

Незадоволений зі структури й координації Київської та інших українських громад, В.Антонович разом з О.Кониським та В.Симиренком підніс влітку 1897 року думку про створення єдиної організації, що об'єднала б усіх свідомих українців на теренах Російської імперії за принципом індивідуального, а не колективного членства. На такому підході ініціатори організації зупинилися тому, що він забезпечував з одного боку ефективнішу співпрацю, а з іншого – передбачав постання альтернативної структури до вже існуючих громад. Як вказує М. Кононенко, на одній з вечерь у О.Кониського господар, В.Антонович та В.Симиренко налічили 74 розпорошених по всій Росії українці: «Логічним шляхом дійшли ми в розмові до думки розшукати оцих розсіяних людей, побачитись із ними і довідатись, чи живуть вони своїм українським життям, чи занехали його. Довгенько говорили про це і, нарешті, вирішили порозшукувати тих людей, та ще й постаратись скликати їх на з'їзд до Києва»². Тоді ж було написано проект статуту Всеукраїнської загальної безпартійної організації, а В.Симиренко виділив гроші на поїздки для запрошення членів на установчий з'їзд, що відбувся в Києві у вересні 1897 року та був представлений більше як п'ятдесятьма учасниками. В.Антонович увійшов до Ради з'їзду та був обраний разом з М.Лисенком та П.Житецьким почесним членом організації. З'їзд затвердив статут та схвалив перейняття від редакції «Київської старини» української книгарні, що нею фактично завідував перед тим В.Антонович. Його ідейний провід у подальшій діяльності організації, що консолідувала національні сили й утворила базу для майбутньої партійної структуризації, був незаперечним. «Антонович приймав найближчу участь у роботі організації, – зазначає С.Єфремов, – в її з'їздах, в її центральному органі («Рада»), то-що, аж

¹ Центральний державний історичний архів України, м.Київ. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 536. – Арк. 89 зв.

² Кононенко М. Спогади. – Полтава, 1998. – С. 122.

до 1903 р., коли розхитане здоров'я вивело його з лав активних працівників. В житті й роботі названої організації роля Антоновича була величезна»¹. Майже до 1904 року в помешканні професора, яке здатне було вмістити велику кількість гостей, проходили збори ВЗБО.

За посередництвом В.Антоновича відбувався зв'язок і зі студентськими українськими громадами, зокрема з товариством Молода Україна, що обіймала національно свідому молодь з багатьох міст. У серпні 1898 року засідання комітету Молодої України та делегатів з провінції влаштувалися, між іншим, і в будинку історика. Прибулі з Галичини студенти Д.Лук'янович і Р.Сембратович, які привезли нелегальну літературу від І.Франка, зупинилися у В.Антоновича. Як пригадує Д. Лук'янович, «з'їзд закінчився гострою сваркою між націоналістами і соціалістами. Докладно: сварилися «Ветер» і «Муха», тобто Доманицький і Дмитро Антонович, син Володимира, професора, хоч мали час і змогу висваритися вдома, адже в будинку професора вони в мансарді (на піддашші) займали по одній кімнатці»². Вже в січні 1899 року було одержано департаментом поліції повідомлення, що привезені від І.Франка заборонені цензурою книжки розповсюджуються в Києві під керівництвом В.Антоновича та В.Науменка. Незабаром після того група пов'язаних з В.Антоновичем київських студентів видрукувала тектографічним способом сто примірників «Кобзаря» Т.Шевченка, складеного голівним чином з матеріалів другого тому празького видання 1876 року³

---

¹ Єфремов С. Перед судом власної совісті. Громадська й політична робота В.Б.Антоновича // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Київ, 1925. Кн. V (1924-1925). С. 10.

² Лук'янович Д. Поїздка на Україну і зустріч з поетесою // Спогади про Лесю Українку. – Київ, 1971. – С. 276.

³ Меженко Ю. Невідоме підпільне видання «Кобзаря» Т.Г.Шевченка // Літературна критика. – Київ, 1939. – Кн. 5. – С. 114.

Увесь 1899 рік минув для київського професора у підготовці до XI археологічного з'їзду, що мав відбутися в серпні. Оскільки вже ранньою весною 1897 року попередній комітет у Москві схвалив запрошення інших слов'янських товариств та допущення всіх слов'янських мов, В.Антонович, як голова Київського комітету, передбачая участь Наукового товариства імені Шевченка та виступлення рефератів українською. Однак, як з'ясувалося в лютому 1899 року, частина попереднього комітету з'їзду в Києві на чолі з Г.Флоринським виступила проти такого дозволу, внаслідок чого його голова мусив передати вирішення цього питання в Москву, про що й повідомив тоді НТШ¹. На початку квітня 1899 року надійшла відповідь В.Антоновичеві з Московського комітету про допущення на з'їзд українських рефератів із заборонаю їх оригінального друку. По приїзді до Києва голови Московського комітету графині П.Уварової на початку червня 1899 року більшість попереднього комітету в Києві підтримала її рішення, проте цього разу на допущення української мови на з'їзд наклав *вето* ректор Київського університету. В кінці липня В.Антонович одержав дві телеграми й листа суперечливого змісту від П. Уварової, з яких, однак, стало ясно, що справа мови на XI археологічному з'їзді є програною, про що він негайно передав у Львів. Приїхавши на початку серпня 1899 року до Києва, голова Московського комітету розтлумачила, що міністр освіти на її клопотання відповів зовсім неприйнятними умовами, та прохала надіслати стислий виклад запланованих виступів галичан. З цього приводу В.Антонович писав до НТШ: «З свого боку я б дуже просив Товариство прислати на мою адресу коротенькій зміст тих рефератів, які мали читатись на з'їзді, прошу це зробити як можна скорше; бо воно послужить графині матеріалом для протесту, котрий буде мати вагу

---

¹ Центральний державний історичний архів України, м.Львів. - Ф. 309.
 Оп. 1. - Спр. 114. - Арк. 1-1 зв.

найбільш під час з'їзду»¹. Хоча багатомісячні заходи В.Антоновича й П.Уварової не дали позитивного результату, й НТШ було усунуто від участі в київському з'їзді, порушене ними мовне питання набуло істотної громадської ваги та викликало цілу дискусію з Т.Флоринським, на публікації якого в березні 1900 року В.Антонович відповів полемічною статтею «К вопросу о галицко-русской литературе»², переклад якої надрукував у львівському «Руслані» О.Барвінський. Втім, справедливо буде зазначити, що проблема української мови не була поставлена на принциповий ґрунт головою Київського попереднього комітету, з приводу непослідовності якого з болючою іронією писав А.Кримський, який в травні 1899 року в Києві «набрався певності, що Антонович зречеться участі в з'їзді, якщо укр[аїнську] мову заборонять. Тепер з часомисей бачу, що він там собі любісінько председателює. (...) Дивна дія твоя, господи!»³

Із Західної України на XI археологічний з'їзд прибули С.Смаль-Стоцький, О.Кобилянська, В.Коцовський та О.Барвінський. Останній отримав нагоду переговорити зі своїми київськими однодумцями про галицькі справи та напрям своєї парламентської діяльності. В.Антонович з О.Кониським переконали тоді О.Барвінського не полишати своєї посольської праці і провадити попередню політику. Львівський гість зазначив, що на прощальній вечірці у В.Антоновича господар «гірко жалував ся на проф. Грушевського на его з ним поведеніє,

¹ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту української літератури ім. Т.Г.Шевченка Національної Академії Наук України. Ф. 3. - Спр. 1620. - Арк. 52 зв.

² Антонович В. К вопросу о галицко-русской литературе (По поводу статьи Т. Д. Флоринского) // Киевская старина. - Киев, 1900. - Кн. 3. - С. 396-423.

³ Кримський А. Ю. Твори: В 5-ти тт. - Київ, 1973. - Т. 5. - Кн. 1: Листи (1890-1917). - С. 340.

якого не сподівався зайняти по такій прихильності і ширості, з якою єму все пособляв у єго науках та в осягненню катедри історії у львівському університеті»¹ Охолоджені вже перед тим стосунки як В.Антоновича, так і О.Барвінського й О.Кониського з М.Грушевським ще більше підірвала справа фундації професора П. Пелехина, що призначалася для розбудови медичного факультету під фірмою НТШ. Прибулий зі Львова на початку вересня 1899 року О.Колесса прохав від імені П.Пелехина киян та зокрема В.Антоновича посередництва у передачі фундації, яку було перепроваджено цілком до львівського товариства та його голови. Втім, у підсумку виявилось, що ні фундатор, ні кияни не були задоволені з розпоряджень М.Грушевського. Це сталося внаслідок часу побуту голови НТШ у Києві в жовтні 1899 року, де він був прийнятий В.Антоновичем та громадянами вкрай холодно. Того ж року із запровадженням інституту дійсних членів Наукового товариства імені Шевченка цим званням ушанували професора В.Антоновича.

Зв'язок між Києвом і Львовом ще на початку ХХ століття здійснювався завдяки прикриттєві патріарха національного руху попередніх п'ятдесяти років, який налагодив через університетську бібліотеку постачання галицької книжкової продукції, що її переховував у своїй господі та українській книгарні при редакції «Киевской старины». В донесенні у Київське губернське жандармське управління в липні 1900 року мовилося, що «у Вол. Б. Антоновича в якомусь сараї завжди перебуває склад заборонених галицьких видань, що надходять у Росію контрабандою»². Влітку 1900 року Г.Берлю, яка виїхала до

---

¹ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту української літератури ім. Т.Г.Шевченка Національної Академії Наук України. Ф. 135. Спр. 36. Арк. 83.

² Палиснко М. Діяльність редакції «Киевской старины» в оцінці жандармського агента (1900 р.) // Київська старовина. - Київ, 1997. - №1/2. - С.81.

Німеччини, написала за дорученням В.Антоновича М.Грушевському, аби той робив книжкові посилки до бібліотеки університету обережніше, бо нагляд з боку реакційної професури і зокрема Т. Флоринського посиленій. Через неї ж В.Антонович попереджав свого колишнього учня про донос, поданий на нього львівським консулом київському генерал-губернаторові та міністрові внутрішніх справ з рекомендацією не пропускати М.Грушевського до Росії. Обмін періодикою В.Антонович здійснював також легальним шляхом через Історичне товариство Пестора-літописця, надсилаючи зокрема у серпні 1900 року до НТШ нові випуски «Чтений» з проханням передачі до Києва навзаєм видань львівського товариства¹.

На пожертвувані Є.Чикаленком кошти на премію редакцію «Киевской старины» ще 1896 року було оголошено конкурсу на написання кращої науково-популярної історії України, програму якої склав заздалегідь В.Антонович. З причини того, що ніхто за кілька років не подав рукопису на конкурс, літній професор на засіданні редакції восени 1900 року сам викликався написати цю працю по поверненню з Італії, куди він зібрався на зиму. Присутній тоді Є.Чикаленко віддав належне енергійності вченого: «Хоч він і хворий, а діяльність все-таки виявляє більшу, ніж всі вкупі»². В другій половині жовтня 1900 року В.Антонович вирушив у подорож, відвідавши востаннє по дорозі Львів, де зупинився на кілька днів у О.Барвінського. В листі до нього О.Кошицький натякав на зустріч приїжджого професора з А.Шептицьким, яку не вдалося організувати. В.Антонович прибув до Львова тяжко хворим, на що,

¹ Центральний державний історичний архів України, м.Львів. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 16.

² Заїцева З. Володимир Антонович та інституціоналізація української національної науки // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 26–27 березня 1998 року: Доповіді та повідомлення. – Київ, 1999. – С. 70.

проте, О.Барвінський зауважив: «Та при всім тім він вельми цікавився нашими справами, про котрі я оповів ему вельми основно, хоч мало було відрядного»¹. Дещо одужавши, В.Антонович писав до Львова з Катанії в грудні 1900 року з проханням надсилати йому газети, аби він міг стежити за галицькою політикою. О.Барвінський розпорядився вислати В.Антоновичеві безкоштовно свіжі числа «Руслана». Смерть найближчого соратника в національному русі О.Кониського, що настала під час перебування В.Антоновича в Італії, тяжко вразила історика, чия громадська активність у наступні роки стає дедалі менш помітною. Весною 1901 року він припиняє свої лекції в університеті, що тривали більш як тридцять років.

Влітку 1902 року В.Антонович стає посередником в організуванні нелегального з'їзду Всеукраїнської загальної безпартійної організації в Харкові, що відбувся за два дні до відкриття там XII археологічного з'їзду та був представлений кількома десятками членів². До радикального українського руху початку століття В.Антонович поставився спершу скептично, несхвалюючи участь свого сина Дмитра у Револуційній Українській Партії. Брошуру «Самостійна Україна», що потрапила до рук професора у 1904 році, він не оцінив навіть як серйозний документ. Ніби новий заряд енергії вселив у В.Антоновича революційний рух 1905 року: «Той рух йому промовляв переконливо, доказово, старий аналітик і скептик починає вірити: він сам звертається до сина Дмитра й пропонує внести від себе на Револуційну

---

¹ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту української літератури ім. Т.Г.Шевченка Національної Академії Наук України. – Ф. 135. – Спр. 39. – Арк. 574.

² Конспіративний лист Володимира Антоновича до Харкова про скликання всеукраїнського з'їзду в Харкові разом з XII Археологічним від 21 червня 1902 р. (автограф) // Сын України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х томах. – Київ, 1997. – Т. 2. – С. 86.

Українську Партію по 5 руб. щомісяця і почав ті внески робити»¹. У контексті заходів, що почали тоді вживатися, аби скасувати обмеження з друкованого українського слова, історико-філологічний факультет Київського університету звернувся до В.Антоновича з проханням висловити міркування з цього приводу. Так постала в 1905 році «Записка в справі обмежень української мови», автор якої зважено й переконливо спростував усі аргументи утискувачів української національної ідеї. Трохи згодом В.Антонович усвідомить незавершеність пережитих революційних подій та цілковиту безплідність ужитих змін, пророкуючи неминучість значнішого соціально-політичного вибуху з фатальнішими для України наслідками.

Навіть в останні роки життя ветеран хлопоманії та один з фундаторів громадського руху, який уже був обмежений в пересуванні та діяч, не припиняє допомагати молодшому поколінню в громадській роботі. Наприкінці 1906 року В.Антонович робить усе можливе, аби видобути у В.Смиренка й В.Леонтовича фінансову підтримку «Раді», яку вважав важливим елементом національного відродження. Як свідчить Є.Чикаленко, «В.Антонович, можна сказати, єдиний з старих князів, що з самого початку існування газети ставився до неї з великим інтересом і сяючуттям. Він залюбки читав її, стежив за всім, що там писалося, раз-у-раз висловлював певне задоволення газетою...»² Певно, останньою значною справою, до якої був причетний В.Антонович, були заходи коло заснування своєрідного двійника НТШ у Києві – Українського Наукового Товариства. Порушене ним особито клопотання з приводу затвердження статуту нового товариства, що відіграє значну роль в культурному розвитку українства, було за його участю позитивно розв'язано в грудні 1906 року³.

¹ Мицюк О. Українські хлопомани. – Чернівці, 1933. – С. 78.

² Чикаленко Є. Спогади 1861–1907. – Львів, 1926. – Ч. 3. – С. 113.

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. – Ф. П. – Спр. 30365. – Арк. 24.

Не маючи фізичної змоги провадити яку-небудь діяльність, професор за кілька місяців до смерті засвідчує цілковиту обізнаність в актуальній громадській ситуації та здатність тверезо й логічно її оцінити. В середині 1907 року О.Лотоцький, відвідавши свого вчителя, зазначив: «В останнє побачення В.Б. духово був незмінний, – так само був його «дух бодр», той самий виявляв він свіжий інтерес до справ громадських, так само вражала ясна його орієнтація в подіях – в нових перспективах українського життя в Росії»¹. Певтомного борця за Україну не стало 8 березня 1908 року, та його смерть і похорон послужили приводом для чергового придушення національного руху та його чергового воскресіння.

Протягом десятирічного другого періоду піднесення громадської діяльності В.Антонович виступив як політична фігура на терені двох імперій – Росії і Австро-Угорщини, та його заходи, хоч і не скрізь явні, призводили подекуди до постановки українського питання на міжнародному ґрунті. Здобувши підтримку польських політичних сфер по обидва боки кордону та прихильність галицьких народовців, В.Антонович припинився до видання компромісного органу «Правда», укладення польсько-української угоди в Галичині та внаслідок цього до реформування Наукового товариства імені Шевченка й утворення кафедри історії України у Львівському університеті. Відбувши два закордонних відрядження 1885 та 1891 років, професор виступав у ролі посередника між Західною і Східною Українами у громадських справах. Його науково-полемічні й публіцистичні виступи цього періоду вирізнялися особливою гостротою та відвертістю. Віддаючи перевагу індивідуальній ініціативі, В.Антонович разом з О.Кониським тісно зближається з гуртками київської молоді, затруднюючи їх словниковою роботою. Приватні виклади

---

¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина перша // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1932. Т. VI. Серія мемуарів. – Кн. 2. – С.174

професора з філософії історії, історії українського козацтва й антропології та колективні збори в цілому здобувають численнішу аудиторію, стають насиченішими національно-політичним змістом. Значення громадської роботи В. Антоновича 1885–1895 років полягає, таким чином, у піднесенні розв'язку українського питання на політичний рівень та всебічній підготовці молодій генерації до реалізації такого розв'язку.

Останні тринадцять років життя В. Антоновича характеризувалися відходом від політичних акцій та сприянням енергійнішим речникам організаційно відстоювати національні інтереси. До найбільш знаменних громадських виступів самого В. Антоновича другої половини 1890-х – початку 1900-х років можна віднести утворення Всеукраїнської загальної безпартійної організації та найближчу участь у її діяльності, порушення й оборону мовного питання у 1898–1900 роках та налагодження співпраці з НТШ, постачання й розповсюдження галицької літератури. Будучи на рубежі 1880–1890-х років не менш різко критикований радикалами-українцями, ніж на рубежі 1850–1860-х – радикалами-поляками, В. Антоновичеві майже на шістдесятирічному проміжку вдалося зберегти, здається, той символ ідеального громадського діяча, втілення самовідданості, послідовності, практичності та патріотизму.

ВИСНОВКИ

Місце Володимира Антоновича у польському й українському національних рухах середини ХІХ – початку ХХ століть було дотепер окреслено лише прелімінарно. Побутували зокрема вкрай поверхові стереотипні оцінки громадського світогляду й діяльності історика, що часто не цілком точно відбивали дійсність або ж їй не відповідали. Не була вироблена й хоч яка-небудь структура еволюції громадських заходів та ідеології вченого, за браком якої неможливим видавалося адекватно охарактеризувати як окремі епізоди з його громадського життя, так і останнє в цілому. Фактичний же матеріал до теми, що був у розпорядженні науковців, не мав колючої виснаженості, детальної насиченості й докладності, внаслідок чого постать В.Антоновича інтерпретувалася звичайно через абстрактніші узагальнення та користування ширшим контекстом. Для антоновичезнавства властивими також є невдалі спроби поєднати велику кількість взаємонепов'язаних на взір змістових біографічних фрагментів у єдине ціле за умови відсутності чіткого загального погляду на характер громадсько-політичної діяльності історика. Крім того, далось взнаки значне розпорошення джерельної бази, неопублікована частина якої обіймає матеріали декількох архівосховищ з різних міст, а навіть опублікована не була до останнього часу використана належною мірою, що особливо стосується періодичної преси та надзвичайно розмаїтій епістолярної спадщини. Успішному розкриттєві теми не сприяв і своєрідний поступ в історіографії за останнє століття, деякі напрями якої ставилися явно упереджено, а то й вороже до особи В.Антоновича та його громадської роботи. Інші – не менш однобічно запобігливо й піднесено. Це супроводжувалося й тенденційним доббором джерельного комплексу, до якого вдавалися практично всі дослідники порушеної проблеми. В результаті, громадсько-політичний аспект діяльності видатного українського вченого не знайшов на сьогодні водночас ґрунтовного, всеосяжного та виваженого й безстороннього

висвітлення у науковій літературі як з об'єктивних, так і з суб'єктивних причин.

Прислухаючи до вирішення поставленої наукової задачі, дисертант спробував досягнути максимум джерельної інформації до теми, орієнтуючись насамперед на ті групи джерел, що залишилися поза увагою попередніх дослідників. На підставі ознайомлення з ними децю новий погляд виробився і на центральні, найбільш відомі джерела, головним чином праці самого В.Антоновича. Як наслідок джерельних пошукувань було виявлено, що вибіркоче й у більшості випадків некритичне ставлення науковців до джерельної інформації призвело в кінцевому рахунку до викривленого уявлення про деякі напрями й періоди громадських заходів В.Антоновича, а отже до невідповідного сприйняття його постати в цілому. Посидуючи значною мірою суперечливі дані не використуваних перед тим разом джерельних груп (наприклад, польського та українського походження) та виробляючи рівнобіжно певний критерій їхньої достовірності, дисертант прийшов до потреби у перегляді панівних в історичній науці оцінок біографії В.Антоновича як громадського діяча. Такий підсумок спричинило передусім ознайомлення з маловідомими чи зовсім невідомими досі матеріалами – слідчими справами 1860-х рр., офіційними характеристиками В.Антоновича 1870–80-х рр., галицькою публіцистикою 1880–90-х рр., польською мемуаристикою та значним комплексом листування.

Підставова біографічна схема В.Антоновича, розроблена у статті М.Грушевського «Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності» (1908 р.), саме в межах якої більш-менш усталився погляд на роль історика в громадському житті, була піддана критиці. Беручи до уваги весь доступний комплекс джерел, на противагу запропонованій М.Грушевським періодизації, було виділено й обгрунтовано істотно нові акценти в громадсько-політичному життєписі В.Антоновича. У даному дослідженні доведено слушність виокремити два головні періоди піднесення громадської діяльності вченого – хлююманський (1857–61 рр.), що примикає до раннього

громадівського (1861–63 рр.), та «галицький» чи новоєрівський (1885–94 рр.). Спираючися на цей об'єктивно обумовлений поділ, подаються багато в чому переоцінені характеристики інших періодів біографії В.Антоновича з точки зору національного й громадського руху – 1830–50-х рр. як формування світоглядних засад у суспільній та національній площинах, 1860–80-х рр. як поступові зміни у тактиці громадських дій та політизація ідеології, 1895–1908 рр. як згасання політичної активності та повернення до організаційної діяльності.

При розгляді періоду ідейного становлення В.Антоновича (до кінця 1850-х рр.) констатується первинність та визначальність його соціальних переконань та програми, на основі якої постала його українська національна самоідентичність. Уперше обґрунтована у дослідженні соціальна базовість В.Антоновича в ці роки мала свої витoki в його особистому антагонізмові між походженням, сполученим з пегачею шляхетської еліти, та поступовими поглядами, розвинутими на основі прихильності до пригнобленого українства та наукового знання. Розв'язок такої дилеми було здійснено В.Антоновичем логічно не на соціальному, а на особистому рівні, в результаті чого він, відірвавшись від шляхетського класу, визнав себе українцем. Ідейні підстави його громадської діяльності 1857–63 рр. окреслено в межах двох центральних складових – соціального та просвітницького.

Аналіз першого періоду піднесення громадської активності В.Антоновича дозволила дисертанту вперше поділити його на два підперіоди, участі в польському та від 1861 р. українському національному рухах. Обґрунтовано зокрема провідну участь В.Антоновича у тодішніх польських таємних гуртках у Києві та зроблено спробу показати причини і поетапність процесу відходу від польського патріотичного руху та його місце в утворенні й ранній історії Київської громади. Обстоюється також твердження, що саме особисті риси В.Антоновича дали йому можливість утримати власний авторитет та провід у тогочасному молодіжному середовищі, виступити талановитим полемістом у

громадських диспутах, рукописній та друкованій публіцистиці. Разом з тим, на підставі джерельних указівок висунуено тезу про поміркованіший характер заходів В.Антоновича-громадівця від В.Антоновича-гмінчика, оскільки після скасування кріпацької залежності соціальний бік його програми був зведений нанівець.

Період відносної громадської пасивності В.Антоновича середини 1860-х – середини 1880-х рр. розглядається у дослідженні як час трансформації засобів і шляхів громадської роботи, яскравої ідейної еволюції. Втрата надії на можливість легалізувати український рух у Російській імперії, незадоволення з експансіонізму російської культури з одного боку та поступове налагодження стосунків з польськими колами – з іншого виступають підвалинами до розроблення В.Антоновичем теорії диференційованого націоналізму, поєднаного з сепаратизмом, та усвідомлення необхідності владання до політичних засобів. Серед тактичних змін, що настають з середини 1880-х рр., дисертант стверджує найголовнішою – реалізацію В.Антоновичем політичної програми не через організацію (громаду), а шляхом індивідуальної ініціативи, спираючися на різноманітні суспільно-політичні й національні сили.

Друге піднесення громадської діяльності В.Антоновича, власне її політичний період, так само мало відомий і досліджений у науковій літературі, як і роки його участі у польських організаціях, знайшло докладне відображення у даній роботі. Це десятиріччя (1885–94 рр.) пропонується розглядати як період відходу В.Антоновича від Київської громади внаслідок ідейно-тактичних розбіжностей, на факті чого не було раніше особливо наголошувано. В цей час уся активність громадського діяча звертається на Галичину, що мала перетворитися на початковий терен загальноукраїнського культурного, а згодом і політичного відродження. Робота В.Антоновича зосереджується на досягненні порозуміння з польською стороною, а відтак і з австрійським урядом, що дало б змогу поширити в майбутньому розвинутій у Галичині культурно-освітній і громадський рух на Наддніпрянщину. Поряд з народовською партією та

О.Кониським роль В.Антоновича в цьому процесі з українського боку визнається провідною. Нарешті, на відміну від усталеної думки про відхід В.Антоновича з 1890-х рр. від громадської роботи, дане дослідження доводить його лише суто політичну пасивність, супроводжувану подальшими організаційними заходами ще на початку ХХ ст. в межах співчолоеної ним Всеукраїнської загальної безпартійної організації.

Таким чином, значення громадсько-політичної діяльності Володимира Антоновича для сучасної України полягає в його організаційному опоріві державній сперци польській, потім російській експансії, в його пропаганді української національної ідеї як на культурному, так і на політичному рівнях, у вихованні ним на патріотичних засадах молодого покоління майбутніх державних і політичних діячів України, які реалізовуватимуть задумане й розпочате видатним учителем.

Результати даного дослідження, крім очевидного визначення ролі В.Антоновича у громадському житті України ХІХ – початку ХХ ст. як у цілому, так і в окремих його фрагментах зокрема, зачіпають також ширші проблеми у вивченні історії українського й польського національних рухів. У зв'язку з цим у подальших історичних студіях над польським передповстанчим підпіллям у Кисві, Старою Громадою, галицьким національним рухом 1880–90-х рр., Всеукраїнською загальною безпартійною організацією, над окремими персоналіями (Т.Рильським, М.Драгомановим, О.Кониським, О.Барвінським) тощо рекомендується враховувати одержані дисертантом висновки. Деякі обгрунтовані у дослідженні погляди, що істотно відмінні від усталених дотепер, які стосуються соціально-політичної, культурної та інтелектуальної історії України в цілому, є бажаними для використання при написанні загальних історичних курсів, монографій, підручників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

I. Архівні матеріали

Центральний державний історичний архів України, м.Київ

- 1.1 Фонд 274. – Київське губернське жандармське управління. – Оп. 1. – Спр. 274, 536.
- 1.2 Фонд 442. – Канцелярія київського, волинського і подільського військового генерал-губернатора. – Оп. 810. – Спр. 132; Оп. 812. – Спр. 85; Оп. 813. – Спр. 3, 637; Оп. 815. – Спр. 199.
- 1.3 Фонд 472. – Військово-судова комісія при штабі військ київської військової округи у політичних справах. – Оп. 1. – Спр. 141.
- 1.4 Фонд 473. – Слідча комісія для політичних справ при київському, волинському і подільському військово-губернаторі. – Оп. 1. – Спр. 20.
- 1.5 Фонд 707. – Канцелярія попечителя київської навчальної округи. – Оп. 261. – Спр. 32.
- 1.6 Фонд 832. – В.Б.Антонович. – Оп. 1. – Спр. 94.
- 1.7 Фонд 1265. – Товариство “Академічна громада” у Кракові. – Оп. 1. – Спр. 5.
- 1.8 Фонд КМФ-22. – Документи і матеріали з історії громадсько-політичного руху на Україні в 60–90-і роки XIX ст. – Оп. 2. – Спр. 154; Оп. пер. 14. – Спр. 21.

Центральний державний історичний архів України, м.Львів

- 1.9 Фонд 309. – Наукове товариство імені Шевченка у Львові. – Оп. 1. – Спр. 114, 140, 199, 213.
- 1.10 Фонд 382. – Юліан Романчук. – Оп. 1. – Спр. 2, 16.

Російський державний історичний архів, Санкт-Петербург

1.11 Фонд 733. – Департамент народної освіти. Оп. 149. – Спр. 832

1.12 Фонд 1286. – Департамент виконавчої поліції Міністерства внутрішніх справ. – Оп. 50. Спр. 102, 462.

Державний архів Київської області

1.13 Фонд 2. – Канцелярія начальника київської губернії. – Оп. 17. Спр. 215; Оп. 175. – Спр. 458.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського

1.14 Фонд I. – Загальноісторичні матеріали. – Спр. 8082, 11436.

1.15 Фонд II. – Загальноісторичні матеріали. – Спр. 30365.

1.16 Фонд III. – Листування. Спр. 46834, 47085, 66976, 67074.

1.17 Фонд X. – Всеукраїнська академія наук. – Спр. 5804.

Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника національної Академії Наук України

1.18 Фонд 11. – Олександр, Володимир і Богдан Барвінські. – П. 54. – Спр. 528; П. 57. – Спр. 596; П. 98. Спр. 1437; П. 202. – Спр. 3552.

Відділ рукописів Російської національної бібліотеки, Санкт-Петербург

1.19 Фонд 386. – О.О.Котляревський. – Спр. 53.

Відділ рукописних фондів і текстології Інституту української літератури ім. Т.Г.Шевченка Національної Академії Наук України

1.20 Фонд 3. – І.Я.Франко. – Спр. 1603, 1607, 1620, 1628.

1.21 Фонд 135. – Б.С.Познанський. – Спр. 4, 8, 10, 23, 25, 36, 39.

Науковий архів Інституту археології Національної Академії Наук України

1.22 Фонд А. – Загальноісторичні матеріали. – Спр. В-339а.

2. Публікації документів

2.23 Majewski K. O stosunkach z Włodzimierzem Antonowiczem // Zbiór zeznań śledczych o przebiegu powstania styczniowego. Wrocław Warszawa-Kraków, 1965. – S. 264–265.

2.24 Rudnicki W. Rys historyczny powstania 1863–1864 w południowo-zachodnich guberniach // Zbiór zeznań śledczych o przebiegu powstania styczniowego. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1965. – S. 193–199.

2.25 Rudnicki W. Uwagi o artykule P.Cugałowskiego pt. «Очерк революционных проросков в Юго-западном крае» // Zbiór zeznań śledczych o przebiegu powstania styczniowego. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1965. S.250–258.

2.26 Rudnicki W. Wyjaśnienie różnych spraw związanych z powstaniem na Ukrainie // Zbiór zeznań śledczych o przebiegu powstania styczniowego. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1965. – S. 259–263.

2.27 Uzupełnienia Oskara Awejdego // Zeznania śledcze o powstaniu styczniowym. Wrocław, 1956. – S. 133–143.

2.28 Zeznania Karola Majewskiego // Zeznania śledcze o powstaniu styczniowym. – Wrocław, 1956. – S. 220–224.

2.29 Zeznania Zdzisława Janczewskiego // Zeznania śledcze o powstaniu styczniowym. – Wrocław, 1956. – S. 14–19.

2.30 Герцен А. И. Полное собрание сочинений и писем. – Петербург, 1920. Т. XVI. 423 с.

2.31 Докладная записка попечителя Киевского учебного округа П.А.Антоновича товарищу министра просвещения А.П.Ширинскому-Шихматову об украинофилах (19 июля 1875 г.) // Общественно-политическое движение на Украине в 1863–1864 гг. Сборник документов. – Київ, 1964.

С.430–433.

2.32 Доповідна записка голови комісії М.В.Юзефовича київському генерал-губернатору О.Р.Дрентельну про кадрові зміни в комісії (16 вересня 1882 р.) // Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843 - 1921. Нарис історії і діяльності. Київ, 1993. - С. 152–154.

2.33 Дополнительные показания Ф.Варавского в варшавской следственной комиссии о содержании писем его к Ф.Лабудзинскому (12 (24) декабря 1863 г.) // Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1862 гг. Сборник документов. Київ, 1963. - С. 313–335.

2.34 З офіційної характеристики на Володимира Антоновича, поданої попечителем Київського учбового округу Платоном Антоновичем міністру народної освіти графу Дмитру Андрійовичу Толстому // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х томах. – Київ, 1997. - Т. 2. – С.76–77.

2.35 Зоря. – Львів, 1891. Ч. 20. – 15 (27) жовтня. - С. 300–304.

2.36 Из полицейских разследований 1882 года касательно «противоуправительственных сообществ нестоль вредных» // Былое. – 1906. - №4. – Апрель. - С. 301–321.

2.37 Из слідчої справи на Володимира Антоновича 1860–1862 року (оригінал) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х томах. Київ, 1997. – Т. 2. – С. 21–39.

2.38 Найближчі відгуки указу 1876 р. про заборону українського письменства // Україна. Київ, 1907. – Т. II. – Іюнь. – С. 249–268.

2.39 Определение Полевого аудиторната войск Варшавского военного округа по делу Ф.Варавского (18 декабря 1865 г.) // Русско-польские революционные связи. Восстание 1863 г. Материалы и документы. – Москва, 1963. – Т. 1. – С. 334–349.

2.40 Палієнко М. Діяльність редакції «Киевской старице» в оцінці жандармського агента (1900 р.) // Київська старовина. – Київ, 1997. - №1/2. –

C.77–84.

2.41 Показания И.А.Андрущенко в Петербургской следственной комиссии о программе и деятельности московской организации общества «Земля и Воля»... (7, 10 и 12 сентября 1863 г.) // Русско-польские революционные связи. Восстание 1863 г. Материалы и документы. Москва, 1963. – Т. 2. – С. 130–136.

2.42 Свод указаний, данных некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях // Былое. – 1907. – №6/18. – Июнь. – С.116–128.

2.43 Яворський М. Емський акт 1876 року // Прапор марксизму. – Київ, 1928. – №1. С. 109–113.

3. Спогади, щоденники та інші мемуарні твори

3.44 Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. – Warszawa, 1979. Т. 2. – 490 s.

3.45 Chmielewski J. E. Pierwsze lata korporacji studentów polaków w Kijowie (R. 1884–1892). Garść wspomnień. – Warszawa, 1939. – 82 s.

3.46 Doroszenko D. W. Antonowicz // Świt. Kijów, 1906. – №1. Grudzień. S. 17.

3.47 Dubiecki M. Młodzież polska w Uniwersytecie Kijowskim przed R. 1863. Kijów, 1909. – 137 s.

3.48 Koszczyz W. Źródło ruchu 1863 r. i Akademicy Kijowscy // Gazeta narodowa. Lwów, 1884. – №14. – 17 Stycznia. – S. 2.

3.49 Lasocki W. Wspomnienia z mojego życia. – Kraków, 1933. Т. 1: W kraju. – 472 s.

3.50 M. W. Ze wspomnień kijowskiego purysty. Lwów, 1903. – 52 s.

3.51 O życiu młodzieży kijowskiej przed r. 1863 przez członka ostatniego zarządu Trojnickiego (Odpowiedź na artykuł p. W. Koszczyca: «Źródło ruchu 1863 r. i akademicy kijowscy»). Lwów, 1884. – 29 s.

3.52 P. S. Na gruzach. Powieść w dwóch tomach przez Teofila Szumskiego.

Lwów. Drukiem i nakładem M.F.Poremby, 1866 r. // *Siwoło*. – Lwów, 1866. – *Zesz. drugi*. – S. 157–164.

3.53 Rawita-Gawroński Fr. Stefan Bobrowski i dyktatura Langiewiczza w roku 1863 // *Przegląd narodowy*. – 1914. – №3. – S. 276–291.

3.54 Syroczyński L. Z. przed 50 lat wspomnienie b. studenta kijowskiego Uniwersytetu. – Lwów, 1914. – 174 s.

3.55 Tadeusz Bobrowski i jego pamiętniki. – Lwów, 1901. – 47 s.

3.56 Wasilewski L. Moje wspomnienia Ukraińskie // *Praci Українського наукового інституту*. – Варшава, 1932. – Т. VIII. Кн. 2. – С. 13–25.

3.57 Wspomnienia Marcina Zaleskiego. 1830–1873. – Lwów, 1893. – 291 s.

3.58 Wspomnienia z czasów młodości // *Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863–1864*. – Lwów, 1894. – Т. IV. – *Zesz. I*. – S. 121–155.

3.59 Z. papierów po ś. p. Włodzimierzu Miłowiczu // *Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863–1864*. – Lwów, 1894. – Т. IV. – *Zesz. I*. – S. 6–72.

3.60 Автобіографічна записка К.Михальчука // *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. – Львів, 1914. – Т. СХХІ. – С. 233–240.

3.61 Автобіографічні записки Володимира Антоновича // *Літературно-науковий вісник*. – Київ, 1908. – Т. XLIII. – Кн. VII. – С. 3–17; Кн. VIII. – С. 193–204; Кн. IX. – С. 387–407.

3.62 Александровський А. Спогади за професора Володимира Бонифатьєвича Антоновича // *Син України: Володимир Бонифатійович Антонович: У 3-х томах*. – Київ, 1997. – Т. I. – С. 352–358.

3.63 Барвінський О. Спомини з мого життя. – Львів, 1913. – Друга часть. – 412 с.

3.64 Беренигтам-Кістяковська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-их років // *За сто літ*. – Київ, 1928. – Кн. 3. – С. 206–209.

3.65 Біднов В. Життя й наукова діяльність професора В.Б.Антоновича // Студентський вісник. - Прага, 1928. Ч. 2. - Лютий. С. 5-13.

3.66 В. А. Иосиф Иосифович Ролье (D-г Antoni I.) Некролог // Киевская старина. - Киев, 1894. - Т. XLIV. - Кн. 2. С. 305-310.

3.67 В.Б.Антонович (Некролог) // Киевские вести. - 1908. - №67. 9 марта. С. 5.

3.68 Василенко Н. Академик Богдан Олександрович Кістяковський // Записки соціально-економічного відділу ВУАН. - Київ, 1923. - Т. 1. - С.ІІІ-ХІV.

3.69 Верзилов А. Воспоминания об В.Б.Антоновиче // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. - Чернигов, 1908. - Вып. VII. - Прил. XIII. - С. 86-105.

3.70 Володимир Антонович як письменник і учений // Руслан. - Львів, 1908. - Ч. 60. - С. 1.

3.71 Галич М. Сторінки з минулого // Праці Українського наукового інституту. - Варшава, 1932. - Т. VIII. - Кн. 2. - С. 102-114.

3.72 Гончаренко Левко Де-що про школи народні на Україні // Мета. Львів, 1863. - №4. - Грудень. С. 308-331.

3.73 Гончаренко Левко Значення Київського Університету для Українського народу // Мета. - Львів, 1863. - №3. - Листопад. С. 220-231.

3.74 Гридень К. (М. Мужин) Матеріали до життєпису О.Теліги // Теліга О. Збірник. - Детройт-Нью Йорк-Париж, 1977. - С. 250-279.

3.75 Дідицкий Б. А. Свое-жизьевыи записки. - Львов, 1907. - Часть I: Где-що до исторіи розвитку азбуки и языка Галицкой Руси. - 237 с.

3.76 Доманицький В. Пам'яті незабутнього учителя (Спомини про В.Б.Антоновича) // Рада. - Київ, 1908. - №64. - 16 березня. - С. 1-2.

3.77 Драгоманов М. Поправки до біографії М.Драгоманова // Життя і слово. Львів, 1894. Т. 1. Кн. 2. - С. 288-289.

3.78 Егунова-Щербина С. Пам'яті В.Б.Антоновича (Сторінка споминів) // Україна. – Київ, 1928. – Кн. 5. – С. 94–98.

3.79 Сфремов С. Житєцький про Антоновича // Рада. – Київ, 1912. – №55. 7 марта. – С. 2.

3.80 Сфремов С. Про дні минулі // Син України: Володимир Бонифатійович Антонович: У 3-х томах. – Київ, 1997. – Т. 1. – С. 432–436.

3.81 Житєцький І. Рец. на Чикаленко Є. Спогади. 1861–1907. Ч. 1–III. Львів 1925–1926 // Україна. – Київ, 1927. – Кн. 4. – С. 200–204.

3.82 Жуков І. Из воспоминаний шестидесятника // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. – Москва, 1962. – 624 с.

3.83 З історії київської української громади. – Промова Павла Житєцького на Шевченкових роковинах (з його посмертних паперів) // Записки Наукового товариства імени Шевченка. – Львів, 1913. – Т. СХVI. – Кн. IV. – С. 179–183.

3.84 Известия XIV Археологического Съезда в городе Чернигове. – Чернигов, 1908. – №4. 1–15 августа. – С. 29–38.

3.85 -й С-ъ Несколько замечаний по поводу «Записок об университетской жизни», помещенных в 10, 12 и след. №№ «Киевлянина» // Киевлянин. – Киев, 1864. – №27. – 1 сентября. – С. 109.

3.86 Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): У 2-х томах. – Київ, 1994. – Т. 1 (1874–1879). – 647 с.; Т. 2 (1880–1885). – 583 с.

3.87 Конощенко М. Спогади. – Полтава, 1998. – 183 с.

3.88 Косач-Кривинюк О. З моїх споминів // Спогади про Лесю Українку. – Видаання друге, доповнене. – Київ, 1971. – С. 26–39.

3.89 Линниченко И. Владимир Бонифатьевич Антонович. 1830-1908 // Линниченко И. А. Речи и поминки. Сборник статей по истории русской литературы и биографических воспоминаний. – Одесса, 1914. – С. 245–270.

3.90 Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина перша // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1932. – Т. VI. – Серія мемуарів. Кн. 2. – 429 с.

3.91 Лук'янович Д. Поїздка на Україну і зустріч з поетесою // Спогади про Лесю Українку. – Київ, 1971. – С. 271–278.

3.92 Ляскоронский В. В.Б.Антонович (Некролог) // Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1908. – №6. – Ч. 15. – С. 51–75.

3.93 М.Др. Дві студентські пісеньки з Ківа 1863 р. // Житє і слово. Львів, 1895. – Вип.ІІІ. – Май. – С. 348–349.

3.94 М.Др. До історії української хлопоманії в 1860-ті рр. // Житє і слово. – Львів, 1895. – Вип.ІІІ. – Май. – С. 347.

3.95 Маг-ін Микола Васильович Ковалевський. (Спомини) // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1909. – Т. XLV. – Кн. ІІ. – С. 363–381.

3.96 Маршинський А. Спомини (1884–1888 р. р.) // Календар-альманах «Дніпро» на рік 1923. – Львів, 1923. – С. 94–103.

3.97 Межиско Ю. Невідоме підпільне видання «Кобзаря» Т.Г.Шевченка // Літературна критика. – Київ, 1939. – Кн. 5. – С. 114–115.

3.98 Мельник-Антонович К. Додаткові примітки та відомості до «мемуарів» // Антонович В. Твори. – Київ, 1932. – Т. 1. – С. 66–92.

3.99 Мельник-Антонович К. М. До видання I тому творів В.Антоновича // Антонович В. Твори. – Київ, 1932. – Т. 1. – С. VI–LVIII.

3.100 Михалевич О. І. Спогад про В.Б.Антоновича // Рада. – Київ, 1910. – №55. – 9 марта (22 березня). – С. 3.

3.101 Михальчук К. П. Из украинского былого (К воспоминаниям Б.С.Познанского) // Украинская жизнь. – Москва, 1914. – №5–6. – С. 13–20; №8–10. – С. 70–85.

3.102 Могилянский Н. М. Трагедия Украины. (Из пережитого в Киеве в 1918 году) // Архив русской революции. – Берлин, 1923. – Т. XI. – С. 52–90.

3.103 Науменко В. Александр Федорович Кистяковский и украинство (К 30-летию со дня смерти) // Украинская жизнь. – Москва, 1915. – №1. – С. 33–46.

3.104 Певестюк Я. Спомин з моєї пригоди в Росії // Парод. – Коломия. 1893. – Ч. 17. – 1 септембра. – С. 173–175.

3.105 Невидані спогади В. Г. Ляскоронського та Володимира Боліфатівича Антоновича як професора // Україна. - Київ, 1928. Кн. 6. С.70-82.

3.106 Новицкий В. Д. Из воспоминаний жандарма. - Москва, 1991. - 254с.

3.107 Овсянко-Куликовский Д. Н. Воспоминания // Овсянко-Куликовский Д. Н. Литературно-критические работы: В 2-х томах. Москва, 1989. - Т. 2: Из «Истории русской интеллигенции». Воспоминания. С.401-460.

3.108 Одинец П. К вопросу об украинском народничестве // Киевская старина. Киев, 1906. Кн. 5-6. - С. 333-347.

3.109 Піснячевський В. В «Громаді» // Рада. Київ, 1908. №73 . 28 марта (10 квітня). С. 2.

3.110 Познанский Б. С. Воспоминания // Украинская жизнь. Москва, 1913. - №1. - С. 25-44; №2 - С. 10-26; №3. С. 15-24; №4. - С. 23-33; №5. - С. 41-51.

3.111 Ренненкампф П. Киевская университетская старина. (По поводу некоторых документов и писем, относящихся к студенческим волнениям в университете Св. Владимира в 1860-1862 годах) // Русская старина. - Санкт-Петербург, 1899. - Июль. - С. 28-51.

3.112 Русов А. А. Волков Ф. К. Примечание к части «Свода», касающейся «сообщества украинофилов» // Ёмлюс. - 1907. - №6/18. - Июнь. - С. 154-159.

3.113 Русов О. Спомини про В.Б.Антоновича // Рада. - Київ, 1908. - №76. - С. 2.

3.114 Самійленко В. І. З українського життя в Києві в 80-х роках ХІХ ст. // Самійленко В. І. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Череспіви та переклади. Статті та спогади. Київ, 1990. - С. 487-531.

3.115 Слабченко Т. До життєпису В.Антоновича // Занеки історико-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1927. Кн. XV. - С. 211-213.

3.116 Славінський М. Спогади // Америка. - 1950. Ч. 8, 9, 31, 41-45,

47–49.

3.117 Спогади про Київський університет 1868–1872 років // Син України: Володимир Бодіфатійович Антонович: У 3-х томах. – Київ, 1997. – Т. 1. С.351–352.

3.118 Томашівський С. [Посмертна згадка про В.Б.Антоновича] // Діло Львів, 1908. – Ч. 65. – С. 2.

3.119 Тучинський П. П. Из пережитого. Девяностые годы. – Одесса, 1923. – 240 с.

3.120 Чалый М. К. Жизнь и произведения Тараса Шевченко. (Свод материалов для его биографии). – Киев, 1882. – 325 с.

3.121 Чикаленко Є. Спогади 1861–1907. – Львів, 1926. – Ч. 3. – 148 с.

3.122 Шелухин С. Українство 80-их років XIX в. і мої знайомі з Ів. Франком // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1926. – Т. XC. – Кн. VII–VIII. – С. 264–295.

3.123 -ь Записки об университетской жизни (1860–1864) // Киевлянин. – Киев, 1864. – №24. – 25 августа. – С. 98.

3.124 Юзефович В. Тридцать лет тому назад. Очерк из студенческой жизни. – Киев, 1898. – 94 с.

4. Епістолярні джерела

4.125 Rolfe M. Włodzimierz Antonowicz. (Kilka rysów do sylwetki) // Rolfe M. In illo tempore... – Brody–Lwów, 1914. – S. 263–274.

4.126 Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1937. – Т. 1: Листування Київської Старої Громади з М.Драгомановим (1870–1895 Р. Р.). – 289 с.

4.127 Бужинський М. Листи В.Б.Антоновича до Б.С.Познанського // Україна. – Київ, 1928. – Кн. 5. – С. 99–108.

4.128 Два письма: Б.С.Познанского и проф. В.Б.Антоновича // Украинская жизнь. – Москва, 1914. – №1. – С. 83–88.

4.129 Конспіративний лист Володимира Антоновича до Харкова про

скликання всеукраїнського з'їзду в Харкові разом з XII Археологічним від 21 червня 1902 р. (автограф) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х томах. – Київ, 1997. – Т. 2. – С. 86.

4.130 Кримський А. Ю. Твори: В 5-ти тт. Київ, 1973. – Т. 5. – Кн. 1: Листи (1890–1917). – 396 с.

4.131 Левицький О. Сторінка з життя Володимира Антоновича // Літературно-науковий вісник. Київ, 1913. – Т. LXIII. – Кн. IV. – С. 19–27.

4.132 Лисенко М. В. Листи. – Київ, 1964. – 351 с.

4.133 Лист Мови (Лиманського) В. С. до Заревича Ф // Мова (Лиманський) В. С. Старе гніздо й молоді птахи. – Київ: Дніпро, 1990. – С. 385.

4.134 Листи Володимира Антоновича до Василя Гнилосірова за 1865–1890 роки // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х томах. Київ, 1997. – Т. 1. – С. 253–254.

4.135 Листи Володимира Антоновича до Михайла Грушевського за 1889–1900 роки // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х томах. – Київ, 1997. – Т. 1. – С. 256–270.

4.136 Листи Володимира Антоновича до Олександра Барвінського // Руслан. – Львів, 1909. – Ч. 1. – 1 (14) січня. – С. 3–4.

4.137 Матеріали для культурної й громадської історії Західньої України. – Київ, 1928. – Т. 1: Листування І.Франка і М.Драгоманова. – 459 с.

4.138 Переписка Михайла Драгоманова з дром Теофілем Окуневським (1883, 1885–1891, 1893–1895). – Львів, 1905. – 249 с.

4.139 Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871–1877. – Львів, 1910. – 361 с.

4.140 Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). – Чернівці, 1910. – Т. IV (1882–1885). – 492 с.; 1912. – Т. V (1886–1889). – 416 с.; 1910. – Т. VI (1890–1891). – 463 с.; 1911. – Т. VII (1892–1893). – 395 с.

4.141 Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. –

Харків-Київ, 1931. Т. 1. – 573 с.

4.142 Три листи Володимира Антоновича до Антонія Мйодушевського // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1909. Т. LXXXIX. – Кн. III. – С. 144–151.

5. Прощ В.Б.Антоновича

Публіцистика

5.143 Антонович В. Б. Погляди українофілів // Антонович В. Твори. – Київ, 1932. – Т. 1. – С. 238–250.

5.144 Антонович В. Моя исповедь. Ответ пану Падалице по поводу статьи в VII книжке «Основы»: «Что об этом думать?» и письма г. Падалицы в X книжке // Основа. – Санкт-Петербург, 1862. – №1. – С. 83–96.

5.145 Антонович В. Современный польский важенродизм // Киевлянин. – Киев, 1866. – №100. – 25 августа. – С. 397–398.

5.146 Антонович В. Что об этом думать? Письмо к редактору из Киева. (7 июля 1861) // Основа. – Санкт-Петербург, 1861. – №7. – С. 7–13.

5.147 Д-ж-в Міністерство графа Д.А.Толстого (Допис до «Правди»). Кам'янець-Подільський 27 квітня (9 мая) 1880 // Правда. – Львів, 1880. – Р. XIII. – Вип. II. – С. 98–103.

5.148 З невиданих рукописів В.Б.Антоновича // Україна. – Київ, 1928. Кн. 6. – С. 48–66.

5.149 Одкритий лист з України до редакції «Правди» // Правда. – Львів, 1873. – Ч. 19. – 28 листопада. – С. 661–664.

5.150 Отзыв из Киева // Современная летопись. – Москва, 1862. – Ноябрь. – №4. – С. 3–14.

5.151 По поводу нашей статьи об украиннофильских тенденциях // Киевлянин. – Киев, 1864. – №9. – 21 июля. – С. 36.

5.152 Турист Лист подорожного. Мадрид, 12 січня 1889 // Правда. – Львів, 1889. – Р. XIV. – Вип. VI. – Марець. – С. 478–481.

Наукові твори

5.153 Антонович В. Б. О воспроизведении исторических событий в поэзии Шевченко // Чтения в Историческом обществе Пестора-летописца. – Киев, 1888. – Кн. 2. – С. 145–149.

5.154 Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. – Київ: Дніпро, 1991. – 238 с.

5.155 Антонович В. Б. Содержание актов о козаках (1500–1648) // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1863. – Ч. III. – Т. I: Акты о козаках. – С. I–СХХ.

5.156 Антонович В. Исторические матерьялы. Несколько слов по поводу помещаемых актов // Киевские губернские ведомости. – Киев, 1863. – №35. – 31 августа. – С. 276.

5.157 Антонович В. Историчні байки п. Маріяна Дубецького (За приводом праці про початок Запорозжя) // Правда. – Львів, 1888. – Вип. I. – С. 194–203; Вип. II. – С. 112–115.

5.158 Антонович В. К вопросу о галицко-русской литературе (По поводу статьи Т.Д.Флоринского) // Киевская старина. – Киев, 1900. – Кн. 3. – С. 396–423.

5.159 Низенко Три національні типи народні // Правда. – Львів, 1888. – Р. XIV. – Вип. III. – Грудень. – С. 157–169.

Художні твори

5.160 Антонович В. «Весняне сонце над степами...» // Антонович В. Твори. – Київ, 1932. – Т. 1. – С. 119–121.

6. Праці сучасників В.Б.Антоновича

Публіцистика

6.161 Kalin K. Korespondencya (Lwów, 3 Wrzeźnia) // Gazeta Polska. – Czerniowce, 1893. – № 72. – 7 Wrzeźnia. – S. 2.

6.162 Будзиновський В. Гринсвецький І. Заява // Народ. – Львів, 1891.
Ч.9. 1 мая. – С. 164.

6.163 Драгоманов М. Совістність «Правди» // Народ. – Коломия, 1893. –
Ч.17. – 1 септембра. – С. 190–191.

Художні твори

6.164 Na Ukrainie. Tragedya w pięciu aktach z prologiem i epilogem. –
Poznań, 1873. – 142 s.

ЛІТЕРАТУРА

7. Монографії, статті, брошури

7.165 Weiersdorf O. Kijów w powstaniu styczniowym // Kraków–Kijów.
Szkice z dziejów stosunków Polsko-Ukraińskich. – Kraków, 1968. – S. 72–131.

7.166 Dorošenko D. Prof. V. Antonovyč, «panslavismus» a rakouská policie //
Časopis Národního Musea. – 1933. – Sv. 3/4. – S. 171–183.

7.167 Feldman W. Geschichte der politischen Ideen in Polen seit dessen
Teilungen (1795–1914). – München–Berlin, 1917. – 402 s.

7.168 Historia Polski. – Warszawa, 1959. – Т. II: 1764–1864. – Cz. III:
1831–1864. – 651 s.

7.169 Homowa E. Ukraiński obóz postępowy i jego współpraca z polską
lewicą społeczną w Galicji 1876–1895. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1968.
297s.

7.170 Marachow G. Stefan Bobrowski i tajna drukarnia w Kijowie
(1861–1862) // Przegląd historyczny. 1958. Т. XLIX. – Zesz. 4. – S. 700–713.

7.171 Mioduszewski J. Antonowicz Włodzimierz (1830–1908) // Polski
Słownik Biograficzny. – Kraków, 1935. – Т. 1. – Zesz. 2. – S. 142–144.

7.172 Olechnowicz J. Polska myśl patriotyczna i postępową na ziemiach
ukrainnych w latach 1835–1863 // Pamiętnik Kijowski. – Londyn, 1963. – Т. 2. –

S.1-48.

7.173 Partacz Cz. *Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888-1908.* – Toruń, 1996. – 359 s.

7.174 Rawita Gawroński Fr. *Włodzimierz Antonowicz. Zarys jego działalności społeczno-politycznej i historycznej.* – Lwów, 1912. – 144 s.

7.175 Rawita-Gawroński Fr. *Rok 1863 na Rusi.* – Lwów, 1902. – T. 1: Ruś czerwona i wschód. – 392 s.; Lwów, 1903. – T. 2: Ukraina, Wołyń, Podole. – 411 s.

7.176 Tabiś J. *Polacy na uniwersytecie kijowskim 1834-1863.* – Kraków, 1974. – 209 s.

7.177 Tabiś J. *Polskie rewolucyjne organizacje studenckie na uniwersytecie kijowskim w XIX wieku // Kraków-Kijów. Szkice z dziejów stosunków Polsko-Ukraińskich.* – Kraków, 1968. – S. 15-71.

7.178 Wasilewski L. *Ukraina i sprawa Ukraińska.* – Kraków, 1912. – 229 s.

7.179 Wierzejski W. K. *Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie 1834-1920.* – Warszawa, 1939. – 165 s.

7.180 Ż. L. S. *Historia dwóch lat. 1861-1862.* – Kraków, 1892. – T. 1: Część wstępna. 1856-1860. – 496 s.

7.181 Zasztowt L. *Kresy. 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej.* – Warszawa, 1997. – 480 s.

7.182 Zdrada J. *Popowski Józef // Polski słownik biograficzny.* – Wrocław Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1983. – T. XXVII/3. – Zesz. 114. – S.622-625.

7.183 Антонович В. *Твори.* – Київ, 1932. – Т. 1. – 310 с.

7.184 Антонович М. *Недруковані листи В.Б.Антоновича до Ф.К.Вовка (з архіву УВАН) // Український історик.* – 1988. – №1/4 (97/100). – С. 148-164; 1989. – № 1/3 (101/103). – С. 92-105.

7.185 Антонович М. *О.Кониський і М.Грушевський // Український історик.* – 1984. – № 1-4 (81-84). – С. 53-63.

7.186 Барабой А. З. Польска українських революціонерів організувати поміць польському восстанню 1863 года // Вопросы истории. – 1957. – №1. – С.109–116.

7.187 Барвінський О. Заснування катедри історії України в Львівському університеті // Записки Наукового товариства імени Шевченка. Львів, 1925. – Т. СХLІ. – С. 1–18.

7.188 Барвінський Ол. В справі катедри рускої історії // Руслан. – 1898. – Ч. 141. – С. 1–2.

7.189 Бернштейн М. Д. Журнал “Основа” і український літературний процес кінця 50–60-х років ХІХ ст. – Київ, 1959. – 216 с.

7.190 Бернштейн М. Д. Українська літературна критика 50–70-х років ХІХ ст. – Київ, 1959. – 492 с.

7.191 Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. – Київ: Критика, 1998. – 334 с.

7.192 Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831–1863). – Київ: Інтел, 1996. – 416 с.

7.193 Брайтчевський М. Європесць рідної історії // Україна. – 1989. – №44. С. 8–9; №45. – С. 15.

7.194 Ващенко В. З рукописної спадщини В.Б.Антоновича (до питання наукової цінності гімназичних творів В.Б.Антоновича) // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича 11–12 грудня 1995 р. м. Київ. Доповіді та матеріали. – Київ, 1996. – С. 86–89.

7.195 Гирич І. М.Грушевський та В.Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича 16–18 березня 1993 р. м. Київ. Доповіді та матеріали. – Київ, 1994. С. 133–160.

7.196 Гюгелъ Н. В. Иосафат Огрызко и петербургскій революціонный ржонд в деле последнего мятежа. – Вильна, 1866. – 127 с.; 1867. – 184 с.

7.197 Грушевський М. Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. - 1908. - Кн. 3. - С. 5-14.

7.198 Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. 1928. - Кн. 5. - С. 3-16.

7.199 Грушевський М. П'ятдесят літ "Исторических песен Малорусского народа" Антоновича і Драгоманова // Україна. - 1924. - Кн. 1/2. - С. 98-109.

7.200 Дмитриченко В. С. Соціалістична думка на Україні в 70-х - на початку 80-х років XIX ст. - Київ, 1974. - 224 с.

7.201 Доманицький В. Володимир Антонович. З нагоди 45-літнього ювілею наукової і громадської діяльності // Нова громада. - 1906. - №9. - С.27-46.

7.202 Дорошенко В. Значіння «України іттендент-и» в історії розвитку української національної свідомості // Бачинський Ю. Україна іттендента. 3-т вид. Берлін, 1924. - С. 1-ХІІІ.

7.203 Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. - Прага, 1940. - 163 с.

7.204 Дорошківнич О. Ідеологічні постаті в українській літературі після Шевченка (Спостереження і уваги) // Червоний шлях. - 1923. - №3. - С. 99-264.

7.205 Драгоманов М. "С галицкой границы" (Письма в редакцию "Санкт-Петербургских ведомостей") // Пам'ять століть. - 1996. - №2. - С. 27-40.

7.206 Драгоманов М. П. Восточная политика Германии и обрусение // Драгоманов М. П. Политические сочинения. - Москва, 1908. - Т. 1: Центр и окраины. - С. 4-184.

7.207 Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Драгоманов М. П. Политические сочинения. - Москва, 1908. - Т. 1: Центр и окраины. - С. 185-342.

7.208 Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия. - Genève, 1882. - 406 с.

7.209 Єфремов С. Перед судом власної совісти. Пам'яті Вол.Б.Антоновича // Рада. – 1909. №54. С. 1.

7.210 Житецький І. Київська Громада за 60-тих років // Україна. – 1928. – Кн. I. – С. 91–125.

7.211 Зайцева З. Володимир Антонович та інституціоналізація української національної науки // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 26–27 березня 1998 року: Доповіді та повідомлення. Київ, 1999. – С. 62–71.

7.212 Заславський Д. Романчишко І. Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність. – Київ, 1964. – 199 с.

7.213 Зашкільняк Л. Львів як центр формування української науки (друга половина XIX ст.) // Lwów – miasto, społeczeństwo, kultura. – Kraków, 1998. – Т. II. S. 387–402.

7.214 Калинович В. І. Політичні процеси Івана Франка та його товаришів. – Львів, 1967. – 155 с.

7.215 Киян О. І. Життєвий та творчий шлях В.Б.Антоновича // Український історичний журнал. 1991. – №2. – С. 64–76.

7.216 Куд Б. До історії «Нової ери». Неопублікований лист Володимира Антоновича до Олександра Барвінського // Україна модерна. – 1996. Ч. I. С. 146–149.

7.217 Козирєв О. В.Антонович і Київська громада у споминах О.Михалевича // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 26–27 березня 1998 року: Доповіді та повідомлення. – Київ, 1999. – С. 151–154.

7.218 Козирєв О. «Вільна спілка» і «Стара громада» // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича 11–12 грудня 1995 р. м. Київ. Доповіді та матеріали. – Київ, 1996. – С. 273–281.

7.219 Козирєв О. Ставлення В.Б.Антоновича до закордонної місії М.П.Драгоманова // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича 16–18 березня 1993 р. м. Київ. Доповіді та матеріали. – Київ, 1994. – С. 161–167.

- 7.220 Кордуба М. Зв'язки В. Антоновича з Галичиною // *Україна*. 1928. .
Кн. 5. С. 33–78.
- 7.221 Лавріненко Ю. Українська «політика власного ґрунту і сили»
Володимира Антоновича // *Сучасність*. – 1985. – Ч. 6 (290). – С. 74–77.
- 7.222 Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Лисяк-
Рудницький І. Історичні есе. – Київ: Основи, 1994. – Т. 1. С. 170–265.
- 7.223 Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським
пануванням // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Київ: Основи, 1994. – Т. 1. .
С. 398–460.
- 7.224 Лозинський М. Польський і руський революційний рух і Україна. –
Київ, 1908. – 79 с.
- 7.225 Марахов Г. И. Киевский университет в революционно-
демократическом движении. – Киев, 1984. 119 с.
- 7.226 Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной
Украине. – Киев, 1967. – 258 с.
- 7.227 Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 50-60-
е годы XIX века. – Киев, 1981. – 160 с.
- 7.228 Матушевський Ф. В.Б.Антонович при світлі автобіографії та даних
історії – Київ, 1909. – 44 с.
- 7.229 Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии
(В.Б.Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). Москва-Бр.лек,
1997. 227 с.
- 7.230 Мицюк О. Українські хлопомани. . Чернівці, 1933. . 119 с.
- 7.231 Мияковский П. «Киевская громада» (Из истории украинского
общественного движения 60-х г. г.) // *Летопись революции*. – 1924. – №4. .
С.125–150.
- 7.232 Міяковський В. В.Б.Антонович. Перед слідчою комісією //
Червоний шлях. 1923. №3. С. 234–244.
- 7.233 Міяковський В. Володимир Антонович // *Unpublished and forgotten*

writings by Volodymyr Mijakows'kyj. Political and intellectual trends of the nineteenth century. *Modern Ukrainian literature*. New York, 1984. – P. 322–334.

7.234 Мончаловский О. А. Литературное и политическое украиннофильство. Львов, 1898. – 273 с.

7.235 Огоновский О. История литературы русской. – Львовъ, 1891. Ч. III. 1. Вѣд. – 546 с.; 1894. – Ч. IV. – 457 с.

7.236 Палисико М. Київська стара громада у суспільному та науковому житті України (Друга половина XIX – початок XX ст.) // Київська старовина. – 1998. – №2. – С. 49–84.

7.237 Палладін О. В. [Передмова] // Розвиток науки в київському університеті за сто років. – Київ, 1935. – С. IX–XVIII.

7.238 Поліщук О. О. Реакційна сутність концепції держави в ідеології українського буржуазного націоналізму. – Київ, 1981. – 157 с.

7.239 Правобережець В. Кілька уваг з приводу книжки д. Васілевського “Ukraina i sprawa ukraińska” // Літературно-науковий вісник. – 1912. – Кн. 9. С.333–344.

7.240 Прицак О. Місце Липинського в українській інтелектуальній історії // Сучасність. – 1983. – Ч. 1–2 (261–262). – С. 198–210.

7.241 Пыпин А. Н. История русской этнографии. Санкт-Петербург. 1891. – Т. III: Этнография малорусская. – 489 с.

7.242 Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – Харків-Київ, 1930. 327с.

7.243 Світленко С. Українські громади другої половини XIX – початку XX ст (Особливості ідеології та діяльності) // Київська старовина. – 1998. – №2. – С. 3–27.

7.244 Смізький І. Про націонал-фашистські настанови у виданні 1 тому творів В.Антоновича // Записки історико-археологічного інституту. – 1934. – Т. 1. – С. 121–156.

7.245 Стешенко І. Антонович, як суспільний діяч // Записки Українського

Наукового Товариства в Києві. 1908. – Кн. 3. – С. 29–32.

7.246 Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинфильства. Киев, 1912. – 89 с.

7.247 Студинський К. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1928) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1929. – Т. CL. – С. III–XXIX.

7.248 Таубин Р. А. Из истории пропаганды «революционной партии» среди крестьян и солдат в годы революционной ситуации // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. – Москва, 1960. – С. 380–422.

7.249 Ульяновський В. “Ранній” Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. – 1999. – №1. – С. 117–145, №2. – С. 122–153.

7.250 Ульяновський В. І., Короткий В. А. Володимир Антонович: образ на тім часі. – Київ: ТОВ “Міжнар. фін. агенція”, 1997. – 218 с.

7.251 Ульяновський В. Невідома перша історична праця В.Б.Антоновича // Третя академія пам’яті професора Володимира Антоновича 11–12 грудня 1995 р. м. Київ. Доповіді та матеріали. – Київ, 1996. – С. 72–81.

7.252 Ульяновський В. Релігійні погляди та історико-церковні розприви проф. В.Б.Антоновича (попередні нотатки) // Академія пам’яті професора Володимира Антоновича 16–18 березня 1993 р. м. Київ. Доповіді та матеріали. – Київ, 1994. – С. 33–69.

7.253 Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В. Б. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори. – Київ: Либідь, 1995. – С. 5–76.

7.254 Харченко В. Відоме про Невідомого (Володимир Антонович в анекдотах) // Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – Київ, 1997. – Вип. 1. – С. 158–170.

7.255 Харченко В. Етнічна антропологія в науковій концепції В.Б.Антоновича // Третя академія пам’яті професора Володимира Антоновича 11–12 грудня 1995 р. м. Київ. Доповіді та матеріали. – Київ, 1996. – С. 440–455.

7.256 Харченко В. Образ на тлі епохи чи епохи на тлі образу? (До виходу книги В.Ульяновського та В.Короткого «Володимир Антонович: образ на тлі епохи»). Київ: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. 218 с.) // Пресеминарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. - Київ, 1998. - Вип 2. С. 218-235.

7.257 Царинный А. Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. Москва, 1998. - С.133-252.

7.258 Чорновол І. П. Польсько-українська угода 1890-1894 рр.: генеза, перебіг подій, наслідки. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - Львів, 1995. - 24 с.

7.259 Шульгин В. Югозападный край в последние двадцатипятилетие (1838-1863). - Киев, 1864. - 275 с.

7.260 Щеголев С. Н. Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма. - Киев, 1912. - 592 с.